

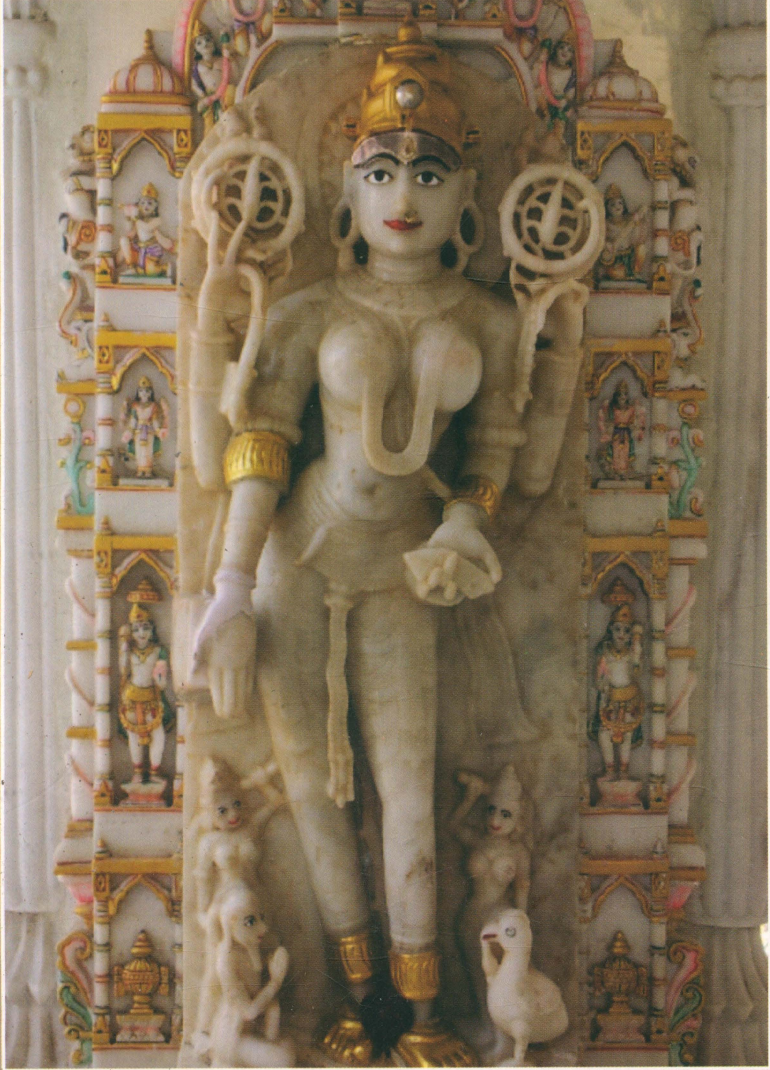

મોહરિતે સચ્ચવયણસ્સ પલિમંથૂ (ઠાણંગસુત્ત, ૫૨૧)

અનુસન્ધાન - ૬૬

પ્રાકૃતભાષા અને જૈનસાહિત્ય વિષયક સંપાદન, સંશોધન, માહિતી વગેરેની પત્રિકા

સંપાદક : વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ

2015

मोहंरिते सच्चवयणस्स पलिमंथू (ठाणंगसुत्त, ५२९)
'मुखरता सत्यवचननी विघातक छे'

अनुसन्धान

प्राकृतभाषा अने जैनसाहित्य-विषयक
सम्पादन, संशोधन, माहिती वगैरेनी पत्रिका

६६

सम्पादक :
विजयशीलचन्द्रसूरि

श्रीहेमचन्द्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि

अहमदाबाद

२०१५

अनुसन्धान ६६

आद्य सम्पादक : डॉ. हरिवल्लभ भायाणी

सम्पादक : विजयशीलचन्द्रसूरि

सम्पर्क : C/o. अतुल एच. कापडिया
A-9, जागृति फ्लेट्स, पालडी
महावीर टावर पाछळ, अमदावाद-३८०००७
फोन : ०७९-२६५७४९८१
E-mail : s.samrat2005@gmail.com

प्रकाशक : कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य नवम
जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि,
अहमदाबाद

प्राप्तिस्थान : (१) आ. श्रीविजयनेमिसूरि जैन स्वाध्याय मन्दिर
१२, भगतबाग, जैननगर, नवा शारदामन्दिर रोड,
आणंदजी कल्याणजी पेढीनी बाजुमां,
अमदावाद-३८०००७
फोन : ०७९-२६६२२४६५

(२) सरस्वती पुस्तक भण्डार
११२, हाथीखाना, रतनपोल,
अमदावाद-३८०००१
फोन : ०७९-२५३५६६९२

प्रति : २५०

मूल्य : ₹ 150-00

मुद्रक : क्रिश्ना ग्राफिक्स, किरीट हरजीभाई पटेल
९६६, नारणपुरा जूना गाम, अमदावाद-३८००१३
(फोन: ०७९-२७४९४३९३)

નિવેદન

સંશોધન એક વિજ્ઞાન છે; જ્ઞાનના ક્ષેત્રની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે.

વિજ્ઞાન એટલે નિત્ય-નૂતન ઉન્મેષ પ્રગટાવનારું જ્ઞાન. એ કદી જૂનું ન થાય. એ ક્યારેય પૂરું પળ, કદાચ, ન થાય. અને આમાં જ એની રોચકતા છે, રોમાંચકતા પળ.

સાચો વિજ્ઞાની સંશોધનપરસ્ત હોય છે, તેમ સાચો સંશોધક વિજ્ઞાનપરસ્ત હોય છે. તેના ચિત્તમાં સતત પ્રવર્ત્યા કરતું જ્ઞાન-કુતૂહલ અથવા જિજ્ઞાસા, તેને સતત કાંઈક નવું શોધવા પ્રેર્યા કરે છે; એનું સંશોધન જૂનામાંથી નવું खोळતું રહે છે, અને જૂનાને નવી-શોધક નજરથી જોતાં શીખવતું રહે છે. મજા એ જ છે કે આમ કરવામાં એને-એની શોધક દૃષ્ટિને વ્યક્તિગત રાગ કે દ્વેષનાં આવરણો નડતાં નથી. એની દૃષ્ટિ તત્ત્વ કે પદાર્થ ઉપર હોય છે, તેનું પ્રતિપાદન કે પ્રસ્તુતિ કરનાર વ્યક્તિ ઉપર નહિ. એને સત્યની ઓળખ હોય છે, અન્યને જૂઠા ઠરાવવાની ગણતરી નહિ. પ્રતિપાદક વ્યક્તિ ક્યારેક સાચી ઠરે, તો ઘણીવાર તેનું પ્રતિપાદન જૂઠું પળ ઠરે એવું બને. પરંતુ સંશોધક વૈયક્તિક રાગ-દ્વેષ થકી મુક્ત હોવાને કારણે, તેને તત્ત્વ પામવાનો આનન્દ જ અનુભવાય છે; કોઈને ઓળખી ઠરાવવાનો નહિ.

બને છે એવું કે કોઈ વ્યક્તિનું વિધાન, પ્રતિપાદન કે પ્રસ્તુતિ, નવા ચિન્તન કે સંશોધનને કારણે, ગલત ઠરી જાય, ત્યારે તે વ્યક્તિને માટું લાગી જતું હોય છે. તે એમ માની લે છે કે આમણે મને ડાઘવા માટે અને ઓળખી દેખાડવા માટે જ આમ કર્યું છે.

આમ બનવાનું મુખ્ય કારણ, તેવી વ્યક્તિમાં પ્રવર્તતી રાગ-દ્વેષની અને મારા-તારાની ગ્રંથિઓ હોય છે, એમ કહી શકાય. આવી વ્યક્તિનો આશય, કશુંક નવું પ્રતિપાદન/સંશોધન કરવાને બદલે, પોતાની આવડત અને અહમિયતના પ્રદર્શનનો વધારો હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, આવા લોકોમાં, 'મને આવડે એવું કોઈને આવડે નહિ' એવી, અને 'મારી ભૂલ કોઈ જ કાઢી શકે નહિ; કાઢે તો તે મારી વાત સમજ્યો જ નથી એમ માનવું પડે' આવી મમત-મમત્વગ્રંથિ પ્રબળ હોય એવું જોવા મળે છે. આવા લોકોમાં પાણિડત્ય અવશ્ય હશે, પણ શોધકોચિત તાટસ્થ્ય નથી હોતું.

‘अमे जे संशोधन करीए, के प्रतिपादन, ते उपर कोई सुधारो के संशोधन के नुक्तेचीनी पण करी न शके; करवी होय तो तेणे ते पहेलां अमने बताडवी-वंचाववी जोईए; अमे मंजूर राखीए तो ज ते जाहेर करवी जोईए’ - आवी, विचित्र गणी शकाय तेवी, मान्यता के आग्रह धरावता लोको, हमणांहमणां, सुलभ बनी रह्या छे. बहिरदृष्टिए खूब विकसित जणाता आवा मित्रो पण, पोतानी अहंमन्यताना शिकार बनीने, अन्तरदृष्टिए सीमित केम रही जतां हशे ? ए हजी समजमां आवतुं नथी. जोके ए बहुं समजवानी जरूर पण नथी लागती.

आवा मित्रो, वैश्विक, भारतीय अने गुजराती साहित्यजगतना प्रवर्तमान प्रवाहो तथा परिस्थितिथी, महदंशे अनभिज्ञ होय छे. तेमनी आ अनभिज्ञतानुं कारण, आवा साहित्य साथे तेमनो सम्पर्क नथी होतो ए छे; अने आ असम्पर्कनुं कारण, तेमनी संकुचित साम्प्रदायिक मान्यताओ होय छे.

साम्प्रत साहित्यिक प्रवाहोनी वात करीए तो, आपणी-गुजराती-भाषामां ‘प्रत्यक्ष’, ‘परब’, ‘शब्दसृष्टि’ जेवां विविध साहित्यिक सामयिको प्रकाशित थाय छे. तेमां प्रख्यात, लोकप्रिय, विद्वान लेखको/साहित्यकारोना लेखो छपाय छे. उपरान्त, अनेक साहित्यिक प्रकारोनां पुस्तको पण प्रगट थाय छे. तेमांथी विविध लेखो के पुस्तको विषे समीक्षात्मक लेखो तथा चर्चापत्रो पण, आ सामयिकोमां छपातां रहे छे. ए समीक्षा के अवलोकनमां, समीक्ष्य पुस्तक के लेखमां जणाती विशेषताओने तो उजागर करवामां आवे ज, पण साथे तेमां रहेल विगतदोषो, प्रतिपादन-दोषो, निरूपणशैथिल्य, भाषादोषो, मुद्रणदोषो वगैरेनुं पण विस्तारथी, सदृष्टान्त निरूपण थतुं होय छे. एमां एवी भूलो नीकळे अने ते बदल ते लेखकने एवी कडक आलोचनाना विषय बनवुं पडे, के सामान्य वाचकने एम थाय के ‘आवुं करातुं हशे ? अने हवे पेला लेखक आ समीक्षक साथे बाखडी ज पडवाना !’

पण ना, आवुं काई थतुं नथी. केमके आ प्रवृत्तिमां कोईने व्यक्तिगत द्वेष, दुर्भाव के असूया, मोटा भागे, होतां नथी. लेखक आ समीक्षाने खेलदिलीथी स्वीकारे; ज्यां पोते सहमत न होय त्यां प्रतिवाद पण करे; ते प्रतिवाद पण ते ज सामयिकमां छपाय; अने छातां बन्ने वच्चे कटुता भाग्ये ज सर्जाय; बल्के बन्नेनी मित्रताने कोई घोबो न पडे.

आवा तन्दुरस्त विवाद के वाद-प्रतिवादने कारणे साहित्यजगत् ज रळियात थतुं होय छे ए पण एक लाभप्रद बाबत छे.

जो आवा प्रवाहोना सम्पर्कमां रहेवाय, तो आपणी वैचारिक उदारता के व्यापकता घणी वधे, अने संकुचित मनोवत्तणो अवश्य नबळ्ळां पडे. सवाल व्यापकता माटेनी रुचिनो छे, समजणनो छे.

सार ए के राग-द्वेषथी पर बनीने, शास्त्राध्यासपूर्वक, संशोधन करवानी मोज कंईक अनेरी ज होय छे. एमां, पूर्व सूरिओ प्रत्येनो आदर तथा बहुमान अकबंध राख्या पछीये, तेमना काममां कोई क्षति के खामी जणाय, तो ते देखाडी शकाय छे, अने तेम करवुं ते, ते पूर्वसूरिओ प्रत्येना अदकेरा आदरनुं द्योतक पण बनी रहे छे. वळी एमां, समकालीनो प्रत्येनो सद्भाव लेश पण ओछो कर्या विना, एमनी पण भूल काढी शकाय छे; अने तेमां तेमना प्रत्येनी असूया नहि, पण सद्भावना ज प्रगट थती होय छे. उत्तम काम करे तेनी भूल थाय; ए भूलने कारणे के भूल देखाडवाने लीधे, तेमना कामनी उत्तमता घवाती नथी, के एम करवामां तेमना कामने नकामुं के निम्न गणवानी मानसिकता नथी होती; परंतु आवा उत्तम काममां आवी के आटली पण क्षति न चाले - एवी सद्भावप्रेरित समज ज होय छे.

राग-द्वेष न होय तो ज आवुं थई शके. परन्तु कोई द्वारा थता संशोधनने, पोताना परना द्वेषरूप के प्रहाररूप मानी लेवानी, अने तेथी ते संशोधनकर्ता प्रत्ये दुर्भावयुक्त प्रतिवाद करवानी मनःस्थिति तथा पद्धति, ते तो एक तरफ आपणी अविकसित / सीमित दृष्टिने छती करी आपे छे, तो बीजी तरफ संशोधन-विज्ञानना क्षेत्र माटे आपणामां जरूरी के पूरती योग्यता न होवानुं पण सहेजे साबित करी आपे छे. अस्तु.

— शी.

श्रुतभक्ति

आ अङ्कना प्रकाशनमां श्रीमाटुंगा जैन श्वे. मू. पू. सङ्घ
- वासुपूज्यस्वामी जैन देरासर, किंग्स सर्कल, माटुंगा, मुंबई अे
पोताना ज्ञानखातामांथी सम्पूर्ण आर्थिक सहयोग आपेल छे.
श्रीसङ्घनी श्रुतभक्तिनी हार्दिक अनुमोदना.

अनुक्रमणिका

सम्पादन

अज्ञातकर्तृकं वैराग्यकुलकम्	सं. विजयशीलचन्द्रसूरि	१
प्राचीन पांच रचनाओ	सं. विजयशीलचन्द्रसूरि	५
द्रव्यपर्याययुक्तिः / स्याद्वादचर्चा	सं. मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	१८
श्रीपार्श्वनाथसमसंस्कृतस्तवः	सं. मुनि धर्मकीर्तिविजयगणि	३६
शिवमण्डनगणिविरचितं वागडपद्रपुरमण्डन- आदिनाथस्तवनम्	सं. अमृत पटेल	३८
मानाङ्कनृपतिविरचितं पूर्णतल्लगच्छीय- श्रीशान्तिसूरिकृतटीकोपेतं वृन्दावनकाव्यम्	सं. मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	४३
महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणिकृत चतुर्विंशतिजिनस्तवः मगसीपार्श्वस्तवनं च	सं. सा. विनयसागर	६५
श्रीविजयसेनसूरिजी उपरना बे पत्र-लेखा	सं. मुनि सुयशचन्द्र- सुजसचन्द्रविजय	६९
मेघकुमारना बारमासा	सं. अनिला दलाल	८३
अम्बिकाचउपई	सं. किरीट शाह	८९
सं. १९१२मां सूरतना एक श्रावके लीधेल १२ व्रतनी टीप	सं. विजयजगच्चन्द्रसूरि	९१
स्वाध्याय		
अर्हत् पार्श्वनो असली समय	मधुसूदन ढांकी	११७
जैन दर्शन का नयसिद्धान्त	प्रो. सागरमल जैन	१२०
जैन दर्शन का निक्षेपसिद्धान्त	प्रो. सागरमल जैन	१३१
'कज्जमाणे कडे'मां नयसम्पति	मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	१३५

सिद्धहेमशब्दानुशासन - प्राकृत अध्यायगत

केटलांक उदाहरणोनां सम्पूर्ण पद्यो	मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	१४४
विहंगावलोकन	उपा. भुवनचन्द्र	१५०
टूंकनोंध	मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय	

१. 'मस्करिन्' परिव्राजक अंगे	१५६
२. 'दिद्धाऽसि कसेरुमई०' गाथा विशे	१५९
३. 'चूलिकापैशाची' अंगे	१६१
४. 'साधुश्रीपृथ्वीधरकारित-जिनभुवनस्तवनम्' विशे	१६२
पूर्ति	१६४
शुं महत्त्वपूर्ण ? आपणुं मन्तव्य के शास्त्रनुं ऐदम्पर्य ? : एक चर्चा	
विजयशीलचन्द्रसूरि	१६५

विनन्ति

अद्यावधि प्रगट थयेला विज्ञप्तिपत्रोना सूचीकरणनुं कार्य चालु छे. तो 'विज्ञप्तिलेखसङ्ग्रह'मां प्रकाशित विज्ञप्तिपत्रो सिवायना प्रकाशित विज्ञप्तिपत्रो अंगे जणाववा विनन्ति. तेनी साभार नोंध लेवाशे. स्तुतिरूप विज्ञप्तिओनो आमां समावेश नथी करवानो.

અજ્ઞાતકર્તૃકં વૈરાગ્યકુલકમ્ ॥

— સં. વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

સ્વસ્થાતના શાન્તિનાથ તાડપત્રીય ગ્રન્થભण्डारनी, વિવિધ લઘુકૃતિઓને સમાવતી ૧૩૩મા ક્રમાઢ્ઢની પોથીમાં ક્યારેક જોવા મળેલી આ લઘુ રચના, તે વખતે ઉતારી લીધેલી. કોઈક તીવ્ર વૈરાગ્યાભિલાષી વ્યક્તિનું મનોમન્યન આમાં બઢકટ અને હૃદયવેધી રીતે રજૂ થયું છે. ંનો સાર તારવતાં આ રચના ંક વૈરાગ્યપ્રધાન રચના હોવાનું કહી શકાય. શ્રીપુણ્યવિજયજીં 'વૈરાગ્યકુલક' ં નામે આને ંઢઢાવી છે.

૧-૧૧ ગાથાઓમાં વૈરાગી જીવ પોતાના ચિત્તમાં જાગતા વિવિધ ઢર્મ-મનોરથોને વળવે છે. આ મનોરથોમાં તેમના હૃદયની ઉચ્ચ ચારિત્રપાલનની તીવ્ર ઢ્ઢ્ઢના પ્રતિબિમ્બિત થઈ છે, જે ઢારે પ્રેરણાત્મક છે. ૧૧મી ગાથામાં કર્તા પોતાને 'સત્ત્વ વિનાનો' ગણાવીને 'માત્ર મનોરથ કર્યા કરનાર, પળ પાપમાં જ ઉઘમી' ંવો પોતાનો અન્તરઢ્ઢ પરિચય આપે છે. ચિત્તશોધનની આ વિરલ પ્રક્રિયા લાગે છે.

૧૨-૧૧ ગાથાઓમાં કર્તા, બાલ્ય અવસ્થામાં જ, સંસારની જંજાઢ્ઢી સર્વથા અજાણ ંવા જે જીવોં, સંસાર ત્યજ્યો છે, સંયમપંથ અપનાવ્યો છે, તેની ઉત્કટ અનુમોદના કરે છે. ૨૦-૨૭માં પોતાની નિર્માલ્યતાને આકરી રીતે વગોવે છે - વખોડે છે. તો ૨૮-૩૪માં 'જો તે સમયે હું પળ ચેતી ગયો હોત, સંસારથી વિરમી ગયો હોત તો...' આ શબ્દોમાં પોતે નષ્ટ કરેલી પોતાની જ સમ્ભવિત સમ્ભાવનાઓને કર્તા કોસે છે. અને છેલ્લે ૩૫-૩૧ ગાથાઓમાં ઉપસંહારરૂપે કર્તા લખે છે કે 'જેઓ મૂઢ છે અને બચપળમાં શ્રમળજીવન નથી અપનાવતા, તે લોકો પોતાના આ ઢવને વેડફે છે, અને પરઢવને બરબાદ કરતાં સંસારના કઢળળમાં ઢૂબી મરે છે.'

અત્યન્ત ચિન્તનપ્રેરક અને વૈરાગ્યપોષક કૃતિ. ૧૩મા સૈકાની પોથીમાં તે લખાયેલી છે. તેના કર્તા અજ્ઞાત છે.

*

તા કઢ્યા તં સુદિળં સા સુતિહી તં ઢવે સુનક્ષતં ।

જમ્મિ સગુરુપરિ(ર)તંતો ચરળઢરધુરં ઢરિસ્સમઢં ? ॥૧॥

અજ્ઞં ચયામિ કલ્લં ચયામિ ઢવસયનિબંધળં રજ્ઞં ।

ગિન્હામિ ં પરમપયક્કહેઢ સવ્વન્નુળો દિક્ખં ॥૨॥

कइया खणं विबुद्धो विरत्तसमयम्मि कायमणगुत्तो ।
 चरणकरणाणुयोगं धम्मज्झयणे अणुगुणिस्सं ? ॥३॥
 कइया उवसंतमणो कम्ममहासेलकढिणकुलिसत्थं ? ।
 वज्जं पि व अणवज्जं काहं गोसे पडिक्कमणं ? ॥४॥
 कइया कयकायव्वो सुमणो सुत्तत्थपोरिस्सि काउं ।
 वेरगगमगलग्गो धम्मज्झाणम्मि वट्ठिस्सं ? ॥५॥
 कइया णु असंभंतो छट्ठमत्तवविसेससूसंतो ।
 जुगमित्तनिहियदिट्ठी गोयरचरियं पवज्जिस्सं ? ॥६॥
 कइया वि हसिज्जंतो निदिज्जंतो य बालमूढेहिं ।
 सममित्तसत्तुचित्तो भमिज्ज भिक्खं विसोहिंतो ? ॥७॥
 कइया खणवीसंतो धम्मज्झयणे समुट्ठिओ गुणिउं ।
 रागद्वेसविमुक्को भुंजे सुत्तोवएसेणं ? ॥८॥
 कइया कयसुत्तत्थो संसारेगत्तभावणा काउं ।
 सुन्नहरमसाणेसुं धम्मज्झाणम्मि ठाइस्सं ? ॥९॥
 कइया णु कमेण पुणो फ़सुयएसम्मि कंदरे गिरिणो ।
 आराहियचउखंधो देहच्चायं करीहामि ? ॥१०॥
 इय सत्तसाररहिओ चित्तेइ च्विय मणोरहे नवरं ।
 एस जिओ महपावो पावारंभेसु उज्जमइ ॥११॥
 धन्ना हु बालमुणिणो बालत्तणयम्मि गहियसामन्ना ।
 खण-रसियनिव्विसेसा जेहिं न दिट्ठो पियविओगो ॥१२॥
 धन्ना हु बालमुणिणो अकयविवाहा अणायमयणरसा ।
 अट्ठिदइयसोक्खा पव्वज्जं जे समल्लीणा ॥१३॥
 धन्ना हु बालमुणिणो अगणियपेम्मा अणायविसयसुहा ।
 अवहत्थियजियलोया पव्वज्जं जे समल्लीणा ॥१४॥
 धन्ना हु बालमुणिणो उज्जुयसीला अणायघरसोक्खा ।
 विणयम्मि वट्ठमाणा जिणवयणं जे समल्लीणा ॥१५॥
 धन्ना हु बालमुणिणो कुडुंबभारेण जे य नोच्छइया ।
 जिणसासणम्मि लग्गा दुक्खसयावत्तसंसारे ॥१६॥

धन्ना हु बालमुणिणो जाणं अंगम्मि निव्वुडो कामो ।
 नवि नाओ पेम्मरसो सज्झाए वावडमणेहिं ॥१७॥
 धन्ना हु बालमुणिणो जाय च्चिय जे जिणे समल्लीणा ।
 न य ण(ज)न्ति कुसुइमग्गे पडिकूले मोकखमग्गस्स ॥१८॥
 इय ते मुणिणो धन्ना पावारंभेसु जे न वट्ठंति ।
 सूर्डिंति कम्मगहणं तवकड्डियतिकखकरवाला ॥१९॥
 अम्हे उण नीसत्ता सत्ता विसएसु जोव्वणुम्मत्ता ।
 परिवियलियसत्तीया तवभारं कह वहीहामो? ॥२०॥
 पेम्ममउम्मत्तमणा पणट्ठलज्जा जुयाणकालम्मि ।
 संपइ वियरियसारा जिणवयणं कह करीहामो ? ॥२१॥
 सारीरबलुम्मत्ता तइया अप्पेडणेक्कदुल्ललिया ।
 न तवे लग्गा एहिं तवभारं कह वहीहामो? ॥२२॥
 अगणियकज्जाकज्जा रागद्वेसेहिं मोहिया तइया ।
 जिणवयणम्मि न लग्गा एहिं पुण किं करीहामो? ॥२३॥
 जइया धीए व(ब?)लिं(लि)या कलिया सत्तीए दप्पिया हियए ।
 तइया तवे न लग्गा भण एहिं किं करीहामो ? ॥२४॥
 जइया निट्ठुरदेहा सत्ता तवसंजमम्मि उज्जमिउं ।
 न य तइया उज्जमिया एहिं पुण किं करीहामो? ॥२५॥
 जइया मेहाजुत्ता सत्ता सयलंपि आगमं गहियं(उं) ।
 न य तइया पव्वइया एहिं वड्डु य जड्डु य ॥२६॥
 इय वियलियनवजोव्वण-सत्तिल्ला संजमम्मि असमत्था ।
 पच्छयावपरद्धा पुरिसा झिज्जंति चिंतंता ॥२७॥
 जइ तइया विरमंतो सम्मत्तमहादुमस्स पारोहे ।
 अज्जदियहम्मि होंतो सत्थपरमत्थभंगिल्लो ॥२८॥
 जइ तइया विरमंतो सुयनाणमहोअहिस्स तीरम्मि ।
 उच्चित्तो अज्जदिणं भव्वाइं सुसीसरयणाइं ॥२९॥
 जइ तइया विरमंतो आरूढो जिणचरित्तपोयम्मि ।
 संसारमहाजलहिं हेलाए चेव तीरंतो ॥३०॥

जइ तइया विरमंतो आरूढो जिणचरित्तपोयम्मि ।
 अज्जदिणं रायाहं मुणीण होंतो न संदेहो ॥३१॥
 जइ तइया विरमंतो वयरयणगुणेहिं वड्डियपयावो ।
 रयणाहिवोत्ति पुरिसो हुतोहं(हुंतो) सव्वाण वि मुणीण ॥३२॥
 जइ तइया विरमंतो रज्जमहापावसंचयविहीणो ।
 झत्ति खर्वितो पावं तवसंजमिओ अणंतं पि ॥३३॥
 जइ तइया विरमंतो तवसंजमनाणसोहियाभरणो ।
 नाणाण किंपि नाणं पार्वितो अय(इ)सयं एहिं ॥३४॥
 इय जे बालत्तणए मूढा न करिंति कहवि सामन्नं ।
 सोयंति अणुदिणं ते जराय गहियाहमा पुरिसा ॥३५॥
 एमेव महामोहेण मोहिया माणुसत्तणं लहिउं ।
 परलोगहियं न कुणंति नेहपासेहिं पडिबद्धा ॥३६॥
 बहले संसारवणे तिणग्गजलबिंदुचंचले जीए ।
 बंधइ लोए नेहं न याणिमो केण कज्जेण? ॥३७॥
 मायावारुणिमत्तो मोहमहाजालपासपडिबद्धो ।
 मयणसरपूरियंगो डोल्लइ संसारकंतारे ॥३८॥
 जह जह बंधइ नेहं पियपुत्तकलत्तमित्तबंधे(धू?)हिं ।
 तह तह खुप्पइ बहले संसारे दुक्खघोरम्मि ॥३९॥

* * *

પ્રાચીન પાંચ રચનાઓ

— સં. વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

આદરણીય ડૉ. મધુસૂદન ઢાંકીએ એક મુલાકાતમાં પોતાની પાસે સચવાયેલાં ૩ જેરોક્સ પાનાં આપ્યાં. આશરે ૧૪મા શતકમાં લખાયેલાં જણાતાં તે પાનાંમાં કેટલીક અપભ્રંશ તેમજ ભાષામય રચનાઓ હતી, તે બધી અહીં પ્રસ્તુત છે. કયા ભળ્ડારની પ્રતિનાં પાનાં હશે તેનો તો તેમને પળ હવે ઢ્યાલ નથી. ઘણા ભાગે પાટળ-ભળ્ડારની હોઈ શકે.

૧. પ્રથમ કૃતિ 'શ્રીનેમિનાથ વિનતિ' છે. 'દ્રુતવિલમ્બિત'ના લયમાં ૧૧ કડીની આ કૃતિ છે. ૧૧મી કડી ઇન્દ્રવજ્રાના લયમાં છે. ગિરિનારના નેમિજિનની તેમાં ભાવસભર સ્તુતિ થઈ છે. ક. ૧,૬માં 'ગિરિનાર'નો, ૧, ૩, ૮, ૧૧માં 'નેમિનાથ'નો, ૧૧માં 'રાજીમતી'નો તથા 'માતા શિવાદેવી'નો ક. ૩માં ગઈંદ- 'ગજેન્દ્ર(પદ)કુળ્ડ'નો ઉલ્લેખ થયો છે. ક. ૫ પ્રમાણે પ્રભુની પ્રતિમા શ્યામ હતી તેમ જાળવા મળે છે. રચના ભાષામય છે, પણ તેમાં અપભ્રંશની છંટ સ્પષ્ટ વર્તાય છે.

કવિ ભગવાને કહે છે કે "તારા જેવો ચોર આ જગતમાં કોઈ નથી થયો ! તેં તો ભાવિકોનાં મન ચોરી લીધાં !" (ક. ૬). તો ક. ૭માં કહે છે કે "એક તો આ-ગિરનારનો ઢુંગર રઢિયામળો છે, ને પાછો તું - નેમિપ્રભુ પણ સોહામળો ! જાળે અમૃતનો કુળ્ડ !"

કર્તાનો ઉલ્લેખ નથી, પણ બીજા ક્રમાઢ્ઢની રચના સાથે આ રચનાની પદાવલીની સમાનતા જોતાં આ રચના જયાનન્દસૂરિજીકૃત હોય તેમ સમ્ભવે છે.

૨. બીજી કૃતિ 'આરાસળતીર્થસ્તવન' છે. આરાસળ તે હાલનું કુમ્ભારિયા-તીર્થ. તેની તીર્થમાલ કે ચૈત્યપરિપાટી જેવું આ સ્તવન શ્રીજયાનન્દસૂરિએ રચ્યું છે. આની શબ્દપદ્ધતિ તથા છન્દપદ્ધતિ જોતાં, પ્રથમ 'નેમિનાથ વિનતિ'ની રચના પણ આ આચાર્યની જ હોય એમ માની શકાય. અપભ્રંશની છંટવાઢી પણ ભાષામય આ કૃતિ ૨૧ કડી પ્રમાણ છે. તેમાં ૨૦ ભાષામાં અને ૨૧મો શ્લોક સંસ્કૃતમાં છે.

૧-૧૧ ક.માં તીર્થપતિ નેમિનાથની સ્તવના થઈ છે, ક. ૧૨માં 'આદીશ્વરજી', ૧૩માં 'લોઢળ પાર્શ્વનાથ', ૧૬માં 'શાન્તિનાથ', ૧૭માં પુનઃ શેત્રુંજીતીર્થને શોભાવનાર 'આદિનાથ', ૧૮માં 'પાર્શ્વનાથ', ૧૯માં 'વીરપ્રભુ' અને ૨૦માં અમ્બાદેવીની સ્તવના-

સ્મરણ છે. આ બધાં જિનાલયો આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે.

જયાનન્દસૂરિ તપગચ્છના, ૧૪ શતકના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આચાર્ય છે.

૩. ત્રીજી રચના પણ 'આરાસણતીર્થસ્તવન' જ છે. તે અપભ્રંશમાં છે. 'જયતિહુઅળ' સ્તોત્રના છન્દોલયમાં છે. ૧૧ પદ્યો છે. આમાં પણ, ભાષામય સ્તવનની જેમ જ, નેમિનાથ, ઋષભનાથ, લોહણ પાર્શ્વ (૨-૩), તથા શાન્તિનાથ (૮), આદિનાથ (૯), પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન (૧૦), તથા અમ્બાદેવી (૧૧) - એ જ ક્રમે જિનભવનોનો નિર્દેશ થયો છે. 'આરાસણતીર્થ' (૧, ૧૧) એવો ઉલ્લેખ ધ્યાનાર્હ છે. કર્તાનો નામોલ્લેખ નથી, પરંતુ આ રચનાનું આન્તર-સ્વરૂપ એમ માનવા પ્રેરે છે કે આ પણ જયાનન્દસૂરિની જ રચના છે. કવિની રચના-ક્ષમતાનો સુરેખ પરિચય, ચોથા પદ્યમાં થયેલા 'કટરે, અરિરે, અરિ, બપુરે' એ દ્વિરુક્ત પ્રયોગો થકી સાંપડે છે.

૪. ચોથી કૃતિ અપભ્રંશબદ્ધ ૨૫ પદ્યોમાં વિસ્તરેલી 'જીરાડલિપાર્શ્વસ્તવ' નામની છે. 'જીરાપલ્લી' તે હાલ ગુજરાત-રાજસ્થાનની સરહદ નજીક આવેલ પ્રાચીન ક્ષેત્ર છે. જીરાપલ્લી-જીરાવલ્લી-જીરાવલી-જીરાડલી - આમ અપભ્રંશ થયેલ છે. આ ક્ષેત્રમાં પુરાતન પાર્શ્વ-પ્રતિમા, સૈકાઓ-પૂર્વે પ્રતિષ્ઠિત છે. તેની ઉત્પત્તિ તથા આ ક્ષેત્રમાં આગમન આદિનો વૃત્તાન્ત ચમત્કૃતિસભર અને રોચક છે. આ પ્રતિમા માટી/વેલ્ડુની બનેલી છે. જૈન સંઘમાં તેનું માહાત્મ્ય તથા આસ્થા અનન્ય છે. સર્વ ભયો અને ઉપદ્રવોને શમાવનાર આ પ્રતિમા મનાઈ છે. તેની સ્તુતિ અનેક કવિઓએ સતત કરી છે. આ પણ તેવી જ એક મધુર અને કાવ્યસર્ગસમ્પન્ન રચના છે. આના રચયિતા, ૨૫મા પદ્યમાં નામ છે તદનુસાર, શ્રીદેવસુન્દરસૂરિ જણાય છે. તેમનો સત્તાસમય ૧૪મો શતક છે. તપગચ્છના તે મહાપ્રભાવક વિદ્વાન આચાર્ય હતા. જો કે તત્કાલીન સ્તોત્રોમાં સામાન્ય રીતે રચયિતા દ્વારા કૃતિના અન્તે પોતાનો નામોલ્લેખ ન કરતાં ગુરુભગવન્તનો ઉલ્લેખ કરવાની પરિપાટી રહી છે. તેથી આ સ્તોત્ર દેવસુન્દરસૂરિજીના શિષ્ય દ્વારા પણ રચિત હોઈ શકે.

૫. પાંચમી કૃતિ, ત્રણ જ પાનાં મઢેલ હોવાથી, અપૂર્ણ જ રહી જાય છે. તે પ્રતિ જો મઢે તો આખી કૃતિ તો મઢે જ, ઉપરાંત તેમાં લખાયેલ આવી અન્ય અનેક રચનાઓ પણ મઢે. હાલ તો ૨૬ પૂર્ણ અને અને ૨૭મું અપૂર્ણ - એટલાં પદ્યો અત્રે પ્રસ્તુત છે. આ રચના અપભ્રંશમાં છે, અને તે 'વૈરાગ્ય' - બોધક કૃતિ છે. ૧૨ ભાવનાઓ, તેમાં સંસારનું, આશ્રવનું સ્વરૂપ, માનવજન્મની દુર્લભતા, પૂર્વના ઉત્તમ આત્માઓનાં ઉદાહરણ, તેમાંથી બોધ લેવાની પ્રેરણા - આ બધો વૈરાગ્યોત્પાદક વિષય આમાં સુપેરે વર્ણવાયો છે. આના કર્તા જાણી શકાતા નથી. 'વૈરાગ્યપ્રેરણા' એવું નામ

कल्पित छे. आमां १-११, १-२०, तथा ते पछीनां पद्योमां भिन्न भिन्न छन्दो प्रयोजायां छे.

ढांकीसाहेबना मत प्रमाणे आ कृतिओ प्रायः अप्रगट छे. तेथी ते यथामति सम्पादित करीने अहीं प्रगट करवामां आवी छे. आ पानां आपवा बदल ढांकी साहेबनो खूब आभारी छुं.

*

(१)

नेमिनाथ-विनति ॥

हरिषु माइ नही हियडइ किमइ, मझ मनुं गिरिनारि घणउं रमइ ।
लडहलोचन नेमि नमस्करउं, जिम न चउगइ माहि चली फिरिउं ॥१॥
सहजि सोहगसुंदर सामलु, कुसुमबाणतणइ कुलि आमलउ ।
सु मइ दीठउ ठाकुर आपणउ, नहिअ कोइ मनि भउ छइ पापनउ ॥२॥
करिय कुंडि सनानु गइंदमइ, भरिय भावि भिंगारि सुवर्णमइ ।
न्हवणु नेमिजिणेसरनइ करइ, सिववधू हिव सयंवर मइ वरी (रइ) ॥३॥
सघण सुंकडि कुंकुम केवडी, विकल(च?) चंपक बउलि वि मालती ।
कुसुममाल विसाल रमावली, करीअ पूज हुई मनि मुं रली ॥४॥
दर न लीलविलास सकइ कला, जिसइ सेव करउं प्रभु सामला ।
अलजयउ भवभंजन भावना, करिसु हउं नितु नेत्र सुहामणा ॥५॥
तुझ समउ जगि चोर न को हुयउ, भविकनां मन चोरिय नय रिहिउ ।
कहि किसिउ करिसिइ कुंडि बापुडी, मझ मनउ गिरिनारि रहिउं चडी ॥६॥
इकु सु डूंगरडउ रलीआमणउ, अनय तूं जगदीस सुहामणउ ।
अमृतमइ कुंड नेत्र निहालिय[इं], भवतणां सवि संकट टालियइं ॥७॥
गहगहइं गिरि-कंदरि किनरी, रहसि रासु रमइं सुरसुंदरी ।
सुर करइं नितु नाटक भावना, गुण थुणइं परमेश्वर नेमिना ॥८॥
नयनु चंदिन चंद निरइकरइ, मझ मनोहरु सुख न संभरइ ।
इम किमइ मझ तइं तन मोहिउं, तुझ कन्हइ जिम निश्चल हुई रहिउं ॥९॥

१. सुखड । २. नयनरूप चन्द्र वडे चन्द्रने निराकृत-पराभूत करे ।

विषयशत्रु तणउ मद गयउ गली, जिसि वइं आवइं पासि न मूं वली(?) ।
 मयणमल्लतणउ मझु भउ किसउ, जउ जिनेश्वरनइ मनि हउं वसिउ ॥१०॥
 देवी सिवानंदन नेमिनाथ, राजीमतीवल्लभ विश्वनाथ ।
 मागउं नही गेरासु न सिद्धिवासु, मूं देव! देजे नीयपायवासु ॥११॥

इति श्रीनेमिनाथवीनती समाप्ता ॥

*

(२)

अरासणतीर्थस्तवन ॥

रजत कांचन सीसक आगरा, जहि मनोरम दीसइं डूंगरा ।
 नवनवी जहि खाणि वखाणियइं, जिहि तणा जगि बिब प्रमाणियइं ॥१॥
 जहि मनोहर दीसइं देहरां, सुकृतना छइं जाणो सैहरां ।
 सु जि आरासणु तीर्थु वखाणिसिउं, अनइ जीभडली-फल माणिसिउं ॥२॥
 जिणि सुजादववंसु सुमंडिउ, सबल काम महाभडु खंडिउ ।
 परिहरी जिणि राजमतीसती, सिद्धि वीसी^३ जिह भूइं^४ मनि शास्वती ॥३॥
 सु ज नेमीश्वरु सहजि सुहामणउ, सुभग सुंदर विश्वविमोहणउ ।
 विमल नीलमणि छवि सामलु, कुण तणइ न वसइ मनि निर्मलउ ॥४॥
 सु जि जिनेश्वरु नयनि निरीखियइ, अवसितउ शुभकम्मु परीखियइं ।
 सु जि जिनोत्तमु इम नि(ने?)मिउं नमिउं, भवतणउ भउ तेहिं सहू गमिउ ॥५॥
 न्हवण निर्मल नीरिहिं जे करइं, भवतणां सवि कश्मल ते हरइं ।
 जिहि विलेपनु अंगि विलेपीयइं, दुरित-दाहु सहू तिहिं लोपियइं ॥६॥
 विकच चंपक केतक मालती, कमलमाल विशाल बहक्कती ।
 जि तइं लेविणु [पू]जइं सामीआ, सिववधू वरमाल तिं पामिया ॥७॥
 नवि नवि स्तवनि जे जिननइं तवइं, विकट संकट दूरि ते पाठवइं ।
 जि पुण गीतिविनोद तिहां रमइं, ति भवैरानि जिनेस्वर नो भमइं ॥८॥
 नयन ते जिम नाथ प्रसंसियइं, ज(जं) पइं पेखिवि पापि नसियइं ।
 वचन ते अमृतपूर घणउ धरऊं(इं), जि गुण-संस्तव सामितणउ करइं ॥९॥

३. गरास, राज्यादि । ४. वेश्या । ५. भोंय (?) । ६. बचेलुं । ७. भवरूप रान-जंगलमां ।

हीयडलउं मझ हरखिहिं गहगहिउं, प्रभु तणउं जहिं नामु सदा रहिउं ।
 परघरे करकर्म न ते करइं, जि पइं पेखिवि पुणु समुद्धरइं ॥१०॥
 भवह माहि भमी भमि हउं रुलिउ, सुकृतसंचइ तूउं प्रभु मुं मिलिउ ।
 तिम किमइ हिव पूरि नमुं रुली, जिम न देव भमउं भवि हउं वली ॥११॥
 हिव युगादिजिनेश्वर भेटिवउ, भव-पराभवु लीलइं खेटिवउ ।
 तसु निरूप सुरूपु निरूपियइं, दुखि न दालिदि देव! विगूपीयइं ॥१२॥
 हिव सु लोडण पासु नमस्करउं, भवतणा सवि पातक संहरउं ।
 जिणि तुहागलि लाडिहिं लाडियइ, तिणि कुकर्म महातरु मोडीयइ ॥१३॥
 जगतमंडपमाहि फिरीफिरी, सकल बिंब सुभावि नमस्करी ।
 भवतणउं फलु आजु जि पामिउं, चपलु चित्तु अनइ पुण दामिउं ॥१४॥
 नवल ए जिहिं बिंब कराविआ, सुकृत तेहिं भंडार भराविआ ।
 वर कपूर तणी परि निर्मला, किमइ नैव हुइं मनि मेलहणां ॥१५॥
 भवण शांति तणइं हिव जाइसिउं, नमवि पूजिवि सामिउ मागिसिउं ।
 जिम सु राखिउ देव पारेवडउ, तिम मइं राखि न सेवक आपणउ ॥१६॥
 हिव सु आदिलु देवु निहालिसिउं, भवणि जाइवि पाप पखालिसिउं ।
 जिण सु सेत्रुजु तीर्थु विभूसिइं, अनइ कर्मरिपूपरि रूसिसिउं ॥१७॥
 हिव नमु प्रभु पार्श्वु मनि स्मरी, जिम भवार्णवु जाउं ऊतरी ।
 जसु प्रतापि विघ्न सवें टलइं, जिम ति जंबू मेहजलइं गलइं ॥१८॥
 हिव सु वीरु विशेषिहिं वांदियइं, जिम घणउं जग भीतरि नांदियइं ।
 अबुझ जेण घणा प्रतिबूझिव्या, समेल जीवडला सवि सूझिव्या ॥१९॥
 इह अंबावि अछइ वरदेवता, सकल विघ्न हरइं जिनु सेवतां ।
 विषम कार्यि विशेषिहिं जो स्मरइ, तसु तणां संकट सवि संहरइं ॥२०॥

इति श्री अरासणतीर्थस्तव ॥

इति अरासणतीर्थवरस्तवं, भणति यः शुभभावयुतो नवम् ।
 भ्रमति नैव जनः स घनं भवं, कतिपयैस्तु भवैर्लभते शिवम् ॥२१॥
 इति श्रीजयानन्दसूरिरचितं आरासणस्तवनम् ॥

८. अटकावे । ९. जांबूफल । १०. 'न आवे' के 'न आदरे' के 'न वधे' (?) । ११. मलिन । १२. शोध्या-शुद्ध कर्मा ।

(३)

अरासणतीर्थस्तवन ॥

विलसिर किन्नर महरगीय जगगुरु गुण मणहर
गीइ पडिज्झणि रणझणिर कंदरि वरडुंगर ।
हिमगिरि सेहर धवलतुंग जिणमंदर सुंदर
सिरि आरासण नमह तित्थ वर-भत्ति निरंतर ॥१॥

निम्मलकंचण-रयण-र(रु)प्प-सीसगपमुहाणं
जं जगि सोहइ सयलसारखाणीण निहाणं ।
तहिं हरिसिण वियसंतनयण भवियण संपत्ता
पणमह नेमिजिणिदपाय जइ सिवसुहरत्ता ॥२॥

अह पुण पणमिउ रिसहनाह तिहुअण आणंदणु
सिरिसित्तुंजयतित्थराउ मरुदेविहु नंदणु ।
जाइवि लोडणपासभवणि पणमिज्जइ पासो
जसु पयवंदणि होइ सिद्धिसुहलच्छिविलासो ॥३॥

कटरे कटरे नयण चंग नीलुप्पलसुविपुल
अरिरे अरिरे भाल रयणीव[इ]मंजुल ।
अरि अरि नलिणीनालसरल कोमल भुअजामल
बपुरे बपुरे कयलिगम्भ सुकुमाल सुपत्तल ॥४॥

जिणवररूव सुवन्नवन्न लावन्नमहन्नवु
जं नवि वनिउ संतु (सत्तु) कोवि सुरवरनरदाणवु ।
तंपि रे कविणु हरिसपूररोमंचिकाया
नव नव रंगि नमह थुणह पूअह पहुपाया ॥५॥

अज्ज हुअं सुविहाणु अज्ज अमिइणं घणु वुट्ठउ
पुनिंहिं जगिउ अज्ज अज्ज भवदहभर नट्ठउ ।
अज्ज मणोरह फलिअ अज्ज कुलदेवय तुट्ठा
तिहुयण सुरतरु पासपाय नियनयनिहिं दिट्ठा ॥६॥

विचि(च)किल-पाडल-बउल-जाइ-नवमालइ-दमणग-
 केतकिदल-मचकुंद-कुंद-सयवत्तग-चंपग ।
 बहुविह गन्हि कुसुममाल गुरुभक्तिवसागय
 पूअह भविअण पास जेण विलसह सिवसंगय ॥७॥
 चंदकलामलसयलविब जग तिहि वरमंडवि
 भवभयभंजण भतिसारमह पणमवि पणमवि ।
 नयणाणंदणि संतिभवणि जाइवि जगसामिअ
 वंदिउ पूइअ मुखसुख तुम्हि मगह धम्मिअ ॥८॥
 आदि[जि]णेसर पय नमामि जाइउ तसु भवणे
 जो पढमो जणि सत्थवाहु सिवपुरपहगमणे ।
 जसु आरोहणि जंति झत्ति भवदुहभरमुत्ता
 भविअण निव्वुइनयरि ठाणि केवलिसिरिजुत्ता ॥९॥
 पासजिणिदह चलणजुअल पणमिसु अह भाविण
 झत्ति पसिज्झहि सयल चित्तचित्तिअ जसु नामिण ।
 तिहुअण-वंछिअ-कप्परुक्ख भुयणत्तयसामियु
 पणमिउ मइं हिव बद्धमाण नरभवफल पामिउ ॥१०॥
 बहिं अच्छइ अंबाविदेवि जिणभत्तिपविता
 जा पालइ जिणभत्तलोअ नियमहिमिण चित्ता ।
 इण आरासणतित्थ थुत्तु समरहिं पढिऊणं
 जे ते परमप्पउ लहंति भवुदहि तरिऊणं ॥११॥
 इति श्रीआरासणमहातीर्थस्तवनम् ॥

(४)

जीरापल्ली-पार्श्वनाथस्तवन ॥

जय सिरिपासजिणिदचंद सिवपयसुहसंगय
 जय धरणिदसुरिंदचंदनरविदनमिअपय ।
 जय कल्लाणविलासगेह तिहुअणजणताराग
 जय जीराअलिपुरि पइडु भुवणिट्टपसाहग ॥१॥

कदलीकोमल-चरणकमल-विल(लु)ठंतनरामर
 विदलिअकलिमलबल तमालदलसामलतणुकर ।
 तिहुयणनयणाणंदकंदकंदलणपउहर
 जय जय जिणवर पासनाह मणवंछिअसुहकर ॥२॥
 निज्जियदुज्जयपंचबाणमद माणअगंजिअ
 तज्जिअगज्जिरकोहजोह मइमोहविवज्जिअ ।
 जियतिहुअणसुजणजाय जय भवभयभंजण
 जीरापल्लीपुरिपइट्ट सिरिपास निरंजण ॥३॥
 हरिहरबंभपुरंदरिंदुदिणयरखंदाइअ
 जे तुह गुणअवियाणएहि देवत्तिण मन्निअ ।
 तेवि हु वि(ति?)हुअण-नयणचंद भवदुहपरितंता
 ताव ज्ञायंति [तु]ह चरणजुअल सिवसुह कामंता ॥४॥
 सेवंतह धरणराउ मणवंछिअ साहइ
 जस सा[स]णभत्ती(त्ति)रसेण दुरियारि निरोहइ ।
 सो सरणागयकप्परक्खु(रुक्ख) मह सरण पवन्नह
 मइउ रिउबल दय करेवि पयकमल विलग्गह ॥५॥
 पइं तुइइ किवि सिद्धविज्ज [किवि] निरज ज सिद्धा
 किवि किवि लद्धविसुद्धबुद्धि किवि रिद्धसमिद्धा ।
 किवि [वि]लसंति लसंतचित्त रिउवग्ग विघाइण
 पास पसीयसु ता ममावि मणवंछिअदाणिण ॥६॥
 डाइणि साइणि खित्तवाल करवाल कराला
 भूआ पेय पिसाय जक्ख रक्खस वेयाला ।
 विज्जासिद्धि सुमंततंतदेवयगहतारा
 सव्वे तेसि पसन्न पास पइं जे कयसारा ॥७॥
 तुह नामिण जि दुट्ठकुट्ठखयरोगभगंदर
 सूलजलोयरकाससासअइसारविव(वि)हजर ।
 इय नासइ सयलाहिवाहिदेवयकयपमुहा
 तह उवसग्ग समग्ग हुंति भविअहं लहु विमुहा ॥८॥

ताव करंत कणिठ्ठकट्ठदप्पिट्ट सुदुलहु
 रिउगण नट्ठा रिट्ठ तुट्ठ तुहं जा न जगप्पहु ।
 घुट्ठं हिट्ठमणेण जेण नियसिर तुह चलणे
 सो लक्खिज्जइ सयलसुक्खलक्खिउ तह भुवणे ॥९॥
 दूरि करिजलनलवेरिवाहिसिवसिवसहर(?)तक्कर
 दुज्जणदुट्ठनरिदविंदरण तेसि न भयकर ।
 दुक्खविणिग्गहपरममंतु जीराउलिमंडणु
 जे समरंतिह तुहभिहाणु दुरिउक्करखंडणु ॥१०॥
 पिक्खवि दुक्ख सुतिक्ख नाह संसार असारउ
 तुह पणमवि चरणकमल जाणामि असारउ ।
 ता करुणाकर हणवि दुक्ख भवसयभमसंभवु
 आसिवदाणं कुणसु सुक्ख जंतुहं दुहिं बंधवु ॥११॥
 लग्गा सग्गपवग्गमग्गि(ग्गि?) दुग्गइदलणे
 पालिहि पालिहि इअ वयंतह तुह पयकमले ।
 ते सव्वे वि जिणेस पास पइं सुहसय पामिअ
 ता मइं केण पयगलग्ग अवहीरसि सामिअ ॥१२॥
 सामिअ जइवि न जुग्गओ मि तहवि हु विलवंतह
 मह अवी(वधी?)रणु नेव जुत्तु तुह पयणुसरंतह ।
 जंतुहं बद्धपइन्नओ सि सरणागयरक्खणु
 अह गुरुआण पइन्नभंगसम नऽन्नोहावणु ॥१३॥
 पत्ततिलोयपहुत्त सत्तु तुहं तिहुअणरक्खणि
 पास पसीयसु देसु सुक्ख मह वंछिअभक्खणि ।
 जुज्जइ तुह जमनन्ताणु नियभिच्च उव(वि)क्खिउ
 एहोहावणु सामिआण जं सेवगु दुक्खिउ ॥१४॥
 हउं सरणुज्झिउ हउं अनाणु हेउं वेरिविणिज्जिउ
 हउं भवदुहभरतत्तगत्तु हउं नाहिण वज्जिउ ।
 अह किं बहु वइएण पास पभणेमि उ तत्तं
 मज्झ समं भुवणम्मि नत्थि करुणारसूघत्तं ॥१५॥

तुहं असरण जिअ सरणु देउ तुहं ताणु अताणह
 तुहं रिपुघायगु तुहं दुहंतु तुहं नाह अणाहह ।
 जइ मइं दीणु तुमेगसरणु विलवंतऽवहीरसि
 ता करुणाकर पास दुहिअपालग कं पालसि ॥१६॥
 सीसु न नामिउ कस्स कस्स को को व न [प]त्थिउ
 कह कह लविउ न दीणु वयणु को को व न अच्चिउ ।
 को को न य पडिवन्नु सरणु मइ मोहदुहत्तिण
 किंपि न पाविउ तहवि ताणु मइं पइं परिमुत्तिण ॥१७॥
 ता[य] तुहं गुरु तुहं मइ तुमेव मह गइ तुहं बंधवु
 तुहं चक्र(?चक्खु?) तुहं माय ताउ तुहं देउ दयन्नवु ।
 अनु अपासिउ सरणजुग्गु जगि दुहभरपीडिउ
 तुह चेव हु सरणं पवन्नु मइं पालिहि सामिउ ॥१८॥
 मणु मह चवलसहावु देउ तुह झाणि नि(न) लीणं
 वयणु विसंदुलु न तव कित्तिकरणिक्कधुरीणं ।
 बहुल पमाइण तणु वि नेव तव पूयणि सिअरसु(?)
 जइ केवलकरुणारसेण तारसि तं तारसु ॥१९॥
 जइवि न जुगुउ हउं जिणिंद पुनिहिं परिचत्तउ
 बहु अविणउ गर — अवरि चत्तु निग्गुण दहतत्तउ(?) ।
 तहवि दयागर सरण पत्तु दीणउ पालिहि मइं
 जं जुगुत्तणमवि भवेइ पइं चेव पसन्नइ ॥२०॥
 तुह सम जुग्गाज(जु)ग्ग अहव दुहितहेन जोअहिं (?)
 जे केवलकरुणारसेण तिहुअण विधिहु पालिहि ।
 जो जुन्हामय रयणि कन्नु वरिसंतु निवारिइ
 भुवणह तावु स उच्चनीउ किमु ठाणु वियारइ ॥२१॥
 पइ संतेवि तिलोयताय सरणीकयनाहो
 जं पिक्खेमि सुतिक्खदुक्खलक्खे हमसाहो ।
 तिहुअणरक्खणदिक्खिअस्स तव जुत्तमिणं तो
 जइ चंदुज्जलकित्तिसारु तुह नाहु हवेंतो ॥२२॥

ता सेवगजणकप्परुक्ख! तक्खणि मह वंछिउ
 देहि सुहं सव्वाहिवाहिरिउवग्ग निवारिउ ।
 तउं हवे णं लज्ज पाव दायगु किर पामइ
 जं अप्पत्तमणत्थिअत्थु जायगु चिर विलवइ ॥२३॥
 अविहलपत्थण! विन्नविउ इअ भत्तिरसागइ
 सेवगजणपच्चक्ख! पास! संतुडु तुहं जइ ।
 नमिउ बल दुविह जिणिउ फुरिआमलकेवलु
 जह त(तु)ह तुल्ल भवामि सिग्घ तह करि मइ निम्मलु ॥२४॥
 इअ नीलुप्पल-नीलकायकर[पसर?] निरंतर
 फणिपतिफणमणिकिरणभार[अ]च्छरिअदिअंतर ।
 जे तइं नाह थुणंति पास जीराउलि संठिउ
 आसिव सुहसिरि ते भजंति अचिरेणुक्कंठिउ ॥
 तुह थ(थु)इकर नर सुसिरि देवसुंदर सुह भंजिउ
 सिवलच्छीमवि भजहिं पास अचिरेणुक्कंठिउ ॥२५॥

इति श्रीजीरापल्लीपार्श्वनाथस्तवः ॥

*

(५)

वैराग्यप्रेरणम्

नमो जिनागमाय ॥

पणमवि गुणसायर भुवणदिवायर जिण चउव(वी)स वि इक्कमणि ।
 अप्पुं पडिबोहइ मोह निरोहइ काइ भवभेदणवसण ॥१॥
 रे जीव! निसुणि चंचलसहाव, मिल्हेविणु सयल वि बज्झभाव ।
 नवभेदिय परिग्गहु विविहजालु, संसारि अत्थि इंदिआलु ॥२॥
 पयि पुत्त मित्त घरघरणि जाय, इहलोइय सव्वि वि सुहसहाय ।
 न बिइ अत्थि कोइ तुह सरणु मुक्ख!, इक्कुन्ह सहिसि तिरिनरयदुक्ख ॥३॥
 अच्छउ ता दूरिण पवरगेहु, नियदेहु वि न हु अप्पणउं एहु ।
 इणि कारणि मन करि मूढ! पाव(वु), ससि निवडिम होसिइ पच्छयावु(?) ॥४॥

मन रच्चि रमणि रमणीय-देहि, वस-मंस-रुहिर-मल-मुत्तगेहि ।
 दढदेविरत्त मालवनरिंदु, गयरज्जपाणु हुअ पुहविचंदु ॥५॥
 इक्केण वि आसवि पुरिस मत्तु, अह पडइ झत्ति सिढिलेवि गत्तु ।
 पंचासवि सत्तउ जुज्झि होइ, तसु का गइ त्ति न मुणउं लोइ ॥६॥
 पंचिदिय विसय पसंगरेसि, मणु वयणु कायु नवि संवरेसि ।
 तं वाहसि कत्तिय गलपएसि, जं अट्ट कम्म नवि निज्जरेसु(सि) ॥७॥
 अह सत्त नरय तिरि मेरु पंच, अस्संखदीवसायरपवंच ।
 बारह नव सग्ग पणुत्तराणि, इहलोयह वित्थरु निउणु जाणि ॥८॥
 चउविह कसायविसहरण मंतु, जिणवयणु सुणइ जे पुन्रवंतु ।
 घण पुलइअंगि मणि सद्धंति, सिवलच्छिवच्छि ते हारु हुंति ॥९॥
 वर हरि करि रह भड सज्जरज्जु, पाविज्जइ भवि भवि भूरिभज्जु ।
 नवि लब्भइ दुल्लह पुण पवित्तु, अरिहंत देव गुरु साहु तत्तु ॥१०॥
 इय बारसभावण सवण सुहावण भणवि एव जीवहं सरिसु (?) ।
 दुलहुउ मणुयत्तणु धम्मपवत्तणु, दस दिट्ठंतिहि बज्जरिसु ॥११॥
 इह अणाय(इ)म्मि संसारि तमणाइओ, आसि गोलेसु कम्मेहि मुच्छइओ ।
 तो अणंताउ कालाउ पावड्ढिओ, तं निगोयाउ भवियव्वयाकड्ढिओ ॥१२॥
 पुढविकायाइछक्कायकायड्ढिओ, णंतकालं च पुण मरवि तत्थ ट्ठिओ ।
 तो अकामेण निज्जरियकम्मंसओ, तंसि कहकहवि उ[प्पे]न्नु माणुस्सओ ॥१३॥
 चुल्लगाईहिं दिट्ठंतदसदुल्लहे, जीव! संपत्ति मणुयत्तणे वल्लहे ।
 जं जि जिणधम्म सामग्गि मुक्खंकारी, सज्जि तुह जाइ सग्गोवरे मंजरी ॥१४॥
 पुणवि रे जीव! सामग्गि एवंविहा, अन्नजम्मम्मि मन्नामि तुह दुल्लहा ।
 ता पमाएण सा कीस विहलिज्जए, मणुयभवतरुह धम्मप्फलं लिज्जए ॥१५॥
 दहइ गोसीसुसिरिखंड छारंकए, छगलगहणट्ठमेरावणं विक्कए ।
 कप्पतरु तोडि एरंड सो वावए, जुज्जि विसएहिं मणुयत्तणं हारए ॥१६॥
 सुमिणपत्तम्मि रज्जम्मि सो मुच्छए, सलिलसंकंतु ससि गिन्हिउं वंछए ।
 अधिय(?)खित्तेसु धन्नाइं सो कंखए, जुज्जि धम्मेण विणु सुक्खमाविकखए ॥१७॥
 किं तुमंधो सि? किंवा वि धत्तूरिओ?, अहव किं सन्निवाएण आऊरिओ ?।
 अमयसम धम्मु जं विस व अवमन्नसे, विसयविस[मेव] अमयं व चहु मन्नसे ॥१८॥

तिज्जि तुह नाणविन्नाणगुणडंबरा, जलणजालासु निवडंतु जिय! निब्भरा ।
 पयइवामेसु कामेसु जं रज्जसे, जेहिं पुण पुणवि नंधानले(?) पच्चि(च्च)से ॥१९॥
 असुरसुररमणिभोगेहिं जु न तुट्ठओ, मणुयविसएहिं किं होसि जिय! पुट्ठओ ?।
 इत्थ इत्थंमि जिणभणियसिद्धंतओ, सुणसु इंगालदाहस्स दिट्ठंतओ ॥२०॥
 जिम तुहं मणुरिद्धिहिं विसयसम(मि)द्धिहिं तिम जइ धम्मम्मि होइ जीय ।
 ता सिवु उक्कंठिओ करयलि सिं(सं)ठिओ सुरनरसुह अणुसंगि दुअ ॥२१॥
 सो धन्नओ धन्नओ सालिभट्ठु कयवन्नउ अन्नवि थूलभट्ठु ।
 ते सरह सरह सगराइराय, खयरिंदनरिंदिहिं नमियपाय ॥२२॥
 अप्पेणवि कारणि झत्तिं जेहिं, वेरग्गाऊरियमाणसेहिं ।
 छंडेविणु घरपुररमणिसत्थु, वउ गिन्हवि साहियपरमअत्थु ॥२३॥
 तं पुण पियपरिभवंताडिओ वि, दालिद्धरोगसयपीडिओ वि ।
 नो वग्गिसि घट्ठिलकुक्कु(क्कु)रुव्व, अच्छसि गजसूयरव्व? ॥२४॥
 किं लोहइ घडिउं हिउं तुज्ज जं मुणियइं न तुह वि तणउं (?चित्त तणउं?) गुज्ज ।
 जं पत्तइंपि इय मरणाइं दुक्खि, नो फुट्ठइ नवि लक्खेइ मुक्खि ॥२५॥
 पंचासवि अजिय पइं जि दुक्ख, अणुहवसि ताइं तं चेव तिक्ख ।
 जिणि जीवकरंबउ खद्ध एव, स हिंसइ सविलंबउ सययमेव ॥२६॥
 जं अन्नजम्मि कलुणं रुयंत, पइं मारिउ निग्घिण जंतु हंत ।
 तं रागरोस जर वि हर देहि ----- ॥

(एतावन्मात्रमेव प्राप्तमिदम् ।)

દ્રવ્યપર્યાયયુક્તિ: / વ્યાદ્વાદચર્ચા

— સં. મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

દ્રવ્ય-પર્યાયોને સમ્બન્ધિત અનેક ચર્ચાને પ્રસ્તુત કરતી આ રચના સમ્ભવતઃ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિકૃત છે. કૃતિનો ઐકારથી થતો પ્રારમ્ભ, વિષયવસ્તુની પસંદગી, તર્કોનું સ્તર - આ બધું 'આ રચના ઉપાધ્યાયજીની છે' એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. તો ગ્રન્થગત અશુદ્ધિઓ, નબળી રજૂઆત, શૈલીની શિથિલતા - આ બધા ઉપરોક્ત વાતની વિરુદ્ધમાં જતા મુદ્દાઓ છે. ગ્રન્થને સમગ્રપણે અવલોકતાં ઉપાધ્યાયજીની છાપ ઉપસતી જણાતી નથી, પણ વાસ્તવિક નિર્ણય તો તજ્ઞો જ કરી શકે.

આ કૃતિની મૂળ હસ્તપ્રત કર્તાનો નિર્ણય કરવામાં સહાયક બની શકે, પણ અમને તો તેની પ્રતિલિપિ જ મળી છે. પ્રતિલિપિ જૂના ફૂલસ્કેપ કાગળ પર કરવામાં આવી છે. તેના પર આ મુજબનું લખાણ છે : “શ્રીપાનસરથી મુનિ શ્રીભદ્રંકરવિજયજીને શ્રાવક ભોગીલાલ હાલાભાઈ મારપતે મોકલાવેલ પ્રેસ કોપી, પોષ વદિ ૮ સોમવારે”. આમાં આ પ્રતિલિપિને ‘પ્રેસકોપી’ તરીકે ઓઢાવાવી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે અત્યંત અશુદ્ધ પ્રતિલિપિમાત્ર છે. અત્રે તેને યથામતિ શુદ્ધ કરીને સમ્પાદિત-પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શુદ્ધીકરણ લગભગ મૂળ વાચનામાં જ કરી લીધું છે. બહુ થોડાક સ્થાને કૌંસચિહ્નો પ્રયોજ્યાં છે.

ગ્રન્થકર્તા વિદ્વાન્ મુનિરાજ આગમો તથા જૈન શાસ્ત્રોના પ્રકાણ્ડ અધ્યાસી હશે તે ગ્રન્થમાં ઉદ્ધૃત અનેકાનેક શાસ્ત્રપાઠો પરથી સુસ્પષ્ટ છે. ઉદ્ધરણોની સંખ્યા અને કદ બંને એટલું વધારે છે કે મૂળગ્રન્થ એની આગળ જાણે નાનો લાગે. કદાચ કતિને આગમિક-શાસ્ત્રીય પાઠોના તાત્પર્યનું સ્પષ્ટીકરણ જ હેતુ છે. ઉદ્ધરણોનાં સ્થાન ઘણી જગ્યાએ પ્રતિલિપિમાં સૂચવાયાં છે. તે ગ્રન્થકર્તાએ પોતે સૂચવ્યાં છે કે અન્ય કોઈ વિદ્વજ્ઞને તે નક્કી કરવું અઘરું છે. ખાસ તો આવાં સ્થાનોએ પત્રક્રમાઢ્ઢ અપાયા છે, તે કઈ પ્રતના તે શોધવાનું બાકી રહે છે.

ઉદ્ધરણોમાં પાઠ યથાવત્ ઉદ્ધૃત નથી થયા, પણ તેમાંનો ભાવ સાચવીને જરૂર મુજબના શબ્દો લેવામાં આવ્યા છે. અત્રે મૂળ સન્દર્ભો તપાસીને તેમને યથાશક્ય શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમજ ઉપલબ્ધ થયાં એટલાં મૂળ સ્થાન પણ નોંધ્યાં છે. મૂળ પ્રતમાં કેટલાક સ્થાને ટિપ્પણી હશે તથા પ્રતના અન્તે ટિપ્પણ્યાત્મક ઉદ્ધરણો હશે, તે પ્રતિલિપિ મુજબ અત્રે પણ અપાયાં છે.

कृतिमां अना नामाभिधान प्रमाणे द्रव्य अने तेना पर्यायोने सम्बन्धित घणी तार्किक चर्चाओ छे. स्याद्वादमां पण स्याद्वाद लागु पडे के नहि, द्रव्य-पर्यायनुं स्वरूप, सिद्धोमां उत्पादव्ययध्रौव्य अंगे विभिन्न मत, जीव अने कर्मनो सम्बन्ध, द्रव्योना स्व-पर पर्यायो आ बधा विशेषी चर्चाओ रसप्रद छे.

अन्ते, आवी अेक दुर्लभ रचना प्रकाशमां आवी अने आपणा सुधी पहेंची अेनो खरो यश पूज्य मुनिवर्य श्रीधुरन्धरविजयजीने घटे छे. आनी प्रतिलिपि अत्यार सुधी तेओअे ज साचवी हती अने तेना प्रकाशन माटे अनुसन्धानने तेओअे ज आपी छे. अने ते माटे आपणे सौ तेमना आभारी छीअे.

ग्रन्थना अन्ते पुष्पिकामां आनुं नाम 'स्याद्वादचर्चा' जणावायुं छे, ज्यारे प्रतिलिपिना मथाळे 'द्रव्यपर्याययुक्ति' आवुं शीर्षक छे. तेथी अत्रे ते बन्ने नामथी कृतिनो उल्लेख कर्यो छे.

*

ऐन्दवीयकलागौरं^१, वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

तत्त्वा प्रकाश्यते तत्त्वं, द्रव्यपर्याययौक्तिकम् ॥

इह हि तावज्जैनानां स्याद्वादप्ररूपणाऽवश्यंकर्तव्या, स्याद्वादमन्तरेण वस्तुस्वरूपस्याऽनुर्पलक्ष्यत्वात् । अन्यवादिन एकान्तप्ररूपणां कृत्वाऽपि चित्ररूपं(प)प्रामाण्यं वदन्तो वस्तुतोऽनेकधर्मप्रतिपाद्ययुक्तिवृन्दप्रामाण्यमवतीर्य प्रमाणयन्ति । उक्तम् -

“स्याद्वाद एव सर्वत्र, युक्तः स्याद्वादवादिनाम् ।

तेषामेकान्तवादस्तु, मिथ्यात्वमिति गीयते ॥४०॥२॥

पडिकमणासूत्रवृत्तौ १६ पत्रे

इति प्रायिकं वचनं, न चेत् सर्वत्राऽपि स्याद्वादस्याऽभीष्टत्वाद् भवतां, पुण्यकर्तव्यत्वेऽवश्यकृत्ये स्याद्वादस्याऽवश्यं युक्तिकदम्बस्याऽङ्गीकार्यत्वाद् भवतां पापकरणमपि स्याद्वादान्तर्गतं माननीयं स्यात् । पापकरणं तु जैनानां सर्वथा निषेध्यते । न [हि?] ‘स्याद्वादस्याऽपि स्याद्वाद’ इति युक्तिः प्रत्य[वति]ष्ठते, तर्हि अनवस्थादोषः प्रसज्यते । उक्तं तत्रैव -

“स्याद्वादोऽपि न निर्दिष्टः, पापकृत्ये कृतात्मभिः ।

स्याद्वादस्याऽपि नैकान्त-वादः स्याद्वादिनां मतः ॥” ४०॥३॥

एतेन किमुक्तम् ? स्याद्वादस्य यत्र योग्यता नाऽस्ति, तत्रैकान्तवादोऽपि न दूषणाय । यदुक्तं भग. श. १ उ. ३ -

“अत्थितं अत्थिते परिणमइ, नत्थितं नत्थितं(ते) परिणमइ ॥”

व्या० - अस्तित्वमङ्गुल्यादेरङ्गुल्यादिभावेन सत्त्वम् । उक्तम् -

“सर्वमस्तित्व(स्व)रूपेण, पररूपेण नाऽस्ति च ।

अन्यथा सर्वभावाना-मेकत्वं सम्प्रसज्यते ॥”

यथा मृद्द्रव्यस्य पिण्डप्रकारेण सत्ता ।

नत्थितं- नास्तित्वं^३ पर्यायान्तरेणाऽस्तित्वरूपे परिणमति । नास्तित्व-
मत्यन्ताभावरूप[म्]^४ । अत्यन्तमसतः सत्त्वं न खरविषाणवत् । उक्तम् -

“नाऽसतो जायते भावो, नाऽभावो जायते सतः ।

असतस्तु कुतः सिद्धि-रन्तरिक्षारविन्दवत् ॥”

पर्यायः पर्यायान्तरतां याति, तदपि १ प्रयोगसा-जीवोद्यमेन २ विस्मसा-
अभ्रेन्द्रधनुर्वत् सहजात् ३ स्वभावजीवोद्यमाभ्यां बद्धः पटः जीर्णः स्याद्,
बन्धनमुद्यमः(मात्) जीर्णीभ[व]नं सहजात् । वृत्तौ प० ३८, पन्नवणा ५ पदे
वृत्तौ [द्रव्यास्तिकनयमतेन] परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं, न च सर्वथा विनाशः
परिणामः । पर्यायास्तिकनयमतेन पुनः परिणमनं पूर्वसत्पर्यायेण नाशः,
प्रादुर्भावोऽसता पर्यायेण पर्यायास्तिकनयत इति । वस्तुतस्तु वस्तुपरिच्छिन्नै
द्रव्यादिरूपेणाऽस्ति, पररूपेण नाऽस्तीति सदसद्विकल्पजालजल्पनेन स्याद्वादः
भाषाव्यवहारपथमवतारयितुं सर्वत्राऽबाध्ययुक्तिकानां जैनानामिष्ट एव । यत्र योग्यता
नाऽस्ति सङ्गतिमङ्गति तत्र स्याद्वादो न स्याद्(दिति) युक्तियुक्तं स्याद्वादस्यापि
स्याद्वादत्वम् ।

अथ का योग्यता ? इत्याह - षण्णां द्रव्याणां परिणामपर्यायेणोपचारतः
स्याद्वादः । उक्तम् -

“अन्नोन्नं पविसंता, दिता ओगाह अन्नमन्नस्स ।

मेलंता वि अणिच्चं, सगसगभावं न विजहंति ॥” []

३. अन्योन्याभावेन । ४. तादात्म्यात्यन्ताभावेन वन्ध्यापुत्रो नाऽस्ति शुद्धनिश्चयात् । ५.
व्यवहारनये । (अन्त्यं टिप्पणं कुत्र सम्बध्यते तद् न ज्ञायते ।)

तल्लक्षणं - १. एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वयसमावेशः स्याद्वादः
२. विरुद्धधर्मद्वयप्रतिपादनपरः वक्तुरभिप्रायविशेषः स्याद्वादः ३. वस्तुस्वरूप-
प्रतिपादनपरः श्रुतविकल्पः स्याद्वादः ४. अनुयोग० एकैकस्मिन् वस्तुनि सप्र-
तिपक्षानेकधर्मस्वरूपप्रतिपादनपरः स्याद्वादः । अस्यार्थः - एकस्मिन् जीवाजीवादौ
विरुद्धं यद्धर्मद्वयं नित्यानित्या-ऽस्तित्वनास्तित्वोपादेयानुपादेया-ऽभिलाष्यानभिला-
ष्यादिलक्षणं तत्प्रतिपादने- कथने प्रत्यलः श्रुतविकल्पः । स्याद्वादरत्नाकरे
अत्राऽष्टादश दोषा उद्धर्तव्याः ।

विशेषावश्यके द्रव्यलक्षणमाह - द्रुः सत्ता, तस्या एवाऽवयवो विकारो
वा द्रव्यमवान्तरसत्तारूपाणि द्रव्याणि । गुणा रूपरसादयः, तेषां समुदायो घटादिरूपो
द्रव्यम् । यत् पर्याययोग्यं तदपि द्रव्यं राजपर्यायार्हकुमारवत् । स्वकीयान् गुणान्
पर्यायान् व्याप्नोति तद् द्रव्यम् अथवा गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । राजप्रश्निकवृत्तौ
[सूत्र १९९] द्रव्यस्य नित्यत्वात् सकलकालभावित्वादेकरूपम् ।

अथ पर्यायलक्षणान्याह - पर्येति- उत्पत्तिं विपत्तिं च प्राप्नोति स
पर्यायः । उक्तम् -

“अनादिनिधने द्रव्ये, स्वपर्यायाः प्रतिक्षणम् ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति, जलकल्लोलवज्जले ॥” []

पर्यायो द्विधा - १. क्रमभावी २. सहभावी वा । सहभावी गुणः,
क्रमभावी पर्यायः । यथाऽऽत्मनः सहभाविनः पर्याया विज्ञानशक्त्यादयः,
क्रमभाविनः सुखदुःखहर्षशोकादयः पर्यायाः ।

तस्माद् द्रव्य-पर्याययोः स्वरूप[स्य] भिन्नत्वाद् व्यवहारनये भिन्नावेव
द्रव्यपर्यायौ राहोः शिरोवत् कथञ्चिद्भेदाभेदरूपौ । निश्चयनये तु गुणगुणिनो-
रभेदादुपचाराभावात् स्वतःस्वरूपस्य नित्यत्वाद् द्रव्यपर्यायावभिन्नावेव । यदुक्तम् -

“आत्मैव दर्शनज्ञान-चारित्राण्यथवा यतेः ।

यत् तदात्मक एवैष, शरीरमधिष्ठति ॥”

अथ संसारिजीवानां उत्पादव्ययध्रौव्यरूपं गुरुलघु अगुरुलघु षट्स्थान-

१. राजः प्रश्ना राजप्रश्नाः, ते सन्ति यस्मिन् शास्त्रे तद् राजप्रश्नी[य]नामकम् ।

पतितहानिवृद्धिरूपपर्यायापेक्षया प्रतिसमयं सम्भवति तत् सूत्रालापकेन समर्थयति (भग. श. २ उ. १ खंदाधिकारे) -

“जीवे णं भंते! सअंते जीवे अणंते जीवे ? खंदया! दव्वओ णं एगे जीवे सअंते । खित्तओ णं जीवे असंखिज्जपएसे असंखिज्जपएसोगाढे, अत्थि पुण से अंते । कालओ णं जीवे न कदाइ [न] आसी न कयाइ [न] भविस्सइ जाव धुवे णंतप (निअए?) सासए अक्खए अव्वए अवट्ठिए णिच्चे, णत्थि पुण से अंते । भावओ णं जीवे अणंता णाणपज्जवा अणंता दंसणपज्जवा अणंता चारित्तपज्जवा अणंता गुरुलहुपज्जवा अणंता अगुरुलहुपज्जवा, नत्थि पुण से अंते ।”

तद्वृत्तिः - ‘अणंता’ इत्यारभ्य ‘इति वृत्ता’वित्यन्तोंऽशः लोकपर्याय-सम्बन्धी । अणंता वण्णपज्जव त्ति वर्णपर्यायाः वर्णविशेषाः एकगुणकालत्वादयः । गुरुलघुपर्यवाः^१ तद्विशेषाः बादरस्कन्धानाम् । अगुरुलघुपर्यवाः अणूनां सूक्ष्म-स्कन्धानाममूर्तानां वा इति वृत्तौ । ध्रुव अचलत्वात् । नियत एकरूपत्वात् । कादाचित्कोऽपि स्यादत आह - शाश्वतः प्रतिक्षणसद्भावात् । स च नियतकाला-पेक्षयाऽपि स्यादत आह - अक्खए त्ति अक्षयः अविनाशित्वात् । अयं च बहुतरप्रदेशापेक्षयाऽपि स्यादत आह- अव्ययस्तत्प्रदेशानामव्य[य]त्वात् । अयं च द्रव्यतयाऽपि स्यादत आह - अवट्ठिए त्ति अवस्थितः पर्यायाणामनन्ततयाऽ-वस्थितत्वात् । किमुक्तं भवति ? नित्य इति । अणंता णाण त्ति ज्ञानपर्याया ज्ञानविशेषा बुद्धिकृता वाऽविभागपरिच्छेदाः । अनन्ता गुरुलघुपर्याया औदारिका-दिशरीराण्याश्रित्य । इतरे तु कर्मणानि(दि)द्रव्याणि जीवस्वरूपं चाऽऽश्रित्येति ।

गुरुलघुपर्यवाः कियन्तः ? घनोदधि १ घनवात २ तनवात ३ अन्यवात ४ [५(?)] आकाशप्रतिष्ठिता पृथ्वी ६ सागर ७ वैक्रिय-तैजसशरीर ८-९ पुद्गलद्रव्य १० द्रव्यकृष्णलेश्या ११ द्रव्यशुक्ललेश्या १२ औदारिकशरीर १३ आहारकशरीर १४ काययोग(गा) १५ एते ।

के अगुरुलघवः पर्यायाः ? आकाश १ कर्मणशरीर २ धर्मास्तिकाय

१. गुरुलघुपर्यायोपेतं गुरुलघु, अगुरुलघुपर्यायोपेतमगुरुलघु इति तैजसद्रव्यासन्नं गुरुलघु, भावद्रव्यासन्नं त्वगुरुलघु इति विशेषावश्यकोऽवधिप्रस्तावे पत्र १३-४

३ अधर्मास्तिकाय ४ काल ५ पुद्गल ६ जीव ७ समय ८ कर्म ९ भाव[कृष्ण]लेश्या १० भावशुक्ललेश्या ११ दृष्टि १२ ज्ञान १३ अज्ञान १४ संज्ञा १५ कर्मणकाययोग १६ मनोयोग १७ वचनयोग १८ साकारोपयोग १९ भ्रमणचित्त २० अनाकारोपयोग २१ परमाणु २२ अतीताद्धा अनागताद्धा २३ राजप्रश्निकवृत्तौ सिद्धक्षेत्र २४ ज्योतिष्कविमानादीनि एतेऽगुरुलघवः । भग० श० १. उ० ९ ।

ततः संसारजीवानां निश्चयेनोत्पादव्यय[वत्]त्वं द्रव्य-पर्यायाभ्यां सिद्धम् । सिद्धानां व्यवहारेण तूपचारेणैव सिद्धम् । द्रव्यभावकर्मवर्मनिर्वर्मितानां सर्वथा मुक्तात्मनामुत्पादव्यय[वत्]त्वं न, गुरुलघुपर्यायाणामभावादिति चेद् ? न, तेषामपि तत्पर्यायाणां सद्भाव आगमप्रामाण्यात् । भग० शत० १(२) उदे ०९(१) सिद्धसूत्रम् -

“जे वि य णं खंदया! [दव्वओ] एगे सिद्धे सअंते, खित्तओ णं सिद्धे असंखिज्जपएसे असंखिज्जपएसोगाढे अत्थि पुण से अंते, कालओ णं सिद्धे सादिए अपज्जवसिए निच्चे नत्थि पुण से अंते, भावओ णं सिद्धे अणंता णाणपज्जवा^१ अणंता दंसणपज्जवा जाव अणंता अगुरुलहुपज्जवा नत्थि पुण से अंते ।”

इति सूत्रप्रामाण्यात् सिद्धानामुत्पादव्यय[वत्]त्वमिति चेद् ? न, सिद्धान्तापरिज्ञानात् । किमुच्यते ? औदारिकादयो गुरुलघुपर्यायाः वृत्तावुक्तास्ते सम्भवन्ति न सिद्धे, तदा जीवशब्देन किं (कस्य) ग्रहणम् तद् वदन्तु भवन्तः । कर्मणादिका गुरुलघवः । ते हि तादात्म्यावभासिपरमाह्लादाखण्डबोधरूपे परमात्मनि न सम्भवन्ति । उच्यते सिद्धस्वरूपम् -

“केवलनाणोवउत्ता, जाणंता सव्वभावगुणभावे ।

पासंति सव्वओ खलु, केवलदिट्ठीहिऽणंताहिं ॥” [१६०]

केवलज्ञानोपयुक्तं जानन्ति- अवगच्छन्ति सर्वभावगुणभावान्- सर्वपदार्थ-गुणपर्यायान् । प्रथमो भावशब्दः पदार्थवाची द्वितीयः पर्यायवाची । सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्यायाः । तथा पश्यन्ति सर्वप्रकारैः, खलुरवधारणे, केवल-

१. सिद्धमाश्रित्यैतत्पाठस्याऽकृतान्यार्थत्वात् तदेवार्थेऽनुमीयते । तद्वृत्तिपाठः - ज्ञानपर्याया- [ज्ञानविशेषा] बुद्धिकृता वाऽविभागपरिच्छेदाः ।

दृष्टिभिरनन्ताभिः केवलदर्शनैरिति पन्नवणा २^१ पदे [सूत्र ६४] ।

तथा अनन्तकेवलज्ञानमनन्तपर्यायपरिच्छेदात्मकं ज्ञेयानामानं स्यात् (मानन्त्यात्) । अनन्तज्ञेयपश्यत्तारूपं दर्शनम् । अनन्तपर्यायानीछा(निच्छ?)रूपं चारित्रम् । अनन्तगुरुलघुपर्यायाणां ज्ञातृत्वेनाऽनन्ता गुरुलघुपर्यायाः उपचारात् कर्त्रेण अनन्ताऽगुरुलघुपर्यायानां(णां) ज्ञेयत्वेनाऽनन्ताः “जाणता सव्वभावगुणभावे” इति सूत्रात् ।

तथा चाऽष्टकर्मसमूलोन्मूलनेनाऽष्टौ गुणाः, तदावरणान्यष्ट कर्माणि, तदावरणक्षये सम्पूर्णगुणभासः, दीपः कुण्डकाच्छादितस्तन्मात्रां भुवं प्रकाशयति, गृहगस्तन्मात्रमिति तत्प्रमाणम् ।

“अक्खरस्साणंतो भागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ” ति ज्ञानस्याऽनन्ततमो भागः(गो) नित्योद्घाटितः, अन्येऽंशा दर्शनचारित्रागुरुलघुरूपवीर्याणां तदावृत्यावृताः । ज्ञानस्योपलक्षणं चारित्रादीनाम् ।

सकलज्ञानावरणक्षयात् सकलवस्त्ववभासि ज्ञानं(न)गुणः १ दर्शनावरण-क्षयाद् युगपद् दर्शनगुणः २ वेदनीयक्षयादव्याबाधगुणः ३ मोहनीयक्षयात् क्षायिक-सम्यक्त्वचारित्रगुणः ४ आयुःक्षयादक्षयस्थितिगुणः ५ नामकर्मक्षयादौदारिकादि-शरीरोपाङ्गगुरुलघुपर्यायक्षयादरूपिगुणः ६ गोत्रक्षयादगुरुलघुगुणः, गुरुचैर्गोत्रं लघुर्नौचैर्गोत्रं तदत्यन्ताभावगुणः ७ अन्तरायक्षयात् समग्रवीर्यस्फुरणम् ८ । उक्तम् -

“इह नाणंदं^३सणावरण-वेअमोहाउनामगोआणि ।

विग्घं कम्मट्ठक्ख(ख)ए, अट्ठ गुणा हुंति सिद्धाणं ॥

१. अनन्तं केवलज्ञानं, ज्ञानावरणसंक्षयात् ।

अनन्तं दर्शनं चाऽपि, दर्शनावरणक्षयात् ॥

क्षायिके शुद्धसम्यक्त्वे, चारित्रमोहनिग्रहात् ।

(शुद्धसम्यक्त्वचारित्रे, क्षायिके मोहनिग्रहात् - गुणस्थानक्रमारोहः)

अनन्तसुखवीर्यं च, वेद्यविघ्नक्षयात् क्रमात् ॥

आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नामगोत्रक्षयात्(देवाऽ)मूर्तानन्तावगाहना ॥ इति सेनप्रश्ने ८८ ॥

२.३. नाऽज्ञातं श्रद्धीयते नाऽश्रुतं सम्यगनुष्ठीयते इति क्रमः तत्रैव (ठाणां० वृ०) पत्रे १६ ।

नाणं च दंसणं चेव, अव्वाबाहं तहेव सम्मतं ।

अक्खयट्ठिइ अरूवी, अगुरुलघुवीरिअं हवइ ॥”

इत्यनुयोगद्वारे बहु वक्तव्यम् १९ पत्रे ।

क्षायिकत्वान्नित्याश्रयित्वान्नित्या गुणाः । गुणगुणिनोरभेदत्वं निश्चयतः अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपत्वं(रूपं) नित्यत्वं त्रिकालेऽप्येकरूपं वा; तर्हि नित्याना-
मेषां पर्यायत्वं [न] सम्भवन्ति(ति) । ते हि क्रमभाविनः परिणामिनश्च । सत्यं,
सर्वसंसार(रि)पर्यायेभ्यः पश्चात्क्रमेणोद्भूताः(ता) ज्ञानादिपर्यायाः परिणामिनः(न)
आत्मन्यभेदरूपाः(पा) नित्याः, ज्ञेयतापश्यता(त्ता)दिगुणानां नित्यत्वात् ।

अपरं सिद्धानां ज्ञानं सर्वदा सर्वगुणपर्यायवत्परिच्छेदरूपं नित्यानित्यं
भिन्नाभिन्नं बुद्धिकृतं(तम्), आकाशबद्धस्तु गत्या (आकाशवद् वस्तुगत्या?)
ऽनित्यमेव २(?) । तथा सर्ववस्तुयुगपत्परिच्छेदरूपं नित्यं २ (?) । आत्म-
स्थिरतारूपं सर्वव्यापारानी(नि)च्छरूपं चारित्रं क्षायिकं नित्यम् ३ । अनन्तानां
गुरुलघुपर्यायाणां तन्मयपरिणमनाभावेन प्रतिभूत्वग्राहकशक्तिरूपपर्यायाविकल-
कलाप्रकटनोद्भूतपरमाह्लादरूपं निरञ्जनमरूपित्वं सिद्धम् ४ । अगुरुलघु(गुरुलघु?)-
पर्यायाणामभावादगुरुलघुत्वं नित्यम् ५ । विघ्नाभावेनाऽविकलवीर्योल्लासः नित्यः
६ ।

निश्चयतोऽनाद्यपर्यवसितत्वमेषां सिद्धानां निश्चयतः स्याद्वादस्य योग्यताया
अभावादुत्पादव्यय[वत्]त्वं दुर्घटमेव । तेषां स्याद्वादे मन्यमाने मुक्ताऽमुक्ताः
(मुक्ता अमुक्ता) दोषमुक्ता दोषयुक्ता ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्चेति प्रतिबन्दीयुक्त्या साङ्ख्य-
मतवत्(द्) मुक्तोऽमुक्तश्चाऽऽत्मा स्याद् भवतां जैनानामपीति सप्रतिपक्षानेकधर्म-
समाश्रयः स्याद्वादः पूर्वप्रपञ्चित एव । तत् उपचारात् सांसारिकपर्यायानां(णां)
ज्ञेयत्वलक्षणपरिणमनेन नवपुराणादिकर्ता कालः तत्पर्यायसमयक्षणलवमुहूर्तवदनित्य
इतिवत् सिद्धं सिद्धानामुत्पादव्यय[वत्]त्वं ।

अथ केचन सिद्धजीवस्य स्यादुत्पादव्यय[वत्]त्वं यथा पुद्गलस्य
“एगुणकालए दुगुणकालए संखिज्जगुणकालए एवं हीणे वि” इति सिद्धान्त-
मतमङ्गीकृत्य मन्यन्ते, तत् सिद्धान्ताभिप्रायापरिज्ञानात् । तावत् पुद्गलस्य शब्दार्थो
विचारणीयः । पूरणगलनधर्मः पुद्गलः । यतः पूरणगलनस्वभावयोग्यता पुद्गले
एव, ‘अणंता वण्णपज्जवा जाव गंधरसफ्नससंठाणपज्जवा’, वर्णा एकगुणका[ल]-

त्वादयः । जीवस्तु “अवण्णे अगंधे अरसे अफ्रसे” इति प्रज्ञापनायां व्यक्तमेव ।

यथा - धर्मास्तिकायस्य चलनगुणः १ अधर्मास्तिकायस्य स्थितिगुणः २ आकाशस्याऽवकाशगुणः ३ कालस्य वर्तनागुणः ४ जीवस्योपयोगगुणः ५ पुद्गलस्य ग्रहणगुणः ६ । ग्रहणं परस्परेण बन्धनं जीवेनै(वस्यौ)दारिकादिभिरिति वृत्तौ भग० शत० २ उद्दे० १ । ग्रहणसाहचर्यान्मोचनमपि । तेन पूरणगलनधर्मा पुद्गलः सिद्धः । तथा च पुद्गलस्यैकगुणकालत्वादयः सादयोऽपर्यवसाना भवन्ति । द्रव्यार्थिकनये सिद्धगुणपर्यायास्तादात्म्यरूपाः स्वस्वरूपा एव । यथा कतकक्षोदेन समलजलस्य मलस्याऽधोभावेन स्वाभाविकी स्वच्छता । असत उत्पादाभावाद् व्योमारविन्दवत् । ततः स्वरूपतः सिद्धानामुत्पादव्यय[वत्]त्वं दु - त्वमेव ।

अथ जीवकर्मणोरनादिसम्बन्धाद् जीवस्य स्वभावशक्ति-विभावशक्ति-द्वयैः(शक्ती) सदैव^१ सर्वत्र^२ सहचारिण्यौ भवत इति मन्यन्ते केऽपि । तदयुक्तं सिद्धान्ताभिप्रायापरिज्ञानात् । नित्यसहजानन्दैकाखण्डामृतरसमय आत्मा स्वभाव-स्थः । अशुद्धपरिणामो हि मोहनीयादिकर्मपरमाणुसंयोगजन्यो विभावः स्पष्ट एव । ततो विरोधव्याघातशङ्कुगणावकाश एव । तदुक्तं परमात्मप्रकाशवृत्तौ -

“आत्मा शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुद्धोऽपि सन् अनादिसन्तानागतज्ञाना-
वरणीयादिकर्मबन्धप्रच्छादितत्वाद् वीतरागनिर्विकल्पसहजानन्दैकमुखास्वादमलभमानो
व्यवहारनयेन त्रसो वा स्थावरो वा भवति, तेन जगत्कर्ता भण्यते । नाऽन्यः
कोऽपि परकल्पितः परमात्मेति अयमेव शुद्धात्मोपादेयः ॥” - ४० गाथा

“द्रव्यार्थिकनयेन भावाभावरहितो वीतरागनिर्विकल्पसदानन्दैकस्वभाव-
समाधिना जिनवरैर्देहेऽपि दृष्टः ॥” - ४४(४३)गाथा

“निश्चयनयेन कर्मैव बन्धं च मोक्षं च करोति, न त्वात्मा किमपि,
नित्यत्वात्, नित्यस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । यद्यप्यनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्य-
बन्धमशुद्धनिश्चयेन भावबन्धं मोक्षं च करोति, तथापि न शुद्धपारिणामिक-
परमभावग्राहकेन(ण) शुद्धनिश्चयेन करोति ॥” - ६५ गाथा

“व्यवहारेण जीवस्य बन्धमोक्षौ स्तः, निश्चयेन मोक्षो नाऽस्तीति चेत्

तदर्थमनुष्ठानं वृथा । तत्रोत्तरं - मोक्षो हि बन्धपूर्वकः । स शुद्धनिश्चये नाऽस्त्यतो मोक्षोऽप्यात्मनो नाऽस्ति । यदा शुद्धनिश्चयेन बन्धः, तदा सर्वदैव बन्ध एव ॥”

- ६९(६८) गाथा ।

“छद्मस्थानां सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति तत्र दर्शनचतुष्टयमध्ये द्वितीयं यदचक्षुर्दर्शनं मानसरूपं निर्विकल्पं भव्यस्यैव मोहस्य चारित्रस्य क्षये क्षयोपशमोपशमलाभे सति शुद्धात्मानुभूतिरूपं वीतरागसम्यक्त्वं शुद्धात्मानुभूति-ध्यानेन सहकारिकारणं भवति भव्यस्यैव, न त्वभव्यस्य, निश्चयसम्यक्त्वचारित्रा भावात् ॥” - ६१(?) गाथा

“चित्ते बद्धे बद्धो, मुक्के मुक्को त्ति नत्थि संदेहो ।

अप्पा विमलसहावो, मयलिज्जइ मयलए चित्ते ॥” - ६५(?) गाथा

अथ केचन वदन्ति - यदात्माऽशुद्धत्वेन परिणमतीत्युल्लेखेन कथं नाऽऽत्मनोऽशुद्धपरिणामोऽप्यात्मस्वभाव इति । तन्न, स्वभावस्य पर्यायः परिणामो न भवति । यदुक्तं भगवत्यां १२ शते उद्दे० २ - “भवसिद्धयत्तणं भंते! जीवाणं किं सभावओ परिणामओ ? जयंती! सभावओ न परिणामओ ॥” एतद्वृत्तिः - “सभावओ त्ति स्वभावतः पुद्गलानां मूर्तत्ववत् । परिणामओ त्ति परिणामेनाऽभूतस्य भवनेन पुरुषस्य तारुण्यवत् ।” इति । एतेन स्वभावः जीवसहचारिअं(र्यं)विष्वग्भावसम्बन्धेन सर्वदाऽनुत्थानरूपः, परिणामस्तु परमाणुसंयोग-जन्योत्थानरूपः ।

पन्नवणायां ५ (१३) पदे परिणामो ह्यर्थान्तरगमनम् । तच्च संयोगविशेषः संयोगजन्योपाधिः । यथा नीरोपरि बुद्बुदः नीरपरिणामः कथं शुद्धपरिणामः(?) स शुद्धस्वभाव इति स तु कथनमात्रं यथा जीवस्य भव्यत्वं स्वभावतः, न परिणामत इत्यलं प्रसङ्गेन । [सिद्धं] सिद्धानां स्वतो नोत्पादव्यय [इति]।

ततो जातं जीवकर्मणोरनादिसंयोगजन्यपरिणामोपाधित्वम् । यदुक्तं ढाणांगवृत्तौ - ‘एगबंहे’त्ति बन्धनं बन्धः सकषायत्वाद्, द्रव्यतो बन्धो निगडादिः, भावतः कर्मणा ।’

१. प्रापणम् । २. भव्यत्वं सिद्धिगमनकारणं, न त्वन्यत् किञ्चित् । तत्र सत्यपि भव्यत्वे सिद्धिगमनकारणे कियता कालेन निर्लेप ? इति भगवतीवृत्तौ शते १२ उ० २ । अत्र युक्तिर्षव्याभावोऽभव्यः स्वभावनिषेधः । [स्पष्टत्वार्थं जिज्ञासुभिर्वृत्तिरेव द्रष्टव्या ।]

ननु बन्धो जीवकर्मणोः संयोगा(गोऽ)भिप्रेतः । स खल्वादिमानादिरहितो वा स्यादिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यद्यादिमानिति पक्षस्तदा किं पूर्वमात्मा पश्चात् कर्म १ अथ पूर्वं कर्म पश्चादात्मा २ उत युगपत् कर्मात्मानौ संप्रसूयेता ३ मिति त्रयो विकल्पाः । तत्र न तावत् पूर्वमात्मसम्भूतिः सम्भाव्यते निर्हेतुकत्वात्, खरविषाणवत् । अकारणप्रसूतस्य वाऽकारणत एवोपरमः स्यात् । अथाऽनादिरैवाऽऽत्मा तथाऽप्यकारणत्वान्नाऽस्य कर्मणा योग उपपद्यते न भोवत् । अथाऽकारणेऽपि कर्मणा योगः स्यात् तर्हि स मुक्तस्याऽपि स्यादिति । अथाऽसावात्मा नित्यमुक्त एव तर्हि किं मोक्षजिज्ञासया, बन्धाभावे च मुक्तव्यपदेशाभाव एवाऽऽकाशवदिति ।

नाऽपि कर्मणः प्राक् प्रसूतिरिति द्वितीयो विकल्पः संगच्छते, कर्तुरभावात् । न चाऽक्रियमाणस्य कर्मव्यपदेशोऽभिमतः । अकारणप्रसूतेश्चाऽकारणत एवोपरमः स्यादिति ।

युगपदुत्पत्तिलक्षणः तृतीयः पक्षोऽपि न क्षमः, अकारणत्वादेव । न च युगपदुत्पत्तौ सत्यामयं कर्ता, कर्मेदमिति व्यपदेशो युक्तः, सव्येतरगोविषाणवत् ।

अथाऽऽदिरहितो जीवकर्मयोग इति पक्षः । ततश्चाऽनादित्वादेव नाऽऽत्मकर्मवियोगः स्यात् ।

यच्चाऽऽदिरहितजीवकर्मयोगेऽभिधीयमानेऽनादित्वान्नाऽऽत्मकर्मवियोग इति, तदयुक्तमनादित्वेऽपि संयोगस्य विप्रयोगोपलब्धेः ।

जह कांचणोवलसंजोगोऽणादिसंतङ्गया(ओ) वि ।

वोच्छिज्जइ सोवायं तह जोगो जीवकम्माणं ॥

तथाऽनादेः सन्तान[स्य] विनाशो दृष्टः, जीवा(बीजा)ङ्कुरसन्तानवत् ।

अन्नयरमणिव्वत्तिय कज्झ बीयंकुराण जं विहियं ।

तच्छ(त्थ)हओ(?) संतानो(णो) कुक्कुडिअंडाइयाणं च(व) ॥

अनादिबन्धसद्भावेऽपि मोक्षो भवतीति ११ पत्रे स्थानाङ्गवृत्तौ ॥

केचिद् वदन्ति - जीवस्य द्वौ स्वभावौ शुद्धाशुद्धरूपौ । शुद्धेन मोक्षः, अशुद्धेन संसारः इत्यपि न, तयोरन्योन्यं विरोधात्, शीतान्नपयोरिव, जीवे न

घट(टे?)ते । यथा चेतनाचेतनस्वभावौ स्वरूपत एकस्थानेऽघटमानवत् । संसारस्य नरनारकादिपर्यायः स्वभावः, जीवस्य च शुद्धचैतन्यस्वभावः, तयोरेकत्राऽवस्थानं दुर्घटम् ।

यथा शुद्धहेम्नः द्वित्र्याद्यशुद्धभागजोटकयुक्ते हीनहीनतरादिमूल्यं सम्भवति । यथा [यथा] शुद्धं तथा तथा मूल्यमधिकादि स्यात् । सीसकसंशोधित-स्याऽशुद्धभागपृथग्भावेन शुद्धस्वभावं सत् शुद्धमेव हेम भवति । तथा जीवोऽप्य-शुद्धसंयोगजन्योपाधिपरिणामपरिणतोऽप्यशुद्धनिश्चयेन नरनारकादिपर्यायपरिणतोऽ-शुद्ध एव । यदा तु ज्ञानक्रियासीसकप्रायसंशोधितो जीवोऽनादिसंयोगदूरीकरणे मूलस्वभाव एव । यथा द्वयोरङ्गुल्योः संयोगे नष्टेऽङ्गुली तिष्ठतीति(त इति) ।

दशवैकालिकश्रीहारिभद्रीवृत्तौ २२(६२) पत्रे - परिणामप्रपञ्चः(?)
नित्यानित्यैकान्तपक्षव्यवच्छेदेनाऽऽत्मानं परिणामिनमभिधित्सुराह -

एवं सतो जीवस्स वि, दव्वादी संकमं पडुच्चा ओ ।

परिणामो साहिज्जति पच्चकखेणं परोकखे वि ॥

पूर्वार्धं पूर्ववत् । पश्चार्द्धभावना पुनरियम् - न ह्येकान्तदृष्टाऽपि द्रव्यादि-सङ्क्रान्तिर्देवदत्तस्य युज्यते इत्यतस्तद्भावान्यथानुपपत्त्यैव परिणामसिद्धिः । उक्तं च -

“नाऽर्थान्तरगमो यस्मात् सर्वथैव नचाऽऽगमः ।

परिणामः प्रमासिद्ध ई(इ)ष्टश्च खलु पण्डितैः ॥

“घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥

“पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोऽस्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नोभे तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ॥”

नित्य आत्माऽनादिपरिणामभावादिति स्वभावतोऽनाज्ज्ञ(द्य)मूर्तपरिणामि-त्वात् ई(इ)ति गाथार्थः ।

“एस णं भंते! जीवे तीतमणंतं सासयं [समयं दुक्खी समयं अदुक्खी] समयं दुक्खी वा अदुक्खी वा पुंवि च णं करणेणं अणेगभावं अणेगभूतं परिणामं परिणमति । अह से वेदणिज्जे(ण्णे) निज्जिणे भवति । तओ पच्छ

एगभावे एगभूते सिया ? हंता गो० ! एस णं जीवे जाव एगभूए सिया, एवं पडुप्पन्नं सासयं समयं, एवं अणागयमणंतं सासयं समयं ॥” - भग० श० १४ उ० ४ ।

वृत्तौ जीवस्वरूपं निरूपयन्नाह - “एस णं भंते! जीवे त्ति । एष प्रत्यक्षो जीवोऽतीतेऽनन्ते शाश्वते समये समयमेकं दुःखी दुःखहेतुयोगात् समयं चाऽदुःखी सुखी(ख)हेतुयोगाद् बभूव, समयमेव [च] दुःखी वाऽदुःखी वा, वा-शब्दयोः समुच्चयार्थत्वाद् दुःखी च सुखी च तद्धेतुयोगात् । न पुनरेकदा सुख-दुःखवेदनमस्त्येकोपयोगत्वाज्जीवस्येति । एवंप्रपञ्च सन्नसौ स्वहेतुतः किमनेकभावं परिणामं परिणमति पुनश्चैकभावपरिणामः स्यात् ? इति पृच्छन्नाह - पुंस्त्वि च णं करणेणं इत्यादि । पूर्वं च एकभावपरिणामात् प्रागेव करणेन कालः(ल)स्वभावादितिका(दिका)रणसंच(व)लितस(त)या शुभाशुभकर्मबन्धहेतु-भूतया क्रिययाऽनेको भावः पर्यायो दुःखितत्वादि(खितत्वादि)रूपो यस्मिन् स तथा । तमनेकभावं परिणाममिति योगः । अणेगभूयं त्ति अनेकभावत्वादेवाऽनेकरूपं परिणामं- स्वभावं परिणमइ त्ति अतीतकालविषयत्वादस्य परिणतवान्-प्राप्तवानी(नि)ति ।

“अह से त्ति । अथ त[द्] दुःखितत्वाज्झ(द्य)नेकभावहेतुभूतं वेयणिज्ज त्ति वेदनीयं कर्म उपलक्षणत्वाच्चाऽस्य ज्ञानावरणीयादि वा(च) निर्जीणं- क्षीणं भवति । ततः पश्चात् एगभावे त्ति एको भावः सांसारिकसुखविपर्ययात् स्वाभाविकसुखरूपो यस्याऽसावेकभावोऽत एव एकभूत- एकत्वं प्राप्तः सिय त्ति बभूव कर्मकृतधर्मान्तरविरहादी(दि)ति प्रश्नः । इहोत्तरमेतदेव । एवं प्रत्युत्पन्नानागतसूत्रेऽपी (त्रे अपी)ति ।”

पन्नवणायां विशेषपदे ५मे पर्यायाधिकारः - “जीवपज्जवा य अजीव-पज्जवा य । जीवपज्जवा णं भंते! किं संखेज्जा असंखेज्जा अणंता ? गो०! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता । से केणट्ठेणं भंते । अणंता ? गो०! असंखिज्जा णेरइया असुरा नागा पुढविआउतेउवाउकाईया अणंता वणस्सईकाइया असंखा बित्तिचउरिंदिया मणुस्सा वंतरा जोइसिआ वेमाणिआ अणंता सिद्धा स(से) तेणट्ठेणं गो०! अणंता पज्जवा [सूत्र १०३] ॥”

वृत्तिः - “तत्र पर्याया गुणा विशेषा धर्मा इत्यनर्थान्तरम् । औदयि-

कादयश्च जीवाश्रयास्ततो जीवपर्याया एव गम्यते(न्ते) । औदयिको भावः पुद्गलवृत्तिरपि । सम्बन्धपरिमाण(णा)वगमाय पृच्छति - 'जीवपज्जवा णं भंते! किं संखेज्जा ?' इत्यादि । वनस्पतिसिद्धवर्जा नैरयिकादयोऽसङ्ख्येयाः, मनुष्येत्व(ष्व)सङ्ख्येयत्वं संमूर्च्छिमापेक्षया, वनस्पतयः सिद्धाश्चाऽनन्तास्ततः पर्यायिणामनन्तत्वात् पर्याया अनन्ताः ।"

"नेरई(इ)याणं भंते! केवइ(इ)या पज्जवा ? गो०! अणंता । से केणट्ठेणं भंते!, गो०! नेरइयाए नेरई(इ)यस्स दव्वट्ठयाए तुल्ले पएसट्ठयाए तुल्ले उग्गाहणट्ठयाए सिय हीणे सिय तुल्ले सिय अब्भहिए ठिइए सिय हीणे सिय तुल्ले सियमब्भहीण(अब्भहिए) [सूत्र १०४] ।

एतद्वृत्तिः - "केनाऽभिप्रायेण भगवतैवं निर्वचनमवाचि - नैरयिका(को) नैरयिकस्य द्रव्यार्थतया तुल्य इति ? उच्यते - एकमपि द्रव्यमनन्तपर्याय-मेतन्न्यायप्रदर्शनार्थम् । नारकजीवद्रव्यमेकसङ्ख्याकं नैरयिकस्य द्रव्यार्थतया तुल्यः । पएसट्ठिए ति नारकजीवद्रव्यं लोकाकाशप्रदेशप्रमाणप्रदेशमिति नारको नारकस्य तुल्यप्रदेश एवाऽर्थः । द्विविधं द्रव्यं - प्रदेशवदप्रदेशवच्च । तत्र परमाणुरप्रदेशः, द्विप्रदेशादिकं प्रदेशवत् । एतद्वयं पुद्गलास्तिकाये एव । शेषाणि धर्मास्ति-कायादीनि द्रव्याणि नियमास्स(त्स)प्रदेशानि ।

'उग्गाहणयाए ति सिय हीणे' इत्यादि । नैरयिकोऽसङ्ख्यातप्रदेशो-ऽपरस्य नैरयिकस्य तुल्यप्रदेशस्य अवगाहनं- शरीरोच्छ्रयः स एवाऽर्थः । तथा सिय हीणे ति स्याच्छब्दः प्रशंसाऽस्तित्वविवादविचारणाऽनेकान्तसंशयप्रश्नादि-ष्वर्थेषु । अत्राऽनेकान्तज्ज्ञोति(द्योत)कस्य ग्रहणम् । स्याद्धीनोऽनेकान्तेन हीन इत्यर्थः । स्यात्तुल्योऽनेकान्तेन तुल्यः । स्यादभ्यधिकोऽनेकान्तेनाऽभ्यधिकः । कथमिति चेदुच्यते - यस्माद् वक्ष्यति - रत्नप्रभायां नैरयिकाणां भवधारणीय-शरीरस्य जघन्येनाऽवगाहनाया अङ्गुलस्याऽसङ्ख्येयो भाग उत्कृष्टतः ७ धनूषि ३ हस्ता ६ अङ्गुलानि । उत्तरोत्तरासु पृथ्वीषु द्विगुणद्विगुणं यावत् सप्तमपृथ्वी-नैरयिकाणां जघन्यतोऽवगाहनाऽङ्गुलस्याऽसङ्ख्येय(ख्येयो) भागः, उत्कृष्टतः ५०० धनुःशतानि । तत्र जइ हीणेति चतुःस्थानपतितं ज्ञेयम् । ठिइ(ई)ए सिय हीणे सिय तुल्ले सियमब्भहिए ति । एवमेकनारकस्याऽपरनारको(का)पेक्षया द्रव्यतो द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया च तुल्यत्वमुक्तम् । क्षेत्रतोऽवगाहनं प्रति हीनाधिकत्वेन

चतुःस्थानपतितत्वम् । कालतोऽपि स्थितितो हीनाधिकत्वेन चतुःस्थानपतितत्वम् ।”

“केवलनाणी मणूसे केवलनाणिस्स मणूसस्स दव्वट्टयाए तुल्ले पदेसट्टयाए तुल्ले उग्गाहणट्टाए चउठाणवडिंए ठिईए तिठा(ट्टा)णवडिंए वण(न्)रसगंधफ़स-पज्जवेहिं छठा(ट्टा)णवडिंए केवलनाणपज्जवेहिं केवलदंसणपज्जवेहिं य तुल्ले ॥”

[सूत्र - ११६]

वृत्तिः - “केवलज्ञानसूत्रे तु ओगाहणट्टाए त्ति केवली(लि)समुदधातं प्रतीत्य । केवलिसमुदधातगतः केवली शेषकेवली(लि)भ्योऽसङ्ख्येयगुणा- [धिका]वगाहनः, तदपेक्षया शेषाः केवली(लि)नोऽसङ्ख्येयगुणहीनावगाहनाः, स्वस्थाने तु शेषाः केवलिनस्त्रिस्थानपतिता इति । स्थित्या त्रिस्थानपतितत्वं सङ्ख्येयवर्षायुष्कत्वात् ।

[इतः परं पन्नवणा - ५पदगत मतिज्ञानादेः परमाणुपुद्गलस्य च पर्यायपरिमाणसम्बन्धिसूत्राणि सवृत्तिकानि यथावदुद्भूतानि सन्ति । तान्यत्र न मुद्रितानि - सं०]

तथा मतिज्ञानमभव्यानां नाऽस्ति ।

गइ १ इंदिय २ काए ३ जोए ४ वेए ५ कसाय ६ लेसासु ७ ।

सम्मत्त ८ नाण ९ दंसण १० संजय ११ उवओग १२ आहारे १३ ॥

भासग १४ परित्त १५ पज्जत्त १६

सुहुम १७ सन्नी १८ अ होइ भव १९ चरिमे २० ।

आभिणिबोहियनाणं मगिगज्जई एसु ठाणेसु ॥

मतिज्ञानं चतुर्गतौ प्राप्यते १ । पञ्चिन्द्रियेष्वेव प्राप्यते । द्वीन्द्रियादयो-ऽसम्यक्त्वा, मत्यज्ञानमेव लभ्यते २ । त्रसकायेष्वेव मतिज्ञानम्, एकेन्द्रियत्वेन मिथ्यात्विन उत्पद्यन्ते ३ । मनोवचनकायत्रिकयोगेष्वेव मतिज्ञानं प्राप्यते, एक-द्विकयोगयोगे तु मत्यज्ञानमेव ४ । वेदत्रयेऽपि मतिज्ञानम् ५ । द्वादशकषायेऽनन्तानु-बन्धि ४ वर्जिते मतिज्ञानं प्राप्यते ६ । पद्मतेजःशुक्ललेश्यासु मतिज्ञानं प्राप्यते ७ । सम्यक्त्ववतो मतिज्ञानम् ८ । मतिश्रुतावधिमनःपर्यवेषु मतिज्ञानं, नतु केवलज्ञाने व्युच्छिन्नं मतिज्ञानम् ९ । चक्षुर्दर्शनादि ४ विषये(?) मतिज्ञानम् १० । चारित्रिणो निश्चयेन मतिज्ञानम् ११ । साकारेऽनाकारे मतिज्ञानम् १२ । यस्मिन्

समये आहारं करोति तत्राऽऽहारकः, भवान्तरे वक्रगत्यादौ अनाहारकः, तत्राऽऽहारकिनो मतिज्ञानं प्राप्यते, अनाहारकिनो मतिज्ञानं न लभ्यते १३ । भाषकस्य मतिज्ञानं लभ्यते १४ । प्रत्येकशरीरिणो मतिज्ञानं प्राप्यते, सूक्ष्माणां तु न १५ । पर्याप्तानां मतिज्ञानं, न त्वपर्याप्तानाम् १६ । [बादराणां मतिज्ञानं, न तु सूक्ष्माणाम् १७ ।] संज्ञिनां मतिज्ञानं, न त्वसंज्ञिनाम् १८ । भव्यानामेव मतिज्ञानं प्राप्यते, न त्वभव्यानाम् १९ । अनन्तेऽपि काले यो मोक्षं यास्यति स चरमशरीरी, तस्य मतिज्ञानम्, अन्ये भव्यत्वेऽपि सामग्यप्रापणदोषेण मोक्षं न यास्यन्ति तेऽचरमास्तेषां मतिज्ञानं न प्राप्यते । उक्तम् -

“सामग्रीअभावाओ ववहाररासीअप्पे(प्प)वेसाओ ।

भव्वा वि ते अणंता जे सिद्धिसुहं न पावेति ॥”

२० द्वारैर्मतिज्ञानस्य सत्पदप्ररूपणा कृता आवश्यकपीठिकायाम् ।

“मङ्गाणपज्जवा सुअनाणपज्जवा ओहिणाणपज्जवा मणपज्जयणाण-
पज्जवा केवलनाणपज्जवा ।” [भग० श० ८ उ० २]

तद्वृत्तिः - “पर्यायद्वारे केवइया [इत्यादि] । मतिज्ञानस्य पर्या(र्य)वा-
विशेषा(ष)धर्मा-अभिनिबोधिकज्ञानपर्यवः(वाः) । ते च द्विविधा(ः) स्वपरपर्याय-
भेदात् । तत्र येऽवग्रहादयो मतिविशेषाः क्षयोपशमै(म)वैचित्र्यात् ते स्वपरपर्यायाः
(स्वपर्यायाः), ते चाऽनन्ताः । कथम् ? एकस्मादवग्रहादेरन्योऽवग्रहादिरनन्त-
भागवृद्ध्या विशुद्धोऽन्यस्त्वसङ्ख्येयभागवृद्ध्याऽपरः *सङ्ख्येयगुणवृद्ध्या ।
सङ्ख्यातस्य सङ्ख्यातभेदत्वादनन्ता विशेषाः तज्ज्ञेयस्याऽनन्तत्वात् प्रतिज्ञेयमथवा
मतिज्ञानमविभागपलिच्छेदैर्बुद्ध्या छिद्यमानमनन्तं खण्डं भवतीत्येवमनन्तास्त-
त्पर्यायाः । ये पदार्थान्तरपर्यायास्ते तस्य परपर्यायाः, ते च स्वपर्यायेभ्योऽन-
न्तगुणाः, परेषामनन्तगुणत्वात् ।

ननु यदि ते परपर्यायास्तदा तस्येति व्यपदेष्टुं न युक्तं, परसम्बन्धित्वात् ।
अथ ते तस्य, तदा न [पर]पर्यायास्ते व्यपदेष्टव्याः, स्वसम्बन्धित्वात् ।
अत्रोच्यते - यस्मात् तत्राऽसम्बद्धास्ते तस्मात् तेषां परपर्यायव्यपदेशः, यस्माच्च
ते परित्यज्य-मानत्वेन तथा स्वपर्यायाणां ‘स्वपर्याया एते’ इत्येवं विशेषणहेतुत्वेन

* इत आरभ्याऽस्मिन्नुद्धरणे बह्वी पाठच्युतिः । अभ्यासार्थिना वृत्तिर्द्रष्टव्या - सं. ।

च तस्मिन्नुपयुज्यन्ते तस्मात् तस्य पर्यवा इति व्यपदिश्यन्ते । यथाऽसम्बद्धमपि धनं स्वधनमुपयुज्यमानत्वादिति ।

अनन्ताः श्रुतज्ञानपर्यायाः स्वपरभेदाद् द्वेधा । तत्र स्वपर्या[या] ये श्रुतज्ञानस्य स्वगता अक्षरश्रुतादयो भेदास्ते चाऽनन्ताः, क्षयोपशमवैचित्र्यविषयानन्ता (न्त्या)भ्यां श्रुतानुसारिणां बोद्धा(धा)नामनन्तत्वात् । [पर]पर्यायास्त्वनन्ताः सर्वभावानां प्रति[ती]ताः ।

ये मनःपर्ययज्ञानस्य केवलज्ञानस्य [च] स्वपर्याया ये स्वाम्यादिभेदेन स्वगता विशेषास्ते चाऽनन्ता अनन्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदापेक्षयाऽविभाग-पलिच्छेदापेक्षया चेति ।

अल्पबहुत्वे मतिश्रुतावधिमनःकेवलानां केवलज्ञानपर्याया अनन्तगुणाः, सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वात् तस्येति भगवतीशतके ८ उद्देशः ३(२) आत्मा ८ अधिकारः (?) । भगवतीशतके १२ उद्देश १० ॥

इति श्रीस्याद्वादचर्चाप्रमाणं समाप्तम् । ग्रन्थाग्रं ३६० ॥

टिप्पणात्मकान्युद्धरणानि

पत्र-१

- * प्रवचनोद्गृहणार्थं गुरुलाघवपर्यालोचनेन मृषा भाषमाणः साधुराराधक एव ।
“सच्चमेयं भासजायं बीयं मोसं तईयं सच्चामोसं चउत्थं असच्चामोसं ।
इच्चाइ चत्तारि भासज्जायाइं आउत्तं भासमाणे आराहए णो विराहए ।”
(प्रज्ञा० भाषा पद ११)
- * पर्याया गुणा धर्मा विशेषा इत्यनर्थान्तरम् । औदयिकक्षायोपशमिक-
क्षायिकौपशमिका जीवपर्यायाः । औदयिकभावः पुद्गलवृत्तिः । पन्नवणा ५ पदे ।

पत्र-४

- * “जीवे णं भंते! इंदिआइं पडुच्च [किं पोग्गली] पोग्गले ? गो०! जीवे

पोग्गलीं वि पोग्गले वि । नेरइए पोग्गली वि पोग्गले वि । सिद्धे णो पोग्गली त्ति ।" (भग० श० ८ उ० १०) वृत्तिः - "पुद्गलाः श्रोत्रादिरूपा विद्यन्ते यस्याऽसौ पुद्गली । पुग्गल त्ति पुद्गल इति संज्ञा जीवस्य ततस्तद्योगात् पुद्गल इति ॥"

- * चरमाः चरमभववन्तो भव्यविशेषा ये सेत्स्यन्ति ते चरमा तद्विपरीता अचरमा अभव्याः सिद्धाश्च । कायस्थितिसूत्रे चरमोऽनादिसपर्यवसितः । अचरमो द्विधा - अना०....

શ્રીપાર્શ્વનાથસમસંસ્કૃતસ્તવઃ

— સં. મુનિ ધર્મકીર્તિવિજય ગણિ

આ પદના રચયિતા खरतरगच्छपति श्रीजिनचन्द्रसूरिजीના શિષ્ય શ્રીસમય-રાજમુનિ છે. આ સ્તવનની પ્રત સં. ૧૬૩૫માં લખાયેલી હોવાને લીધે તેની રચના સં. ૧૬૩૫ની સાલમાં અથવા તે પૂર્વે થઈ હશે.

झुलणा छन्दमां के प्रभातियाना ढाळमां रचायेली आ गेय कृतिमां जुदां जुदां विशेषणो द्वारा पार्श्वनाथप्रभुना गुणोनुं वर्णन करवामां आवेल છે. છેલ્લી ગાથા 'हरिगीत'માં છે. સત્તરમા શતકમાં જ લખાયેલી ૪ પાનાની પ્રતમાં ચોથા પત્રમાં આ રચના લખાયેલી છે. આ પ્રતની જેરોક્સ નકલ પૂ. મુનિ શ્રીધુરન્ધરવિજયજી મ. તરફથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

*

विमलकुलकमलरविकिरणनरपुंगवं

देवदेवं सुसेवामि वामाभवं ।

नीरकणहीरहरहारमहिमारवं

मलयमंदरमहासारधीरं नवं ॥१॥

भिन्नसंसारसंसरणबहुकारणं

छिन्नछलबंधभवभोगजलतारणं ।

भीमभयभूमिरुहमतवरवारणं

कलहकलिकालभावारिगणवारणं ॥२॥

कमलकोमलमहाकायगुणपरिमलं

मोहहरमिंदुदलभालनिस्समबलं ।

मंगमंगलमहावल्लिसुंदरजलं

मूलमायारसादारदारुणहलं ॥३॥

सिद्धिरमणीवरं सिद्धनरकुंजरं

नीरमणरोगसंभोगगुणसुंदरं ।

जीवसंदेहसंदोहदवसंवरं

नंदिकरनीलमणितालदलसंचरं ॥४॥ -

चारुवंदारुवासवसुरासुरनरं
 गरिमगंभीरसागरनिरामयगरं ।
 मारिघोरारिचोरावलीभयहरं
 नीरमणिरंगबहुभंगमायावरं ॥५॥
 भंदवरवारिरुहखरकिरणबंधुरं
 रागहिंसामहातरुतरुणसिधुरं ।
 कुनयकरिकेसरिणिर्मिंदिरामंदिरं
 बुद्धिसुसमिद्धमंचामि दमिचंदिरं ॥६॥
 इति भावसुंदर नतपुरंदर! पार्श्वजिन! तव वर्णना
 समसंस्कृताचलवचनरचनैर्व्यरचि रुचिराकर्णना ।
 गणधरिश्रीजिनचंद्रसूरीश्वरपदाम्बुजसेविना
 मुनिसमयराजविनेयकेनाऽऽनन्ददा बहुभाविना ॥९॥
 इति श्रीपार्श्वनाथसमसंस्कृतस्तवः समाप्तः ॥

संवत् १६३५ वर्षे अश्वयुग्मासे विजयदशम्यामलेखि पं० नयकमलगणि-
 वाचनार्थम् ॥श्रीः॥

શિવમળ્ડનગણિવિચિતમ્ વાગડપદ્મપુરમળ્ડન-આદિનાથસ્તવનમ્

— સં. અમૃત પટેલ

[નોંધ : શ્રીસોમસુન્દરસૂરિજીના પ્રશિષ્ય રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય શિવમળ્ડનગણિ દ્વારા આ ૨૪ પદ્યનું વાગડપદ્મપુરમાં બિરાજમાન શ્રીઆદિનાથ પ્રભુનું સ્તવન રચાયું છે. કર્તાએ અન્ને કરેલા ઉલ્લેખના આધારે તેમને પોતાના ગુરુભગવન્ત તથા લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-સોમદેવસૂરિજી પર ઝંડો આદરભાવ હશે તે દેખાઈ આવે છે. તે સિવાય કર્તા અંગે કોઈ વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. 'વાગડપદ્મપુર' એ પાટણ પાસે આવેલું 'વાગડોદ' હોઈ શકે ? ત્યાં ગોપાલ સદ્ગુપ્તિએ પોતાના છ ભાઈઓ સાથે આદીશ્વરની પ્રતિમા પધરાવી હતી તેવી શ્લોક ૧૩માં નોંધ છે.

કૃતિનાં પ્રથમ ૨૩ પદ્યો ભુજંગપ્રયાતવૃત્તમાં અને અન્તિમ શ્લોક શાર્દૂલવિક્રીડિત છન્દમાં છે. કૃતિના પ્રત્યેક પદ્યમાં કર્તાની વિદ્વત્તા, કવિત્વશક્તિ અને ભગવદ્ભક્તિ જ્ઞાલે છે. પ્રાસાનુપ્રાસને લીધે કાવ્ય રમણીય બન્યું છે.

લાલભાઈ દલપતભાઈ જ્ઞાનમન્દિરના હસ્તપ્રતસંગ્રહગત લા.દ.ખે.સૂ. ૩૨૮૪ ક્રમાઢ્કની સં. ૧૫૨૦માં પ્રાયઃ કર્તાના શિષ્યના હાથે લખાયેલી ૨ પાનાની પ્રતના આધારે કૃતિનું સમ્પાદન થયું છે.

પ્રસ્તુત કૃતિની પં. શ્રીઅમૃત પટેલે સ્વહસ્તે લખેલી પ્રતિલિપિના આધારે યથામતિ સંશોધનપૂર્વક અત્રે આ કૃતિ પ્રકાશિત થઈ છે. મૂલ પ્રત મળે તો હજુ વધારે સુદ્ધીકરણને અવકાશ છે. —ત્રૈ.]

*

જયશ્રીનિવાસૈકગેહં સ્તુવેઽહં,

જગત્પૂરિતેહં સુવર્ણાભદેહમ્ ।

યુગાદીશદેવં શ્રિયાં વાસુદેવં

સુપર્વાત્તસેવં સ્મરે વામદેવમ્ ॥૧॥

ગુણામ્બોનિધે! વક્તુમીશો ગુણાનાં,

સુધીઃ કઃ કલૌ સમ્ભવેત્ તાવકાનામ્ ।

तथाऽप्यद्भुतस्वीयभक्तिप्रयुक्तः,
 स्तुवे त्वां विभो! मुग्धभावाभियुक्तः ॥२॥
 भवाब्धिं तरीतुं तरीशल्य(?) कल्पां,
 तवाऽऽज्ञां बरीभर्तिं यो निर्विकल्पाम् ।
 वरीवर्तिं तं स्वीकृतेवाऽत्र लक्ष्मीः,
 सरीसर्तिं तस्य स्फुटं कीर्तिलक्ष्मीः ॥३॥
 महामोहयोगेन पूर्वं गरिष्ठं,
 न लब्धं क्रमाब्जं विभो! ते वरिष्ठम् ।
 अतः क्रोध-कन्दर्प-लोभादियोधाः,
 प्रभो! ही निमज्जन्ति मां ध्वस्तरोधाः ॥४॥
 स्फुरद्भक्तिरागेन यस्तोष्टुवीति,
 तथा कोऽपि कोपात् पराबोभवीति ।
 इयं ते नुतिस्तत्र चेतःप्रवृत्तिः,
 समाशोभते पापपङ्क्तेर्निवृत्तिः ॥५॥
 भृशं सेविता मुक्तये जीवलोके,
 हराद्याः समर्था मया नाऽवलोके(?) ।
 अलं याचिता देवरत्नस्य बुद्ध्या,
 सुखं दातुमेते स्तवः किं त्रिशुद्ध्या(?) ॥६॥
 स्मृतिर्यस्य जन्मौघकोट्यर्जितानि,
 छिनत्ति क्षणादप्यहोऽघानि तानि ।
 विभो नाऽर्चि नाऽनावि नाऽध्यायि स त्वं,
 मुधा हारितं तेन ही मानुषत्वम् ॥७॥
 युगादौ युगादीश! सन्मार्गरीति-
 स्त्वया स्थापिता लुम्पिता कर्मभीतिः ।
 अतस्त्वां प्रभुं देवदेवेशभावं,
 प्रपन्नोऽस्महं त्यक्तरागादिभावम् ॥८॥
 प्रगे यश्चरीकर्त्ति तेऽर्चां विशुद्धां,
 जरीहर्त्यसौ कश्मलालीमशुद्धाम् ।

त्वदग्रे नरीनर्त्ति देव! स्वभक्त्या,
 वरीवर्त्ति सौख्येन्दिरा तं स्वशक्त्या ॥९॥
 न याचे विना त्वां स्फुरद्देवतर्द्धि,
 तथा स्वर्णरूप्यादिनिशेषसिद्धिम् ।
 परं प्रार्थयेऽहं प्रभो! बोधिलाभं,
 शिवश्रीपरीरम्भसल्लग्नकामम् ॥१०॥
 विभो! दुःख-दौर्गत्य-दौर्भाग्यहर्ता,
 ध्रुवं जीवलोके मनोऽभीष्टकर्ता ।
 तथा स्पष्टदृष्टाष्टकर्मोद्यभेत्ता,
 जय त्वं युगादिवि(प्र)भो! विश्ववेत्ता ॥११॥
 मया त्वत् परः प्रापि नो कः कृपालुः,
 प्रभो! त्वं नुतो नाऽस्यतः संशयालुः ।
 अशंसीतिभावे भवेत् स्वामिभक्ति-
 स्ततो मुक्तिसाद्धं न मे का-विभक्तिः? ॥१२॥
 कथा श्रीमतां स्वप्रशंसानिवासः,
 स गोपालसङ्गाधिपः श्रीविलासः ।
 सषट्बन्धुनाऽस्थापि येनाऽऽदिमूर्त्ति-
 र्न किन्तु स्फुरन्मूर्त्तिमत्सौवकीर्तिः ॥१३॥
 सुधानिर्मितेवाऽस्ति मूर्त्तिस्त्वदीया,
 प्रभो! मन्यते शुद्धबुद्धिर्मदीया ।
 न चेज्जन्मकोट्यर्जितः पापतापः,
 कथं क्षीयते दर्शनात् सप्रतापः ॥१४॥
 निवासं हृदि त्वं यदा मे विधास्ये (विधत्से?),
 तदाऽहं प्रभो! निर्मलत्वं प्रयास्ये ।
 कथं जीवलोके स्थिरं स्थातुमीष्टे,
 तमश्चक्रवालं सहस्रांशुदृष्टे ॥१५॥
 सदा धीवरैः सेवितत्वात् समुद्र-
 स्त्वमेवाऽस्यहो मौक्तिकश्रीद्धभद्रः । -

अपापः* परं वर्तसे कौतुकं तत्,
ततोऽप्याश्रितस्तार्यते चित्रमेतत् ॥१६॥
मदक्रोधकन्दर्परोगाद्यनर्था-
स्त्रिलोकीतले वैरिणो ये समर्थाः ।
तव ध्यानमात्रेण ते यान्ति नाशं,
मृगाः सिंहनादाद् यथा निःप्रकाशम् ॥१७॥
मयाऽद्य प्रभो! चिन्तितार्थप्रदायी,
समासादि चिन्तामणिः सातिशायी ।
अतः संश्रयन्ते विभो! मे समग्राः,
पराः सम्पदः सर्वभावादुदग्राः ॥१८॥
पदाम्भोरुहे संश्रिते संसृतौ ते,
निमज्जन्ति किं भव्यमर्त्याः समे ते ।
महासागरे यानपात्रोपयुक्ताः,
कथं पोतवाहाः पतन्त्यर्थयुक्ताः ॥१९॥
स्वभक्त्या प्रभुं त्वां बुधा ये स्तुवन्ते,
दुरापं शिवश्रीसुखं ते लभन्ते ।
न किं प्रार्थितः पारिजातोऽर्थिजातं,
कृतार्थं विधत्ते कदा निःस्वतार्तम् ॥२०॥
जगत्यां जगत्सृष्टितो विश्वकर्ता,
तथाऽजत्त्व(जोऽस्य)तस्त्वं प्रभो लक्ष्मिभर्ता ।
विभो! शङ्करः संस्कृतेर्विद्यसे त्वं,
समग्रार्थसार्थोक्तितः सर्ववित् त्वम् ॥२१॥
मम त्वं गुरुस्त्वं सुहृत् त्वं च माता,
मतिस्त्वं गतिस्त्वं धृतिस्त्वं च नेता ।
यशस्त्वं रतिस्त्वं धनं त्वं जनेता,
प्रपन्नोऽस्म्यहं त्वामतो मुग्धचेताः ॥२२॥

* अपगता आपो यस्मात् स अपापः, समुद्रोऽप्यपाप इति विरोधः, अ-पाप इति तत्समाधानम् । - सं०

सुतं मे धनैर्भूरिभिः कीर्तिवृद्ध्या,

सुतस्त्र्यादिभावैस्तथा राज्यऋद्ध्या ।

परं तिष्ठतु स्वामिभावेन मे त्वं,

हृदि प्रार्थये त्वामिदं नाथ! तत्त्वम् ॥२३॥

स्तुत्वैवं गुरुरत्नशेखरविभाविद्योतिताङ्गद्युते!,

लक्ष्मीसागर-सोमदेवजगतीसम्बोधक्षित्युद्युते! ।

श्रीमद्वागडपद्रभूमिरमणीभालस्थलीभूषण!,

त्वां याचे शिवमण्डनाऽख्यपदवीं श्रीआदिनाथप्रभो! ॥२४॥

—X—

માનાઙ્ગનૃપતિવિરચિતં પૂર્ણતિલ્લગચ્છીય-શ્રીશાન્તિસૂરિકૃતટીકોપેતં વૃન્દાવનકાવ્યમ્

- સં. મુનિ ત્રૈલોક્યમण्डनविजय

સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યનો એક પ્રકાર 'ખણ્ડકાવ્ય' છે. ખણ્ડકાવ્યમાં મહાકાવ્યની જેમ વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનકાળનું કે લાંબા સમય સુધી ચાલતી ઘટનાનું વર્ણન હોતું નથી. તેમાં તો ફક્ત એકાદ નાનકડા પ્રસંગનું કે વસ્તુનું બયાન જ હોય છે. તેથી તે કાવ્યનો એક ટુકડો જ ગણાય છે. ખણ્ડકાવ્યનું લક્ષણ પण्डित विश्वनाथ આવું જણાવે છે : “खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैक-देशानुसारि यत्” (સાહિત્યદર્પણ - ૬.૩૦૯) અર્થાત્ ખણ્ડકાવ્યમાં મહાકાવ્યના એકદેશ-એકાદ ઘટના કે વસ્તુનું જ વિશેષ વર્ણન હોય છે.

પ્રસ્તુત વૃન્દાવનકાવ્ય પણ એક ખણ્ડકાવ્ય જ ગણાય છે. જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ખણ્ડ ૨, પ્રકરણ ૩૫માં (લે. - હીરાલાલ ર. કાપડિયા, પ્ર. - મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા, ૧૯૬૮) જણાવ્યા મુજબ જે ૮ અજૈન ખણ્ડકાવ્યો પર જૈન મુનિઓએ ટીકાઓ રચી છે, તેમાં આનો સમાવેશ થાય છે.

કુલ ૫૨ શ્લોકો ધરાવતા આ કાવ્યનું વિષયવસ્તુ આ પ્રમાણે છે : શ્લોક ૧-૩. વિષ્ણુસ્તુતિ ૪-૬. બલદેવસ્તુતિ ૭-૧૧. કવિના પિતા ઝગ્રસેન રાજાનું ગુણવર્ણન ૧૨. કાવ્યનો ઉપન્યાસ ૧૩-૧૪. કૃષ્ણ-બલદેવનું વૃન્દાવનગમન ૧૫-૨૮. વર્ષાવર્ણન ૨૯-૩૩ કૃષ્ણશોભાવર્ણન ૩૪-૩૬. બલદેવશોભાવર્ણન ૩૭-૫૧. બલદેવે કૃષ્ણને હ્રદેશીને કરેલું હ્રદ્યોધન ૫૨. ઉપસંહાર.

આ સમગ્ર કાવ્ય યમકમય છે. શ્લોક ૧-૩૧, ૩૪-૩૭, ૪૦-૫૨ માં પ્રથમ અને દ્વિતીય ચરણના તેમજ તૃતીય અને ચતુર્થ ચરણના અંતિમ ૪-૫ વર્ણ સરખા છે, જ્યારે શ્લોક ૩૨-૩૩, ૩૮-૩૯ અન્ય પ્રકારનો યમક ધરાવે છે.

સમગ્ર કાવ્ય અવલોકતાં કર્તાના વૈદુષ્ય, શબ્દશાસ્ત્ર પર પ્રભુત્વ, કલ્પનાશક્તિ વ. પ્રત્યે અહોભાવ જન્મે તેમ છે.

કાવ્યના કર્તા ઝગ્રસેનનૃપતિના પુત્ર છે. તેમનું મૂળ નામ તો અજ્ઞાત છે, પણ

સાહિત્યક્ષેત્રે તેઓ 'માનાઙ્ક' નામથી ઓઢાયા છે. 'મેઘાભ્યુદય' નામનું યમકમય ટિપ્પણકાવ્ય પળ તેમની જ રચના ગણાય છે. ગીતગોવિન્દકાવ્ય પર તેઓએ ટિપ્પણ પળ લખ્યું છે. (Jayadeva's Gitagovinda with king Mananka's commentary પ્ર. - લા.દ. વિદ્યામન્દિર, ૧૯૬૫). માલતીમાધવ પર તેમણે ટીકા રચી હોવાનું પળ મનાય છે. ઈ.સ. ની ૧૨મીથી ૧૪મી સદી વચ્ચે તેમનો સત્તાકાઢ ગણાય છે. પળ ટીકાકાર શાન્તિસૂરિનો સત્તાસમય ઈ.સ.ની ૧૧મી સદી ધ્યાનમાં લેતાં માનાઙ્કનો સત્તાસમય તે પૂર્વે હોવો જોઈએ.

વૃન્દાવનકાવ્ય પર અન્ય ટિપ્પણો લખાયાં હશે અને પ્રસિદ્ધ પળ થયાં હશે, તે વિશે જ્ઞાણો ઢ્યાલ નથી. પળ જૈનમુનિઓએ રચેલાં ત્રણ વિવરણો વિશે જૈ.સં.સા.ઇ.-પ્રકરણ ૩૫માં ઉલ્લેખ છે. ૧. પૂર્ણતલ્લગચ્છીય વર્ધમાનસૂરિશિષ્ય શાન્તિસૂરિ વિરચિત ૨. વૃદ્ધગચ્છના રત્નપ્રભસૂરિના શિષ્ય લક્ષ્મીનિવાસે વિ.સં. ૧૪૯૬માં રચેલી મુઢાવબોધ ટીકા ૩. જિનરત્નકોશ - વિભાગ ૧, પૃ. ૩૬૫માં ઉલ્લિખિત રામધિની વૃત્તિ. આ ત્રણે ટીકા અઢ્યાવધિ અપ્રકાશિત હોવાનું જાણવામાં છે. તેમાંથી શ્રીશાન્તિસૂરિવિરચિત ટીકા અત્રે પ્રકાશિત થઈ રહી છે.

પ્રખર નૈયાયિક, ઢાર્શનિક અને ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિના કર્તા તેમજ મહાકવિ ધનપાલની તિલકમજ્જરી પર ટિપ્પણ લખનારા શાન્તિસૂરિ જ આ કાવ્ય પર ટીકા રચનાર શાન્તિસૂરિ છે. તેમણે વૃન્દાવનકાવ્યની વૃત્તિના પ્રારમ્ભમાં જ મન્દબુદ્ધિ જીવોના બોધ માટે વૃન્દાવન વગેરે પાંચ યમકમય ઢુર્ગમ કાવ્યો પર ટીકા રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ પાંચ કાવ્યોનાં નામ ત્યાં જણાવાયાં નથી. પં. લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ ગાન્ધીએ 'જેસલમેરભાણડાગારીયગ્રન્થાનાં સૂચી'માં આ કાવ્યોનાં નામ વૃન્દાવન, ઘટખર્પર, મેઘાભ્યુદય, શિવભદ્ર અને ચન્દ્રદૂત જણાવ્યાં છે. જ્યારે પ્રો.હીરાલાલ કાપડિયાએ જૈ.સં.સા.ઇ.માં ચન્દ્રદૂતની જગ્યાએ રાક્ષસકાવ્ય ગણાવ્યું છે. વાસ્તવમાં શાન્તિસૂરિજી મહારાજને વૃન્દાવનાદિ ૫માં 'ચન્દ્રદૂત' અભિપ્રેત હશે કે 'રાક્ષસ' તે આપણે નથી જાણતા. પળ તેમણે ઉપરોક્ત છએ ટિપ્પણકાવ્યો પર ટીકા રચી છે તે હકીકત છે. જૈ.સં.સા.ઇ.માં જમ્બૂનાગ કવિના ૨૩ શ્લોકપ્રમાણ 'ચન્દ્રદૂત' નામના યમકમય ટિપ્પણકાવ્યનો પરિચય નથી અપાયો, તેથી ત્યાં ૫ જ કાવ્યોનો ઉલ્લેખ મઢે છે.

આ શાન્તિસૂરિ ન્યાયાવતારવાર્તિકકાર શાન્તિસૂરિથી અભિન્ન છે અને તેમનો સત્તાસમય વિ.સં. ૧૦૫૦-૧૧૭૫ વચ્ચે છે એ વાત પં. શ્રીદલસુખ માલવણિયાએ ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં (પ્ર. સરસ્વતી પુસ્તક ભળ્ડાર, અમદાવાદ, ૨૦૦૨) પ્રમાણભૂત રીતે સાબિત કરી આપી છે.

વૃન્દાવનકાવ્યની શ્રીશાન્તિસૂરિવિરચિત વૃત્તિની વિ.સં. ૧૫૧૬માં લખાયેલી એક હસ્તપ્રતનો ઉલ્લેખ જૈ.સં.સા.ફ. - ભાગ-૨, પ્રકરણ ૩૫માં છે. પળ તે પ્રત ઉપલબ્ધ ન થતાં, હંસવિજયજી જૈન શાસ્ત્રસંગ્રહ-વડોદરા, ડા.૧, પ્ર.નં. ૧૦, પૃ. ૮ - એ હસ્તપ્રત પરથી પ્રસ્તુત સમ્પાદન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત અનુમાનતઃ ૨૦મા સૈકામાં લખાયેલી છે. પ્રતમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી છે, પળ અર્થસંજ્ઞાતિને આધારે યથામતિ શુદ્ધ કરીને અત્રે સમ્પાદન કર્યું છે. જ્યાં સહેજ પળ સંશય લાગ્યો ત્યાં જ કૌંસમાં શુદ્ધ પાઠ સૂચવ્યા છે, તે સિવાય સીધા મૂળ વાચનામાં જ સુધારા કર્યા છે.

કૈલાસસાગરસૂરિ-જ્ઞાનમન્દિર-કોબામાં તપાસ કરતાં શ્રીશાન્તિસૂરિવિરચિત ૬ કાવ્યોની ટીકામાંથી વૃન્દાવનકાવ્ય સિવાયની ટીકાઓ પ્રગટ જણાઈ છે.

સંસ્કૃતસાહિત્યરસિકોને આ કાવ્ય અને તેની સુગમ ટીકા આહ્વાદ આપશે તેવી ખાતરી સહ...

*

વૃન્દાવનકાવ્યમ્ - સટીકમ્

વર્ધમાનં સુધામાનં દેવેન્દ્રૈઃ કૃતસત્ક્રિયમ્ ।

વર્ધમાનં મહામાનં નત્વા દેશિતસત્ક્રિયમ્ ॥૧॥

વૃન્દાવનાદિકાવ્યાનાં યમકૈરતિદુર્વિદામ્ ।

વક્ષ્યે મન્દપ્રબોધાય પજ્ઞાનાં વૃત્તિમુત્તમામ્ ॥૨॥

આદૌ તાવત્ કાવ્યકરણે પ્રવર્તમાન ઝગ્રસેનતનયો માનાઙ્કો મઙ્ગલ-પ્રતિપાદનાય શિષ્ટસમાચારપરિપાલનાર્થં ચેષ્ટદેવતાયૈ વિષ્ણવે નમસ્કારમાહ -

વરદાય નમો હરયે પતતિ જનો યં સ્મરન્નપિ ન મોહરયે ।

બહુશશ્વક્રન્દ હતા મનસિ દિતિર્યેન દૈત્યચક્રં દહતા ॥૧॥

તસ્મૈ હરયે- વિષ્ણવે નમોઽસ્તુ- નમસ્કારો ભવતુ । કીદૃશાય ? વરદાય । વરં- વાચ્છિતાર્થં સેવકાય દદાતીતિ વરદસ્તસ્મૈ । યં હરિં જનો-લોકો ન પતતિ- ન ગચ્છતિ । ક્વ ? મોહરયે । અજ્ઞાનવેગે મૂઢો ન ભવતી-ત્યર્થઃ । કિં કુર્વન્ ? સ્મરન્નપિ- ધ્યાયન્નપિ, તિષ્ઠતુ પૂજાદિકમ્ ।

યેન હરિણા હતા- દુઃખિતા સતી મનસિ- ચિત્તે ચક્રન્દ-આક્રન્દિતવતી । કથમ્ ? બહુશ્વોઽતિશયેન । દિતિર્દાનવમાતા । કિં કુર્વતા ? દહતા- ભસ્મસાત્

कुर्वता । किं तत् ? दैत्यचक्रं- दैत्यवृन्दम् । अवश्यमेव हि पुत्रविनाशे मातुर्दुःखाद् रोदनं भवतीति ॥१॥

स्वमिव भुजङ्गवि शेषं व्युपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।

नवपल्लवसमकरया श्रियोर्मिपङ्क्त्या च सेवितः समकरया ॥२॥

तथा यो हरिः स्वपिति- शेते । क्व ? गवि- समुद्रजले । किं कृत्वा ? व्युपधाय- गण्डोपधानीकृत्य । कम् ? भुजङ्गविशेषं- सर्पराजम् । किंनामानम् ? शेषं- शेषाभिधानम् । कमिव ? भुजमिव- बाहुमिव । स्थूलत्वाद् दीर्घत्वाच्च । किम्भूतम् ? स्वमात्मीयम् । कथम्भूतो हरिः ? सेवित- आश्रितः । कया ? श्रिया- लक्ष्म्या । कीदृश्या ? नवपल्लवसमकरया । नवपल्लवैः समौ करौ यस्याः सा नवपल्लवसमकरा, तया । रक्तत्वेन कोमलत्वेन च नूतनकिसलयतुल्यहस्तया । न केवलं श्रिया सेवितः, ऊर्मिपङ्क्त्या च- कल्लोलमालया च । कीदृश्या ? समकरया । सह मकरैर्जलचरजन्तुविशेषैर्वर्तते या सा समकरा, तया समकरया ॥२॥

येन च बलिरसुरोऽधः क्षितेरवस्थापितः सुरैरसुरोधः ।

पृथुकः सन्निभवदनः चिक्षेप च यः सरोजसन्निभवदनः ॥३॥

तथा येन च हरिणा क्षितेभूमेरधोऽधस्तादवस्थापितो- निहितः । कोऽसौ ? असुरो- दानवः । किंनामा ? बलिः । कीदृशः ? सुरैर्देवैः शक्रादिभिरसुरोधो न सुखेन रुध्यते- ध्रियते निवार्यते वाऽतिबलत्वादित्यसुरोधः ।

तथा यो हरिश्चिक्षेप च- प्रेरितवान् । किं तत् ? अनः- शकटम् । क इव ? इभवत्- करीव । यथा करी शकटं क्षिपति, तथा शकटरूपमसुरं क्षिप्तवानित्यर्थः । किम्भूतः सन् ? पृथुको- बालः सन् । तथा सरोजसन्निभवदनः- पद्मतुल्यमुखः ।

चकारः सर्वत्र समुच्चये । श्लोकत्रयेणाऽऽदिकुलकम् ॥३॥

साम्प्रतं हरिभ्रातृत्वेन पूज्यत्वाद्वा काव्ये वर्णनीयत्वाच्च बलभद्रस्य स्तुतिमाह -

स्तौमि च लाङ्गलवन्तं देवं यः संयुगे चलाङ्गलवं तम् ।

कपिमकरोदसुरहितं द्विविदं दृढमुष्टिताडनादसुरहितम् ॥४॥

तं देवं- सुरं स्तौमि- वन्दे । किमभिधानम् ? लाङ्गलवन्तम् । लाङ्गलं- हलं विद्यते यस्याऽसौ लाङ्गलवान्, तं बलभद्रम् । यो हली संयुगे- सङ्ग्रामेऽकरोत्- चकार । कम् ? कर्पि- वानररूपं दानवम् । किमभिधानम् ? द्विविदं- द्विविदनामानम् । कथम्भूतमकरोत् ? असुरहितम् । असुभिः- प्राणै रहितं- त्यक्तं, निर्जीवमित्यर्थः । कीदृशम् ? असुरहितम् । असुरेभ्यो- दानवेभ्यो हितोऽनुकूलोऽसुरहितस्तम् । तथा चलाङ्गलवम् । चलाश्चञ्चलाः सव्यापारा युद्धक्षमा वा अङ्गलवा- हस्तपादादयो यस्य स चलाङ्गलवस्तम् । कस्मादसुरहितमकरोत् ? दृढमुष्टिताडनाद्- निबिडमुष्टिप्रहाराद् हेतोः ॥४॥

आपानपरम्परया भजे यं रेवती जितपरं परया ।

बिभ्रतमालानाभौ बाहू मग्नकुसुमाश्च माला नाभौ ॥५॥

तथा यं बलभद्रं रेवती बलभद्रभार्या भजे- सिषेवे । कया ? आपानपरम्परया- मधुपानसन्तत्या । कीदृश्या ? परया- उत्कृष्टया । कीदृशं बलम् ? जितपरम् । जिता- अभिभूताः परे- शत्रवो महाबलत्वाद् येन स यथोक्तस्तम् । किं कुर्वन्तम् ? बिभ्रतं- धारयन्तम् । कौ ? बाहू- भुजौ । कीदृशौ ? आलानाभौ । आलानस्येवाऽऽभा- छाया-शोभा ययोस्तौ तथोक्तौ । हस्तिबन्धनस्तम्भतुल्यौ प्रलम्बत्वात् स्थूलत्वाच्च । तथा मालाश्च- स्रजश्च बिभ्रन्तम् । कीदृशीः ? मग्नकुसुमाः- प्रविष्टपुष्पाः । क्व ? नाभौ ॥५॥

यो रूढमदारुणया तन्वा प्रणतं प्रति द्विषमदारुणया ।

कर्षितदानवकुलया विबभौ गन्धविजितेभदानवकुलया ॥६॥

यश्च बलो विबभौ- विशेषेण शुशुभे । कया ? तन्वा- शरीरेण । कीदृश्या ? रूढमदारुणया । रूढमदेन- पुरातनमद्येनाऽऽरुणा- रक्ता निरन्तरं पानात् सा तथोक्ता तया । तथाऽदारुणया- अरौद्रया । कं प्रति ? द्विषं प्रति- शत्रुं लक्ष्यीकृत्य । कीदृशम् ? प्रणतं - प्रणामपरम् । तथा कर्षितदानवकुलया । कर्षितं- विनाशितं दानवकुलमसुरवृन्दं यया सा तथोक्ता तया । तथा गन्ध- विजितेभदानवकुलया । इभदानं च करिमदो बकुलानि च बकुलपुष्पाणि । गन्धेन- आमोदेन विजितान्यभिभूतानि इभदानवकुलानि यया सा तथोक्ता तया । मद्गन्धवासितत्वात् स्वभावसुगन्धित्वाच्च ॥६॥

अधुना पितृभक्त्या स्वकीयपितृगुणवर्णनमाह -

ग्रहपतिरिव हिमहीनः कान्त्याऽभूदुग्रसेन इति हि महीनः ।

प्रकृतिभिररिहेतीह स्वयंवृतः संहताभिररिहेतीहः ॥७॥

इह- जगति महीनो- राजाऽभूद्- बभूव । किनामा ? उग्रसेन इत्युग्र-
सेनाभिधानो हिर्यक्तम् । कीदृश इव ? ग्रहपतिरिव- चन्द्रतुल्यः । कया ?
कान्त्या- कान्तत्वेन । कीदृशो ग्रहपतिः ? हिमहीनः- तुषाररहितः ।

कथम्भूत उग्रसेनः ? [इह] स्वयंवृत- आत्मनैव परिवारितो
बहुगुणत्वात् । काभिः ? प्रकृतिभिरमात्यादिभिः । कीदृशीभिः ? संहताभिः-
परस्परसम्बद्धाभिः । कुतः स्वयंवृतः ? अरिहेति । अरीन्- शत्रून् हन्तीत्यरिहेति
हेतोः । तथा अरिहेतीहः । अरानि(णि) विद्यन्तेऽस्याऽरि- चक्रं, तद् हेति-
प्रहरणं यस्य सोऽरिहेतिर्हरिस्तस्यैवेहा- चेष्टा यस्य स तथोक्तो विष्णुसमव्यापार
इत्यर्थः । यद्वाऽरीणि च तानि हेतयश्च अरिहेतयस्तैरीहते- चेष्टते इति अरिहेतीहश्चक्र-
प्रहरणव्यापारः ॥७॥

बलभिदरीभागानां जेता विन्ध्यर्क्षवद्दरीभागानाम् ।

शौकल्यादाशार्हस्य प्रभवो यशसः समश्च दाशार्हस्य ॥८॥

कीदृशो यो ? बलभिद् । बलं- सामर्थ्यं भिनत्ति- विदारयतीति
बलभिद्- शक्तिनाशकः । केषाम् ? अरीभागानाम् । अरीभाः- शत्रुगजास्ते
एवाऽगाः- पर्वता महत्त्वाद् दुर्जेयत्वाच्चाऽरीभागास्तेषाम् । तथा जेता- पराभविता ।
केषाम् ? विन्ध्यर्क्षवद्दरीभागानाम् । विन्ध्यश्च ऋक्षवांश्च विन्ध्यर्क्षवन्तौ गिरि-
विशेषौ । तयोर्दरीभागाः- कन्दरप्रदेशा विषमत्वाद् दुर्जेयास्तेषां तत्रस्थारिलोकानाम् ।

तथा प्रभवो- जनकः । कस्य ? यशसः- कीर्तेः । कीदृशस्य ?
आशार्हस्य । आशा- दिशोऽर्हति- पूजयति मण्डयति वाऽऽशार्हः तस्य ।
कुतः ? शौकल्यात्- शुभ्रत्वात् ।

तथा समश्च- तुल्यश्च । कस्य ? दाशार्हस्य- विष्णोः ॥८॥

यो भोक्तेव सुधाया वर्णकविः शासिता च यो वसुधायाः ।

यस्य परामुदधीनां तटेषु कीर्तिं प्रचक्षते मुदधीनाम् ॥९॥

यश्चोग्रसेनः शासिता- रक्षकः । कस्या? वसुधायाः- पृथिव्याः । क

इव ? भोक्तेव । कस्याः ? सुधायाः । अमृतस्य देव इत्यर्थः ।

तथा वर्णकविरचुन्दिता(निन्दिता?) र्थकर्ता यस्य चोग्रसेनस्य कीर्ति-
यशः प्रचक्षते । कीर्तिवादनंवा(कीर्तिर्वा दानम्?) । कीदृशीम् ? परां-
प्रकृष्टाम् । केषु ? तटेषु- रोधःसु । केषाम् ? उदधीनां- समुद्राणाम् ।
किम्भूताना(ताम्) ? मुदधीनाम् । मुदो- हर्षस्याऽऽधीना- आयत्ता मुदधीना तां,
हर्षयुक्तामित्यर्थः । समुद्रपर्यन्ता यस्य दानं कीर्तिर्वेत्यर्थः ॥१९॥

भरत इव विभावसवः सर्वेषां प्राणिनामथ विभावसवः ।

यस्मिन् वसुधामवति स्थिरा बभूवुः समाश्च वसुधामवति ॥१०॥

तथा यस्मिन्नुग्रसेने वसुधां- पृथिवीमवति- रक्षति सति । कीदृशे ?
विभौ- प्रभौ । विभावसवो- अग्नयः स्थिरा- अचला बभूवुर्नित्यज्वलिता
इत्यर्थः । अथाऽनन्तरमसवः- प्राणाश्च स्थिरा बभूवुः । अकाले न मृत्युरित्यर्थः ।
तथा समाश्च- वर्षाणि च स्थिरा बभूवुः- परिपूर्णाः सञ्जाताः । न दिनापातादूना
इत्यर्थः । यदि वा असवः कीदृशाः ? समाः । सह माभिलक्ष्मीभिर्वर्तन्ते इति
समाः । अयमर्थः- असवो लक्ष्म्यश्च स्थिरा- अचञ्चलाः सञ्जाताः । केषाम् ?
सर्वेषां प्राणिनाम्- सकलजन्तूनाम् । यागादिधर्मकरणशीलत्वात् । कस्मिन्निव ?
भरत इव । यथा भरतचक्रवर्तिनि प्रभावग्न्यादयः सर्वे सर्वजन्तूनां स्थिरा
बभूवुरित्यर्थः । कीदृशे भरते उग्रसेने च ? वसुधामवति । वसूनि च रत्नानि
धाम- तेजश्च वसुधामानि । तानि विद्यन्ते यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्निति ॥१०॥

अनुकृत्य रघो राज्ञः प्रत्याख्यातासनः प्रभुरघोराज्ञः ।

योगिभिरित्यस्तमितः केशवमाप्नोमि नाथमित्यस्तमितः ॥११॥

यश्चोग्रसेनोऽस्तमितः- विनष्टो मृत इत्यर्थः । कस्माद्धेतोः ? तं केशवं
नाथं- हरिस्वामिनमाप्नोमीति हेतोः । यः केशव इत्यः- ज्ञेयः । कैः ?
योगिभिर्ध्यानारूढैः । किम्भूतः सन्नुग्रसेन ? इतो- गतः, संसारादिति गम्यते ।
इतोऽस्मात् स्थानाद् वा । कीदृशः ? प्रत्याख्यातासनः- त्यक्तभोजनः ।
तथाऽघोराज्ञो- अरौद्रशासनः । तथा प्रभुः- स्वामी । किं कृत्वाऽस्तमितः ?
अनुकृत्य- अनुकरं कृत्वा, प्रजापालनादिभिः सदृशो भूत्वा । कस्य ? राज्ञो-
नृपस्य । किनाम्नः ? रघोः- दिलीपसूनोः ॥११॥

तस्येयमकार्येभ्यश्च्युतेन तनयेन रचितयमकाऽऽर्येभ्यः ।

दत्ता वाक् स्वा कृतिना मानाङ्गेन हरिसंश्रया स्वाकृतिना ॥१२॥

तस्योग्रसेनस्य राजस्तनयेन- पुत्रेण दत्ता- समर्पिता । काऽसौ ? वाक्- काव्यरूपा वाणी । किम्भूता ? स्वा- आत्मीया । तथेयं प्रत्यक्षा । तथा हरिसंश्रया- हरिनायकाधारा । कीदृशेन तनयेन ? कृतिना- पण्डितेन । तथा मानाङ्गेन- मानचिह्नेन । तथा स्वाकृतिना- शोभनाकारेण । सुरूपेणेत्यर्थः । तथा च्युतेन- नष्टेन । केभ्यः ? अकार्येभ्यः । परद्रोहाद्यकार्यरहितेनेत्यर्थः । केभ्यो दत्ता ? आर्येभ्यः- शिष्टेभ्यः । वाक् कीदृशी ? रचितयमका- कृतसदृशाक्षरन्यासा ॥१२॥

अथ जग्मतुरु मत्तौ वयसा वृन्दावनान्तरं रुरुमत् तौ ।

हरिराहितकुमुदसितः स्निग्धतराङ्गस्तथा हली कुमुदसितः ॥१३॥

अथाऽनन्तरं तौ- हरिबलौ वृन्दावनान्तरं- वृन्दावनाभिधानवनमध्ये जग्मतुः- गतवन्तौ । कीदृशम् ? उरु- विस्तीर्णम् । तथा रुरुमत् । रुरवो- मृगविशेषा विद्यन्ते यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तौ कीदृशौ मत्तौ- मदयुक्तौ । केन ? वयसा- तारुण्यावस्थया । कीदृशो हरिः ? कीदृशश्च बलः ? हरिः- विष्णुराहितकुमुत् । आहितात्कृता कोः- पृथिव्या मुत्- हर्षो येन स तथोक्तः । तथाऽसितः- कृष्णः । तथा स्निग्धतराङ्गः । स्निग्धतरमतिशयस्निग्धं दीप्तिमदङ्गं- शरीरं यस्य स तथोक्तः । तथा हली- बलः कुमुदसितः- कैरवशुभ्रः ॥१३॥

उदधिपयोनिर्घोषं तत्र निवेश्याऽच्युतोऽपयोनिर्घोषम् ।

अवि(व)चिन्तितकंसबलश्चचार भेजे च यामुनं कं सबलः ॥१४॥

अच्युतो- हरिश्चचार- बभ्राम । क्व ? तत्र- वृन्दावनमध्ये । न केवलं चचार, भेजे च- सिषेवे च । किं तत् ? कं- जलम् । किम्भूतम् ? यामुनं- कालिन्दीसत्कम् । कथम्भूतोऽच्युतः ? अवि(व)चिन्तितकंसबलः । अवि(व)चिन्तितमगणितं कंसस्याऽसुरस्य बलं- सैन्यं सामर्थ्यं वा येन स तथोक्तः । तथा सबलो- बलभद्रसहितः । तथा अपयोनिः । अपगता योनिः- कारणं यस्य स तथोक्तः । किं कृत्वा चचार ? निवेश्य- स्थापयित्वा । कम् ? घोषं- गोकुलम् । कीदृशम् । उदधिपयोनिर्घोषम् । उदधिपयस इव समुद्रजलस्येव निर्घोषः- शब्दो मथ्यमानदध्यादेर्यस्मिन् तत् तथोक्तम् ॥१४॥

प्रियसुहृदामोदरयोर्ललतोरथ रौहिणेयदामोदरयोः ।

कृतपशुवृन्दावनयोर्धर्मः क्षयमाप दयितवृन्दावनयोः ॥१५॥

अथ- अनन्तरं घर्मो- ग्रीष्मः क्षयं- विनाशमाप- लेभे । कयोः ? रौहिणेय-दामोदरयोः- बलभद्र-कृष्णयोः । कीदृशयोः ? प्रियसुहृदामोदरयोः । प्रियसुहृदां- वल्लभमित्राणामामोदं- समन्तो (समन्ततो) हर्षं रातौ दत्तस्तौ तथोक्तौ तयोः । किं कुर्वतोः ? ललतोः- क्रीडतोः । तथा कृतपशुवृन्दावनयोः । कृतं पशुवृन्दस्य- गोसङ्घातस्याऽवनं- रक्षणं यकाभ्यां तौ तथोक्तौ तयोः । तथा दयितवृन्दावनयोः । दयितं- प्रियं वृन्दावनं- वनविशेषो ययोस्तौ तथोक्तौ तयोः ॥१५॥

क्षोभमगादभ्राणां स्तनितैर्विद्युत्वतामगादभ्राणाम् ।

मुनिरपि नीरागमनाः सरितश्चाऽऽसन् प्रवृत्तनीरागमनाः ॥१६॥

मुनिरपि- यतिरप्यास्तां सरागमनाः । क्षोभं- चलनमगात्- जगाम । सकामो बभूवेत्यर्थः । कीदृशः ? नीरागमनाः । नीरागं- गतरागं मनः- चित्तं यस्य स तथोक्तः । कैः ? स्तनितैः- गर्जितैः । केषाम् ? अभ्राणां- मेघानाम् । कीदृशानाम् ? विद्युत्वतां- सतडिताम् । तथा अगादभ्राणाम्, अगा इव- गिरय इवाऽदभ्रा- महान्तोऽगादभ्रास्तेषाम् । न केवलं मुनिः क्षोभमगात्, सरितश्च- नद्यश्चाऽऽसन्- बभूवुः । कीदृश्यः ? प्रवृत्तनीरागमनाः- प्रसृतजलप्रवाहाः ॥१६॥

ऐन्द्रं कं दर्पस्य प्रथमोहेतुर्बभूव कन्दर्पस्य ।

स्त्रीहृदयान्यभिनदतः स शरैः प्राप्य सुहृदो घनानभिनदतः ॥१७॥

बभूव- आसीत् । किं तत् ? कं- जलम् । [कीदृशम् ? ऐन्द्रम्- इन्द्रसम्बन्धि ।] किम्भूतम् ? हेतुः- कारणम् । कस्य ? दर्पस्य- मदस्य । कस्य ? कन्दर्पस्य- कामस्य । कीदृशो हेतुः ? प्रथम- आद्यः । अतो- अस्माद्धेतोः । तथाऽभिनदत्- विदारितवान् । कः ? स- कन्दर्पः । कानि ? स्त्रीहृदयानि- वनितानां मनांसि । शरैः- बाणैः । किं कृत्वा ? प्राप्य- आसाद्य । कान् ? मेघान्- घनान् । कीदृशः ? सुहृदो- मित्राण्युपकारित्वात् । किं कुर्वतः ? अभिनदतो- ध्वनतः ॥१७॥

विद्युद् गौरी हावानकृतेव घनेष्वभूच्च गौरीहावान् ।

सुलभबलाकायेषु ग्लपितचिरप्रोषिताबलाकायेषु ॥१८॥

विद्युत्- तडित् । गौरी- सुवर्णवर्णा । हावान्- मुखविकारान् विलासान् वा । अकृतेव- चकारेव । केषु ? घनेषु- मेघेषु । न केवलं विद्युद् हावान् चकार, गौश्च जातिवाद् वृषभ इत्यर्थः, ईहावान्- चेष्टावानभूद्- बभूव । कीदृशेषु मेघेषु ? सुलभबलाकायेषु । सुलभः- सुप्रापो बलाकानां- पक्षिविशेषाणामाय- आगमो लाभो वा येषु ते तथोक्तास्तेषु । तथा ग्लपित- चिरप्रोषितबलाकायेषु । ग्लपिताः- खेदिताश्चिरं प्रोषिताबलानां- गतभर्तृस्त्रीणां कायाः- शरीराणि यैस्ते तथोक्तास्तेषु ॥१८॥

जात्या सज्जालकया यूथिकया चाऽऽप्तयुवतिसज्जालकया ।

कमलानि ससर्जाऽऽभ्यां भ्रमरः कृष्टो बलादिति ससर्जाभ्याम् ॥१९॥

भ्रमरः- अलिः ससर्ज- त्यक्तवान् । कानि ? कमलानि- पद्मानि । किम्भूतः ? कृष्ट- आकृष्टः सन् । कथम् ? बलाद्- वेगात् । काभ्याम् ? आभ्यां- जातियूथिकाभ्याम् । कीदृशीभ्याम् ? ससर्जाभ्यां- सर्जवृक्षसहिताभ्याम् । कस्मादिति हेतोः । यतो जात्या, कीदृश्या ? सज्जालकया । सन्ति- शोभनानि जालकानि- गुच्छानि यस्याः सा तथोक्ता [तया] । तथा यूथिकया च कीदृश्या ? आप्तयुवतिसज्जालकया । आप्ताः- प्राप्ता युवतीनां- स्त्रीणां सज्जाः- प्रगुणा अलकाः- कुटिलकेशा यया सा तथोक्ता तया ॥१९॥

व्याप्य दिशो दश निभृतः क्षणमपि तस्थौ न शासनादशनिभृतः ।

संशमितागबलस्य ध्वनन् घनौघः समप्रभो गवलस्य ॥२०॥

क्षणमपि- स्तोककालमपि घनौघो- मेघसङ्घातो न तस्थौ- न स्थितः । किं कुर्वन् ? ध्वनन्- गर्जन् । किम्भूतो न तस्थौ ? निभृतो- निःशब्दः । कस्मात् ? शासनात्- आदेशात् । कस्य ? अशनिभृतः- इन्द्रस्य । किं कृत्वा ? ध्वनन् व्याप्य- आच्छाद्य । का? दिशः- ककुभः । कियती ? दश । यद्वा निभृतो- नितरां जलपूर्णः । कीदृशोऽशनिभृतः ? संशमितागबलस्य । सम्यक् शमितम्- अपनीतमगानां- गिरीणां बलं- सामर्थ्यं पक्षच्छेदाद् येन स तथोक्तस्तस्य । कीदृशो घनौघः ? समप्रभः- तुल्यवर्णः । कस्य ? गवलस्य- महिषशृङ्गस्य, कृष्ण इत्यर्थः ॥२०॥

भ्रमरो दश कदम्बरजस्त्वमितीव वदन(न्) स्वनादशकदम्बरजः ।
हन्तुं विभ्रमरहितां नलिनीं पथिकाङ्गनां च विभ्रमरहिताम् ॥२१॥

अम्बरजो- मेघोऽशकत्- समर्थोऽभूत् । किं कर्तुम् ? हन्तुं
विनाशयितुम् । काम् ? नलिनीं- पद्मिनीम् । कीदृशीम् ? विभ्रमरहिताम् ।
वयश्च पक्षिणो हंसादयो भ्रमराश्च भृङ्गास्तेभ्यो हितामनुकूलां, छायामधुदानादिना ।
तथा पथिकाङ्गनां च- गतभर्तृकां च, हन्तुमशक्यत्वात् । कीदृशीम् ?
विभ्रमरहितां- विलासहीनाम् । किं कुर्वन्निव ? ध्रुव(वद)निव । कस्माद् ?
स्वनात्- शब्दात् । किं वदन् ? इति- एतत् - हे भ्रमर!- भृङ्गः, त्वं दश-
भक्षस्व । किं तत् ? कदम्बरजः- कदम्बपुष्परागम् ॥२१॥

ज्योत्स्नाऽलं घनमलिना न बभौ क्रियते स्म कुटजलङ्घनमलिना ।
बलवानवपू रोहन् हृद्यास नदीतटांश्च नवपूरोऽहन् ॥२२॥

ज्योत्स्ना- चन्द्रकान्तिर्घनमलिना- मेघकृष्णा सती अलमत्यर्थं न
बभौ- न शुशुभे । तथा क्रियते स्म- कृतम् । किं तत् ? कुटजलङ्घनम् ।
कुटजपुष्पाणां लङ्घनमतिक्रमणं गमनं वा । केन ? अलिना- भ्रमरेण ।

तथा अवपुः- अनङ्ग आस- बभूव । क्व ? हृदि- मनसि । किं
कुर्वन् ? रोहन्- प्रादुर्भवन् च तन्वा । कीदृशः ? बलवान्- शक्तिमान् ।
तथा नवपूरो- नवजलप्रवाहोऽहन्- हतवान्- पातितवान् । कान् ?
नदीतटान्- सरिद्रोधांसि । चः समुच्चये ॥२२॥

शिखिषु समुत्सु कमनसो गतिहरमुज्झति च खे समुत्सुकमनसः ।
व्यमुचन्नपवनजवना वापीर्हंसाः स्थिताश्च न पवनजवनाः ॥२३॥

व्यमुचन्- त्यक्तवन्तः । के ? हंसाः- चक्राङ्गाः । का ? वापीः-
सरसीः । कीदृशीः ? अपवनजवनाः । वने- जले जातानि वनजानि- पद्मानि,
तेषां वनं- खण्डो वनजवनम् । अपगतं- भ्रष्टं वनजवनं- पद्मखण्डो यासु
तास्तथोक्तास्ताः । न केवलं व्यमुचन्, [न] स्थिताश्च- न स्थितिं कृतवन्तः ।
कीदृशाः ? पवनजवना- वायुसमवेगाः । केषु सत्सु ? शिखिषु- मयूरेषु ।
कीदृशेषु ? समुत्सु- सहर्षेषु । तथा खे- आकाशे सति । किं कुर्वति ?
उज्झति- मुञ्चति । किं तत् ? कं- जलम् । कीदृशम् ? गतिहरं- गमनविनाशि ।

कस्य ? अनसः- शकटस्य । हंसाः कथम्भूताः ? समुत्सुकमनसः-
उत्कण्ठितचित्ताः ॥२३॥

शब्दोऽनादेयानां क्लृप्तया नो शशाम नादेयानाम् ।

फेनो वा नीराणामाकृष्टोभयतटान्तवानीराणाम् ॥२४॥

नो शशाम- नोपशमं जगाम । कोऽसौ ? शब्दो- नादः । तथा फेनो
वा- डिण्डीरश्च । केषाम् ? नीराणां- जलानाम् । कीदृशानाम् ? नादेयानाम् ।
नद्यां भवानि नादेयानि तेषां सरितः सत्क्रानाम् । तथा अनादेयानाम्- अग्राह्याणाम् ।
कया ? क्लृप्तया- मलिनतया । तथाऽऽकृष्टोभयतटान्तवानीराणाम् ।
आकृष्टाः- पातिता उभयतटान्तेभ्यो- रोधद्वयान्तेभ्यो वानीरा- वेतसा यैस्तानि
तथोक्तानि तेषाम् ॥२४॥

प्राप्य सखद्योतायां निशि विद्युज्जितमरुत्सखद्योतायाम् ।

प्रियतमसदनं गेहादबला भयमुत्ससर्ज सदनङ्गेहा ॥२५॥

अबला- वनिता भयं- त्रासमुत्ससर्ज- तत्याज । किं कृत्वा ?
प्राप्य- आसाद्य । किं तत् ? प्रियतमसदनम्- अभीष्टगृहम् । कस्माद् ?
गेहात्- स्वगृहात् । किम्भूता सती ? सदनङ्गेहा सती । विद्यमानाऽनङ्गेहा-
कामचेष्टा यस्याः सा तथोक्ता । कस्याम् ? निशि- रात्रौ । कीदृश्याम् ?
सखद्योतायाम् । सह खद्योतैः- ज्योतिरिङ्गणैर्वर्तते या सा तथोक्ता तस्याम् ।
तथा विद्युज्जितमरुत्सखद्योतायाम् । विद्युता- तडिता जितो- अभिभूतो
मरुत्सखस्य- अग्नेर्द्योतो- दीप्तिर्यस्यां सा तथोक्ता तस्याम् ॥२५॥

पर्वतकटकेशानां नीपरजःकपिलकुम्भकटकेशानाम् ।

कुञ्जनदीनगजानां हर्षो जज्ञे महानदीनगजानाम् ॥२६॥

हर्षो जज्ञे- प्रमोदो जातः । कीदृशः ? महान्- गुरुः । केषाम् ?
अदीनगजानां- सतेजःकरिणाम् । कीदृशाम् ? पर्वतकटककेशानां-
गिरिप्रस्थस्वामिनाम् । तथा नीपरजःकपिलकुम्भकटकेशानाम् । नीपरजसा-
कदम्बरेणुना कपिलाः- पिङ्गलाः कुम्भकटकेशाः- शिरःपिण्डकपोलवाला येषां
ते तथोक्तास्तेषाम् । तथा कुञ्जनदीनगजानाम् । कुञ्जानि च गह्वराणि, नद्यश्च
सरितो, नगाश्च पर्वतास्ते तथोक्तास्तेषु जाताः कुञ्जनदीनगजास्तेषाम् ॥२६॥

विविधोपलराशिखरं पिदधे गोवर्धनं तृणैराशिखरम् ।

कालोऽगं धारावानकरोत् कुटजशिखिनां च गन्धारावान् ॥२७॥

अगं- गिरिम् । किमभिधानम् ? गोवर्धनं- गोवर्धननामानम् । कालः कर्ता पिदधे- आच्छादितवान् । कीदृशः कालः ? धारावान् । धारा विद्यन्तेऽस्य धारावान् । जलवृष्टिप्रपातयुक्तो वर्षाकाल इत्यर्थः । कैः ? तृणैः । कथं पिदधे ? आशिखरं- शिरःपर्यन्तम् । कथम्भूतमगम् ? विविधोपलराशिखरम् । नानाविधप्रस्तरकूटकठोरम् । न केवलं पिदधे, अकरोच्च । कान् ? गन्धारावान् । गन्धाश्चाऽऽरावाश्च तानामोदशब्दान् । केषाम् ? कुटजशिखिनाम् । कुटजानां गन्धान् मयूराणां च शब्दानित्यर्थः ॥२७॥

कणिकाभिरपां सुखरा वृन्दावनमारुता ववुरपांशुखराः ।

यमुना नवमुदकपटं भेजे व्रजलोकमाश्रिता मुदकपटम् ॥२८॥

वृन्दावनमारुता- वृन्दावनस्य वाता ववुः- वान्ति स्म । कीदृशाः ? सुखराः । सुखं रान्ति- ददतीति सुखराः- शर्मदाः । कभिः ? कणिकाभिः- लेशैः । कासाम् ? अपां- जलानां, शीतलत्वात् । तथा अपांशुखराः । न पांशुभिः खराः- कठोराः ।

यमुना- कालिन्दी नवं- नूतनमुदकपटं- जलमेव वस्त्रं भेजे- सिषेवे । तथा मुद्- हर्ष आश्रिता- आश्लिष्टा । कम् ? व्रजलोकं- गोकुलजनम् । कीदृशम् ? अकपटम् । न विद्यते कपटं- माया यस्य स तथोक्तस्तमृजुमित्यर्थः । व्रजलोको हृष्टो बभूवेत्यर्थः ॥२८॥

अतपनवसुदे वसु तौ वज्रस्य साभ्रे ततोऽह्नि वसुदेवसुतौ ।

अमृतसमधुनीपवनं वृन्दावनमविशतां समधुनीपवनम् ॥२९॥

ततोऽनन्तरं तौ वसुदेवसुतौ- विष्णुबलौ वृन्दावनमविशतां- प्रविष्टौ । कीदृशम् ? समधुनीपवनम् । समधूनि- पुष्परससहितानि नीपानां- कदम्बानां वनानि यत्र तत् तथोक्तम् । तथाऽमृतसमधुनीपवनम् । अमृतेन- पीयूषेण समः- समानः शीतत्वात् सुरभित्वाच्च धुनीपवनो- नदीवातो यत्र तत् तथोक्तम् । कस्मिन् ? अह्नि- दिवसे । कीदृशे ? साभ्रे- समेधे । तथाऽतपनवसुदे । न तपनस्य- आदित्यस्य वसून्- रश्मीन् ददाति मेधावृतत्वादिति तत् तथोक्तं

तस्मिन् । रविकिरणरहिते इत्यर्थः । तौ कीदृशौ ? वसु । द्रव्यमुपभोग्यत्वात् प्रसिद्धत्वाद् वा । यद्वा रत्नं प्रधानत्वात् । कस्य ? ब्रजस्य- गोकुललोकस्य ॥२९॥

शिखिसर्वस्वधरस्य द्वे प्रियतां जग्मतुहरेः स्वधरस्य ।

भ्रमरकदम्बकरवहा वेणुः प्रावृट् तथा कदम्बकरवहा ॥३०॥

द्वे- वेणु-प्रावृषौ प्रियतां जग्मतुः- उभे प्रिये बभूवतुः । कस्य ? हरेः- विष्णोः । कीदृशस्य ? स्वधरस्य- शोभनौष्ठस्य । तथा शिखिसर्वस्व-धरस्य । शिखिनां सर्वस्वं पिच्छानि धरति- बिभर्तीति स तथोक्तस्तस्य मयूरपिच्छधारिण इत्यर्थः । एकस्तावद् वेणुः- वंशः । कीदृशः ? भ्रमरकदम्ब-करवहा । भ्रमराणां- भृङ्गाणां कदम्बकं- वृन्दं, तस्य रवः- शब्दः, तं हन्ति- जयतीति स तथोक्तः । अतिमधुरत्वाद् भ्रमररुतजेतेत्यर्थः । तथा प्रावृट् कीदृशी ? कदम्बकरवहा । कदम्बपुष्पाण्येव करौ- हस्तौ, करं- दण्डं वा वहति- बिभर्तीति सा तथोक्ता । कदम्बपुष्पयुक्तेत्यर्थः ॥३०॥

अंसादामोदस्य स्थानमवस्त्रंसि नीपदामोदस्य ।

श्रीर्ललितमथो ब्रजतः काऽपि बभूवाऽस्य मुष्टिकमथो ब्रजतः ॥३१॥

काऽपि श्रीरपूर्वा शोभा बभूव- आसीत् । कस्य ? अस्य- हरेः । कीदृशस्य ? मुष्टिकमथः । मुष्टिकं दानवं मथितवान्- हतवान् मुष्टिकमत् तस्य । किं कुर्वतः ? ब्रजतः- गच्छतः । कथम् ? ललितं- सविलासम् । कस्माद् ब्रजतः ? गोकुलात् । अथोऽनन्तरं, किं कृत्वा ब्रजतः ? उदस्य- उत्क्षिप्योर्ध्वीकृत्य । किं तत् ? नीपदाम- कदम्बपुष्पमालाम् । कीदृशम् ? स्थानम्- आश्रयः । कस्य ? आमोदस्य- गन्धस्य । तथा अवस्त्रंसि- अधः- पाति । कस्माद् ? अंसात्- स्कन्धात् ॥३१॥

धृतकामधुरैर्मधुरैर्भ्रमरेभ्यो मुदितबल्लवकुलैर्बकुलैः ।

क्षतकेशिशिराः शिशिराः

स्थलीर्युताः प्रायशो(प्राप सो)-ऽस्तसुरभीः सुरभीः ॥३२॥

स- विष्णुः प्राप- प्राप्तवान् । काः ? स्थलीः- स्थलानि । कीदृशः ? अस्तसुरभीः । अस्ता- क्षिप्ता- अपनीता सुराणां- देवानामसुरेभ्यो

भीः- भयं येन स तथोक्तः । तथा क्षतकेशिशिराः । क्षतं- विनाशितं
केशिशिरो- दानवकेशिमस्तकं येन स तथोक्तः । कीदृशीः स्थलीः ? शिशिराः-
शीतलाः । तथा सुरभीः- शोभनगन्धाः । तथा युता- युक्ताः । कैः ?
बकुलैः- बकुलपुष्पैः । कीदृशैः ? धृतकामधुरैः । धृता कामस्य धुरा-
धूर्भारो यैस्तानि तैः । अनङ्गवर्धकैरित्यर्थः । तथा मधुरैः । मधु- पुष्परसं
रान्ति- ददतीति मधुराणि तैः । केभ्यः ? भ्रमरेभ्यः- भृङ्गेभ्यः । तथा
मुदितबल्लवकुलैः । मुदितानि- हृष्टानि बल्लवानां- गोपानां कुलानि- वृन्दानि
येषु तानि तथोक्तानि तैः । विकसितबकुलदर्शनाद् बल्लवसङ्घातो हृष्ट इत्यर्थः
॥३२॥

ता वृषभरणाभरणा तेन युताः स्वयमिवाऽञ्जनभसा नभसा ।

रेजुः सुतरां सुतरां यमुनामभितः सवञ्जुललता ललता ॥३३॥

ताः- स्थल्यो रेजुः- शुशुभिरे । कथम् ? सुतरामतिशयेन । कीदृश्यः ?
तेन- हरिणा युताः- सहिताः । तथा वृषभरणाभरणाः । वृषभानां रणः-
सङ्ग्राम आभरणं यासु तास्तथोक्ताः । क इव ? स्वयमिव- आत्मेव ।
हरेर्यथाऽऽत्मा राजते । कथम्भूतः ? युतः । केन ? नभसा- आकाशेन ।
कीदृशेन ? अञ्जनभसा । अञ्जनं भस्ति- निर्भर्त्सयति कृष्णत्वेनेत्यञ्जनभस्तेन ।
कृष्णवर्णेनेत्यर्थः । हरिणाऽप्यञ्जनभसा । कीदृशेन तेन ? ललता- क्रीडता ।
कथम् ? अभितः- लक्ष्मीकृत्य । काम् ? यमुनां- कालिन्दीम् । कीदृशीम् ?
सुतराम् । सुखेन तीर्यते इति सुतरा तां सुखोत्तराम् । स्थलीः कीदृश्यः ?
सवञ्जुललताः । वञ्जुलाश्च वेतसा लताश्चाऽशोकलतादयो वञ्जुललताः । सह
ताभिर्वर्तन्ते यास्ताः सवञ्जुललताः । कृष्णत्वं स्थलीनां दर्शितम् ॥३३॥

श्रेष्ठपदारोहिण्याः सुतोऽप्यलङ्घ्यमहिमाऽऽपदा रोहिण्याः ।

प्राप्य शरीरं तुङ्गां द्युतिं च स इवाऽऽगतः शरी रन्तुं गाम् ॥३४॥

सुतोऽपि- पुत्रोऽपि रन्तुं- क्रीडितुमागत- इयाय स- बलभद्रः ।
कस्याः सुतः ? रोहिण्याः । कीदृश्याः ? श्रेष्ठपदारोहिण्याः- महापदस्थायाः
षष्ठमहादेव्या इत्यर्थः । सुतः कीदृशः ? अलङ्घ्यमहिमा- अनतिक्रमणीय-
माहात्म्यः । कया ? आपदा- विपदा दानवादिकृतया । क इवाऽऽगतः ?
शरीर- काम इवाऽऽगतवान् । काम् ? गां- पृथिवीम् । किं कर्तुम् ? रन्तुम् ।

कामस्याऽमूर्तत्वात् कथमागत इति चेदाह - किं कृत्वा ? प्राप्य-
आसाद्य । किं तत् ? शरीरं- देहम् । न केवलं शरीरं, द्युतिं च- दीप्तिं
च । कीदृशीम् ? तुङ्गां- महतीम् । मूर्त इति ॥३४॥

निवुलवतीं ककुभानां समो मतिक्षान्तिदीप्तिभिः ककुभानाम् ।

अंसेन स्वनवद्यां स्रजं वहन्नपिपदलिकुलं स्वनवद् याम् ॥३५॥ युग्मम् ॥

किं कुर्वन्नागतः ? वहन्- धारयन् । कां ताम् ? स्रजं- मालाम् ।
केन ? अंसेन- स्कन्धेन । केषां स्रजम् ? ककुभानां- ककुभसुमानाम् ।
कीदृशीम् ? निवुलवतीं- निवुलपुष्पवतीम् । तथा स्वनवद्याम् । सुष्ठु-
शोभनाम्, अनवद्यां- निर्दोषाम् । यां- स्रजमपिपत्- पपौ । किं तत् ?
अलिकुलं- भ्रमरवृन्दम् । कीदृशम् ? स्वनवत्- शब्दायमानम् । कीदृशो
बलः ? समः- तुल्यः । केषाम् ? ककुभानां- ब्रह्मपृथिवीनक्षत्राणाम् ।
काभिः ? मति-क्षान्ति-दीप्तिभिः । यथासङ्ख्यं बुद्ध्या ब्रह्मतुल्यः, क्षमया
पृथ्वीसमानः, कान्त्या चन्द्रादिसमः ॥३५॥

दृष्टयोद्धवलासितया लिम्पन्निव दिङ्मुखानि धवलासितया ।

बहुधाऽऽप वने छायां प्रावृषि मेघानुयातपवनेच्छायाम् ॥३६॥

बल आप- प्राप । किं कुर्वन्निव ? लिम्पन्निव- उपचिन्वन्निव ।
कानि ? दिङ्मुखानि- आशाविवराणि । कया ? दृष्ट्या- दृशा । कीदृश्या ?
उद्धवलासितया । उद्धवे मन्त्रिणि लासिता- स्निग्धा प्रेरिता वा तया । यद्वा
कया कृत्वा लिम्पन्निव ? उद्धवलासितया । उद्धवैः- अक्षिविलासैर्लसति-
क्रीडतीति उद्धवलासी, तस्य भाव उद्धवलासिता तया । विलासक्रीडयेत्यर्थः ।
कामाप ? छायाम्- आतपाभावं शोभां वा । क्व ? वने- कानने । तथा दृष्ट्या
किम्भूतया ? धवलासितया- शुभ्रकृष्णया । कथं छायामाप ? बहुधा-
अनेकप्रकारां, घनादिभेदेन । कस्याम् ? प्रावृषि- वर्षासु । कीदृश्याम् ?
मेघानुयातपवनेच्छायाम् । मेघानुयातस्य घनानुसृतस्य पवनस्येच्छा- विहरण-
वाञ्छा, मेघानुश्रितपवनेच्छा- वाञ्छा लोकानां यत्र सा तथोक्ता तस्याम् ॥३६॥

अथ स वलक्षो भानां पतिरिव कर्तारमरिबलक्षोभानाम् ।

मुस(श)लीदं तुरगहनं वीक्ष्य गिरिं प्राह कुटजदन्तुरगहनम् ॥३७॥

अथाऽनन्तरं स मुशली-बलः प्राह- उक्तवान् । कीदृशः ? बलक्षो-
धवलः । क इव ? भानां- नक्षत्राणां पतिरिव- चन्द्र इव । किं कमाह ?
इदं- वक्ष्यमाणं तुरगहनं- अश्वदानवघ्नं, हरिमित्यर्थः । कीदृशम् ? कर्तारं-
विधातारम् । केषाम् ? अरिबलक्षोभानां- शत्रुसैन्यत्रासानाम् । किं कृत्वा ?
वीक्ष्य- दृष्ट्वा । कम् ? गिरि- गोवर्धनम् । कीदृशम् ? कुटजदन्तुरगहनम् ।
कुटजपुष्पैर्दन्तुराण्युद्गतदन्तानीव विषमोन्तानि वा गहनानि- गह्वराणि यस्य स
तथोक्तस्तम् ॥३७॥

विदधच्छं नश्छन्नः कुटजैः क्षरति प्रगीतगोपोऽगोऽपः ।

प्रस्वनदध्रोऽदध्रः सृष्टिविशेषोऽयमतुलधातुर्धातुः ॥३८॥

अयमगो- गिरिः क्षरति- स्रवति । का ? अपो- जलानि । किं
कुर्वन् ? विदधत्- कुर्वन् । किं तत् ? शं- सुखम् । केषाम् ? नः-
अस्माकम् । कीदृशः ? छन्नः- आवृतः । कैः ? कुटजैः- कुटजवृक्षैः । तथा
प्रगीतगोपः । प्रकर्षेण गीता- गायन्तो गोपा- गोपाला यत्र स तथोक्तः । तथा
प्रस्वनदध्रः । प्रकर्षेण स्वनन्तः- शब्दायमाना अध्रा- मेघा यत्र स तथोक्तः ।
तथाऽदध्रः- महान् । तथा सृष्टिविशेषो- विशिष्टसर्गः । कस्य ? धातुः-
ब्रह्मणः । तथाऽतुलधातुः । अतुला अनन्यसमा धातवो यत्र स तथोक्तः ॥३८॥

पश्य श्यामाश्यामा वनस्थली भाति बलवदृश्या दृश्या ।

प्रदरा धाराधारा ध्वनन्ति मेघाश्च शिरसि हन्तेहन्ते ॥३९॥

हे हरे! पश्य- अवलोकय । किम् ? भाति- शोभते । का?
वनस्थली- वृक्षादिस्थलम् । कीदृशी ? श्यामाश्यामा । श्यामाभिः- प्रियङ्गुलता-
भिः श्यामा- कृष्णा श्यामाश्यामा । तथा बलवदृश्या । बलवन्तो- बलयुक्ता
ऋश्या- मृगविशेषा यस्यां सा तथोक्ता । तथा दृश्या- रमणीया ।

न केवलं स्थली भाति, इह गिरौ शिरसि- शिखरे हन्त- अहो!
ध्वनन्ति इहन्ते च- चेष्टन्ते च । गर्जनादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । के ? मेघा-
घनाः । कीदृशाः ? प्रदराः । प्रकर्षेण दरन्ति- दारयन्ति प्रदरा- दुःखोत्पादकाः ।
तथा धाराधाराः । तथा धाराणां- जलदण्डानामाधारा- आश्रया धाराधाराः ।

यद्वा पाठान्तरं यस्य श्यामाश्यामेति । यस्याऽगस्य वनस्थली भाति,

सोऽयं गिरिरपः क्षरतीति प्रोक्तनश्लोकेन सम्बन्धः ॥३९॥

अश्मसु कं दलदशनैरुद्वमति दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः ।

दयितोऽच्युत! हे मम यः तव च रवीन्द्रोर्यथाऽचलो हेममयः ॥४०॥

यश्च गिरिरुद्वमति- उद्विरति । किं तत् ? कं- जलम् । किं कुर्वत् ? दलत्- स्फुटत् । केषु ? अश्मसु- दृषत्सु । कथमुद्वमति ? अशनैः- शीघ्रम् । कैः ? दरीमुखैः- कन्दरचक्रैः । कीदृशैः ? कन्दलदशनैः । कन्दलान्येवं दशना- दन्ता येषां तानि तथोक्तानि तैः । कीदृशोऽगः ? दयितो- वल्लभः । कस्य ? तव- तुभ्यं मम च - मह्यं च हेऽच्युत!- हरे! । कयोरिव कः ? यथा रवीन्द्रोः- सूर्यचन्द्रयोर्दयितो भवति । कः ? अचलो- गिरिः । किम्भूतः ? हेममयः- सुवर्णसत्कः । मेरुरित्यर्थः ॥४०॥

शकुनिपताकाशबलं घनवृन्दं चक्षुषा पताऽऽकाशबलम् ।

रूपं हारीतानां श्रियं वनानां च मत्तहारीतानाम् ॥४१॥

हे हरे! चक्षुषा पताका (पत-?) अवलोकय । किं तत् ? घनवृन्दं- मेघसङ्घातम् । कीदृशम् ? शकुनिपताकाशबलम् । शकुन्तय एव बलाकापक्षिण एव पताका- वैजयन्ती, शुभ्रत्वात्, तथा शबलं- कर्बुरम् । तथाऽऽकाशबलम् । आकाशे- गगने बलं- सामर्थ्यं यस्य तत् तथोक्तम् । न केवलं घनवृन्दं, पत रूपं- स्वभावं च । कीदृशम् ? हारि- मनोहरम् । केषाम् ? वनानां- काननानाम् । कीदृशानाम् ? इतानां- प्राप्तानाम् । काम् ? श्रियं- पुष्पादिसमृद्धि शोभां वा । तथा मत्तहारीतानाम् । मत्ताः- क्षीबा हृष्टा वा हारीताः पक्षिविशेषा येषु तानि तथोक्तानि तेषाम् ॥४१॥

पूर्वं स्म हरे! शेषे यान् मेघान् वीक्ष्य भूश्रमहरे शेषे ।

जनितरतिरसावसि तैरादाय तडिदुणार्णवरसावसितैः ॥४२॥

असौ- त्वं जनितरतिः- उत्पादितप्रीतिरसि- भवसि । हे हरे!- अच्युत! । कैः ? तैः- मेघैः । कीदृशैः ? असितैः- कृष्णैः । किं कृत्वा ? आदाय- गृहीत्वा । कै ? तडिदुणार्णवरसौ- विद्युद्देरकसमुद्रजले । समुद्रजलस्य कृष्ट(ष्ण)त्वात् तद्वर्णैरित्यर्थः । यान् मेघान्- घनान् वीक्ष्य- दृष्ट्वा पूर्वं- पुरा शेषे स्म- त्वं शयितवान् । कस्मिन् ? शेषे- नागराजे आधारे । शेषस्योपरीत्यर्थः ।

भूश्रमहरे- पृथ्वीखेदनाशके । तस्यास्तत्र स्थितत्वात् ॥४२॥

दिगसावर्यमदयिता याम्या ध्रुवमयमृतुश्च वर्य! मदयिता ।

यदियमुदग्रतमेषु प्राप्ता जलदेषु रविमुदग्रतमेषु ॥४३॥

हे वर्य! - प्रधान! हरे!, दिगसौ- आशैषा । कथम्भूता ? याम्या- दक्षिणा ध्रुवं- निश्चितमर्यमदयिता- सूर्यप्रिया । तथा ऋतुश्चाऽयं प्रावृट् मदयिता- मदकारी । यद्- यस्मादियं- याम्या दिक् प्राप्ता । कम् ? रविम्- आदित्यम् । कीदृशम् ? उदग्रतम्- उदीच्यां रक्तमासक्तम् । केषु सत्सु ? एषु जलदेषु मेषेषु । कीदृशेषु ? उदग्रतमेषु- उद्ग्रटेषु- गर्जादियुक्तेषु ॥४३॥

कार्मुकवलयमनूनं दिशसि यतस्तोषितोऽसि बलयम्! नूनम् ।

इत्याशामुखरतया घनराज्या हरिरिवोच्यते मुखरतया ॥४४॥

उच्यते इव- भण्यते इव । कोऽसौ ? हरिः- इन्द्रः । कया ? घनराज्या- मेषपङ्क्त्या । कीदृश्या ? आशामुखरतया । आशानां- दिशां मुखानि- वक्त्राणि, तेषु रता- आसक्ता स्थिता [वा] तया । कया कृत्वोच्यते ? मुखरतया- वाचाटतया । किमुच्यते ? इति- एतत् । हे बलयम्!- इन्द्र!, यतस्त्वं दिशसि- ददासि । किं तत् ? कार्मुकवलयं- चापवलयम् । कीदृशम् ? अनूनं- परिपूर्णम् । कथम् ? नूनं- निश्चितम् । अतस्तोषितोऽसि- हर्षमुत्पादितोऽसि ॥४४॥

न तवोपरि बर्हेण ग्रथिताभरणस्य गोपपरिबर्हेण ।

छायामसिताऽऽप घनः सुरचापाङ्कः परैरकसितापघनः(न! ?) ॥४५॥

हे असित !- कृष्ण!, न छायां - न शोभामाप- लेभे । कोऽसौ ? घनो- मेषः । कीदृशः ? सुरचापाङ्क- इन्द्रधनुश्चिह्नः । कथम्भूतः ? परैः- शत्रुभिरकसितापघनः(न!) । अकसितानि- असारितानि अकर्षितानि वा [अपघनानि?]- अङ्गानि- हस्तपादादीनि यस्य स तथोक्तः । तस्याऽऽमन्त्रणम् । कस्य छायाम् ? तव- भवतः । कीदृशस्य ? ग्रथिताभरणस्य- कृतभूषणस्य । क्व ? उपरि । केन कत्रो (कर्त्रा?) गोपपरिबर्हेण- गोपालपरिसरेण । केन कृत्वा ? बर्हेण- मयूरपिच्छेन ॥४५॥

हृतगिरिधातुरसं गा रुद्ध्वा तव भुजसमोर्मि धातुरसङ्गा ।

कूलानि खनद् यमुना वहति जलं सर्पति च खनद्यमुना ॥४६॥

यमुना- कालिन्दी जलम्- उदकं वहति । किं कुर्वत् ? खनद्- विदारयत् । कानि ? कूलानि- रोधांसि । कीदृशं जलम् ? हृतगिरिधातुरसम् । हृत- आकृष्टे गिरिधातूनाम्- अद्रिगैरिकादीनां रसो- जलं रसा वा भूमिर्येन तत् तथोक्तम् । किं कृत्वा वहति ? रुद्ध्वा- आवृत्य । काः ? गाः- पशून् दिशो वा । भग्नगोप्रचारं व्याप्तदिक्कं वा । तथा भुजसमोर्मि- बाहुतुल्यकल्लोलं, कृष्णत्वाद् दीर्घत्वाच्च । कस्य ? तव- भवतः । कथम्भूतस्य ? धातुः- स्त्रष्टुः । यमुना कीदृशी ? असङ्गा- अस्खलना । न केवलं यमुना जलं वहति, खनदी च- गङ्गा अमुना- यमुनाजलेन सर्पति च- प्रसरति च । महती भवतीत्यर्थः ॥४६॥

पवनैरज! साध्वस्तं बिभ्राणां नीपमात्परजसा ध्वस्तम् ।

पश्यैकान्ततरलतां स्थलीं गतां बर्हियोगकान्ततरलताम् ॥४७॥

हेऽज!- हरे! पश्य- अवलोकय । काम् ? स्थलीम् । कीदृशीम् ? गतां- प्राप्ताम् । काम् ? एकान्ततरलताम् । एकान्तेन- निश्चयेनैकान्ते- विजने वा तरलता- चञ्चलता, रम्यतेत्यर्थस्तम् । तथा बर्हियोगकान्ततरलताम् । बर्हियोगेन- मयूरसम्बन्धेन कान्ततरा- अतिचारवो लताः- चम्पकलताद्या यस्यां सा तथोक्ता ताम् । तथा बिभ्राणां- धारयमाणाम् । किं तत् ? नीपं- कदम्बपुष्पाणि, जातित्वात् । कीदृशम् ? अस्तं- क्षिप्तम् । कैः ? पवनैः- वातैः । तथा साधु- शोभनम् । तथा आत्परजसा- आत्मीयपरागेन ध्वस्तं- व्याप्तम् ॥४७॥

वसने संस्तव न नवा जेतुमलं तडिदमोघसंस्तवना! नवा ।

मधुकरविश्वसितानि स्मितमिह कुटजानि जनितविश्व! सितानि ॥४८॥

तव वसने- भवतो वस्त्रे, हेऽमोघसंस्तवना!- सफलस्तुते!, न नवा जेतुमलम्- अपि तु जेतुमनुकर्तुमलं- समर्था । काऽसौ ? तडिद्- विद्युत् । कीदृशी ? नवा - नूतना । कथम्भूतः ? सन्- शोभनं(न!?) ।

तथा जनितविश्व!- उत्पादितभुवन! । इह- गिरौ कुटजानि-

कुटजपुष्पाणि स्मितं- हास इव, शुभ्रत्वात् । कीदृशानि ? मधुकरविश्वसितानि । मधुकराणां- भ्रमराणां विविधं- नानाप्रकारं श्वसितं- प्राणनं जीवनं मधु वा येषु तानि तथोक्तानि । तथा सितानि- शुभ्राणि ॥४८॥

मारुतवेगाद् गुणवन्नवशशिखण्डानां शुक्लापाङ्गविडम्बितनवशशिखण्डानाम् ।
[सङ्घाः] शिखिनां प्राप्ताः शं केकायन्ते स्थलघनमिति मन्वानाः शङ्के कायं ते ॥४९॥

शिखिनां- मयूराणां सङ्घाः- सङ्घाताः केकायन्ते- शब्दायन्ते । किं कुर्वाणाः ? मन्वानाः- मन्यमानाः । हे गुणवन्- शौर्यादिगुणयुक्त! हरे! । कम् ? कायं- शरीरम् । कस्य ? ते- तव । कथं मन्वानाः ? स्थलघनमिति- स्थलीमघ(स्थलमेघ?)मिति- एवंप्रकारमहमेवं शङ्के- मन्ये । कीदृशाः सङ्घाः ? प्राप्ताः । किं तत् ? शं- सुखम् । कीदृशानां शिखिनाम् ? अवशशिखण्डानाम् । अवशःअस्वाधीन उच्छृङ्खलः शिखण्डः- पिच्छकलापो येषां ते तथोक्ताः तेषाम् । कस्मात् ? मारुतवेगाद्- वायुरयेण । तथा शुक्लापाङ्गविडम्बितनवशशिखण्डानाम् । शुक्लापाङ्गैः- धवलनयनपर्यन्तैर्विडम्बितानि- अनुकृतानि नवानि- नूतनानि शशिखण्डानि- चन्द्रकला यैस्ते तथोक्तास्तेषाम् ॥४९॥

पश्य शिलाः शैलेऽस्मिन्नुच्चावचसानौ यान्त्युन्मुखबर्हिणतामुच्चा वचसा नौ ।
अमुना शसितरिपुस्त्रीशृङ्गारो हि त्वं याचित इवाऽम्बुनादैः शृङ्गारोहित्वम् ॥५०॥

हे हरे! पश्य- अवलोकय । अस्मिन्- शैले- गोवर्धने शिला- दृषदो यान्ति- गच्छन्ति । काम् ? उन्मुखबर्हिणतां- मूर्धवक्रमयूरयुक्तत्वम् । कीदृश्यः ? उच्चा- उच्छ्रिताः । कीदृशे शैले ? उच्चावचसानौ । उच्चा- उच्छ्रिता अवचा- नीचाः सानवः- प्रस्था यस्मिन् स तथोक्तस्तस्मिन् । केन कृत्वा ? वचसा- वचनेन । कयोः ? नौ- आवयोः । मेघगर्जिताशङ्कया ।

तथा याचित इव- प्रार्थित इव । कः ? त्वं- भवान् । केन ? अमुना- गोवर्धनेन । शृङ्गारोहित्वं- शिखरारोहणम् । कैः कृत्वा याचितः ? अम्बुनादैः- वहज्जलशब्दैः । कीदृशस्त्वम् ? शसितरिपुस्त्रीशृङ्गारः । शसितः- अपनीतो रिपुस्त्रीणाम्- अरिवनितानां शृङ्गार- आभरणादिविभूषा येन स तथोक्तः, विनाशितशत्रुत्वात् । हिः स्वार्थे यस्मादर्थे वा ॥५०॥

नदति जलदैर्निदाघे सारङ्गोऽपास्ते बिभ्रति केतकमवनेः सारं गोपास्ते ।
सम्प्रत्युद्यमकालो न वाहिनीपानां त्वन्मुखसुरभीणां श्रीर्नवा हि नीपानाम् ॥५१॥

सारङ्गः- चातको नदति- रौति । क्व सति ? निदाघे । कथम्भूते ?
अपास्ते- निराकृते । कैः ? जलदैः- मेघैः ।

तथा ते- तव गोपा- गोपाला बिभ्रति- धारयन्ति । किं तत् ?
केतकं- केतकीपुष्पम् । कीदृशम् ? सारं- प्रधानम् । कस्या ? अवनेः-
पृथिव्याः ।

तथा सम्प्रति- अधुना न भवति । कोऽसौ ? उद्यमकालः-
अभियोगसमयः । केषाम् ? वाहिनीपानां- सेनापतीनाम् । हिः- यस्मात् । नवा-
नूतना । काऽसौ ? श्रीः- शोभा । केषाम् ? नीपानां- कदम्बानाम् । कीदृशानाम् ?
त्वन्मुखसुरभीणां- भवद्वस्तु(क्त्र)सुगन्धीनाम् । वर्षा(?) सूचनात् ॥५१॥

इत्याह पीतवाससमायतनेत्रस्तं कंसासुरात् पशुमतामायतनेऽत्रस्तम् ।

हसितानां विमलतया स हली लाजानां

छायां विकिरन् दशनैः सह लीलाजानाम् ॥५२॥

स हली- बलभद्र आह- ब्रूते स्म । किं तत् ? इति- पूर्वोक्तम् ।
कमाह ? तं पीतवाससं- हरिम् । कीदृशो बलभद्रः ? आयतनेत्रः । आयते-
दीर्घे नेत्रे- लोचने यस्य स तथोक्तः । कीदृशं हरिम् ? अत्रस्तम्- अभीतम् ।
कस्मात् ? कंसासुरात्- कंसदानवात् । क्व ? आयतने- स्थाने । केषाम् ?
पशुमतां- गोस्वामिनाम् । किं कुर्वन्नाह हली ? विकिरन्- विक्षिपन् तिरस्कुर्वन् ।
काम् ? छायां- शोभाम् । केषाम् ? लाजानाम्- अक्षतानाम् । कया कृत्वा ?
विमलतया- निर्मलतया । केषाम् ? हसितानां- हासानाम् । कथम्भूतानाम् ?
लीलाजानाम् । लीलासु जातानि लीलाजानि- विलासजनितानि तेषाम् । कैः ?
सह दशनैः- दन्तैः साकम् । हासनैर्मल्येन दन्तैः स्थलजशोभां जयन्तित्यर्थः ॥५२॥

वृन्दावनाख्यकाव्यस्य कृत्वा वृत्तिं सुनिर्मलाम् ।

यदर्जितं मया पुण्यं तेन निर्वान्तु देहिनः ॥

श्रीपूर्णतल्लगच्छसम्बन्धि-श्रीवर्धमानाचार्य[स्वपद]स्थापित-
श्रीशान्तिसूरिविरचिता वृन्दावनकाव्यवृत्तिः समाप्तेति ॥छा॥

મહોપાધ્યાય-શ્રીમેઘવિજયગણિકૃત ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવઃ મગસીપાર્શ્વસ્તવનં ચ

— સં. સા. વિનયસાગર

સાહિત્યવાચસ્પતિ શ્રીવિનયસાગરમહોદયે કેટલાક વખત પૂર્વે મોકલેલી આ બે લઘુ રચનાઓ, તેમની ચિરવિદાય પછી, તેમને સ્મરણાંજલિરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞપ્તિપત્રોના કાર્યમાં બેએક વર્ષ વહી જવાને કારણે આનું પ્રકાશન વિલમ્બથી થાય છે. વિનયસાગરજી સતત નવનવી રચનાઓ 'અનુસન્ધાન' માટે મોકલતા રહ્યા છે. છેલ્લાં બેએક વર્ષો દરમિયાન જ, તેમની થાકતી તબિયતને લીધે તે પ્રવાહ બંધ થયેલો.

ઉપાધ્યાય મેઘવિજયજી તે હીરવિજયસૂરિ-પરિવારના એક પ્રકાણ્ડ પण्डितवर હતા. અનેક શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વત્તાસમ્પન્ન ગ્રન્થોના તે પ્રણેતા હતા. કેટલાંક સ્તોત્રો તથા વિજ્ઞપ્તિપત્રો પણ તેમણે સર્જ્યા છે. તેવું જ એક અપ્રગટ સ્તોત્ર તથા એક ભાષા-સ્તોત્ર અત્રે પ્રગટ થાય છે. આ કૃતિ તેઓએ કોઈ પ્રતમાંથી ઉતારેલી છે. પણ તે પ્રત ઉપલબ્ધ ન હોઈ તેમણે જેમ લખી મોકલી તેમજ-યથાવત્ અત્રે છપાય છે.

*

ચતુર્વિંશતિજિનસ્તવઃ

શ્રીમગસીપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

દેવાધિદેવાધિકભાગ્યલક્ષ્મી નાભેયનાભેયરુચસ્તનોસ્તે ।

ભાવેન ભાવે ન વિભાવયેત કેનાધિકેનાધિજગત્સતાનો ॥૧॥

રાજીવ-રાજીવનમેવ શોભા મા યાતિ માયાતિગવક્રજાં તે ।

તારાજિતારાજિતદેવ સૈષા સાંકે શશાઙ્કે શરદોઽપિ ન સ્યાત્ ॥૨॥

યૂનાં મયૂનાં મહિતાલિરસ્ય મત્તાનમત્તા ન યશોભ્યગાસીત્ ।

ગેયં ન ગેયં નરશંભવોઽર્હન્ દેયાન્ મુદેઽયાન્નુનિચિતસીમમ્ ॥૩॥

માનાદિમાનાદિકષાયપડિક્તર્મોટાબભોહાવશિનાં યયાસ્તા ।

સાતાન્યસાતાન્યભિનન્દનાજ્ઞા કામાન્નિકામાન્નિરિતા ક્ષણોતુ ॥૪॥

मारादमारादमरेश्वरेऽपि तेनाहतेनाह कृता त्वयाऽस्मिन् ।
 देवापि देवापि यशः शिवाग्रधाम्ना सुधाम्ना सुमतीश विश्वे ॥५॥
 सौसीम सौसीमयुतं वचस्ते तापोपतापोपशमे समर्थम् ।
 वन्दे शिवं देशितसर्वभावं मानोपमानोपचितं हितं मे ॥६॥
 का मोद कामोदनशोषधर्म पार्श्वः सुपार्श्वः सुमनोमनस्थः ।
 पृथ्वीज पृथ्वीजनितोष्मनाशः शोभा यशोभायकरो ममाऽस्तु ॥७॥
 राज्ञा नराज्ञानहराद्विपद्ये सल्लक्ष्म सल्लक्ष्मणया प्रसूतः ।
 देहोभदेहो मनसाभिधार्यः सुस्थाम सुस्था महसेनसूनोः ॥८॥
 रामाज! रामाजनविभ्रमाद्या जेया भजे याऽभयदा निजं त्वाम् ।
 योगाभियोगाभिगमेन येनाऽनाबाधना बाधत एष मोहः ॥९॥
 यस्याऽभयस्याभवमेव दत्तानन्दासु नन्दासुतपूजनासु ।
 रागोनुरागोनुदमुष्यमुष्यः शोभारसौ भारतिकृद् विभाति ॥१०॥
 दुःखान्यदुःखान्यवशान्यपारं कामे न कामेन कदर्थनाऽभूत् ।
 तेनाथ ते नाथ समीपमागा मारक्षमा रक्षक विष्णुजन्म! ॥११॥
 देवो मुदे वो मुनयस्त्रिलोकीदीपो नदीपो नयनिम्नगानाम् ।
 सद्भाव सद्भा वसुपूज्यराजजन्मारजन्मा रजविक्रियासु ॥१२॥
 काराप्रकारा प्रसभं निगोदमध्ये यमध्येयजने न सेहे ।
 बाधानबाधानतयाथ साङ्गे-लीना विलीना विमलाथ नत्या ॥१३॥
 का नामकानामभवन् लक्ष्मी राज्यादिराज्यादितशास्त्रवाया(चा?) ।
 दानं तदानन्तपदोरवर्णि-ना केन नाके नरमण्डले ना ॥१४॥
 चारित्रचारित्र्यके तमिस्त्रहीना महीनाम बभूव यस्याः ।
 भानुप्रभानु प्रभुधर्मनाथ सातत्त्व सा तत्त्वदनन्तकान्तेः ॥१५॥
 शान्ते निशान्तेऽनिशमंहिषद्य नत्या जिन त्याजितमेव मेंऽहः ।
 मन्येहमन्येह विधास्यते मां सेवा स्वसेवाश्चपुनर्भवस्थम् ॥१६॥
 भावस्वभाव स्ववधूकटाक्षां ताक्षोभिताक्षो भिदुरास्त्रवन्धः ।
 विद्यामविद्यामहं कुन्थुनाथ शर्मा सशर्मा सततं प्रदेयात् ॥१७॥
 कायो निकायो निवसद् गुणी(णा?)नां दानं निदानं नितमां सुखानाम् ।
 मानं विमानं विगदागमाना-मानन्दमानन्दयतोरभर्तुः ॥१८॥

विश्वस्य विश्वस्य हृतं सुखस्वं येनानयेनानतयोगभाजः ।
 तेनापितेनापि मनोऽत्र मोहमल्ले नमल्ले नरकान्तकारिन् ॥१९॥
 मायारमाया रमणीसुखाद्या मुक्ता हि मुक्ताहितसौहृदेन ।
 पायादपायादयि ! सुव्रतोऽर्हन् मामुत्तमामुत्तमसां विभेता ॥२०॥
 दायं विदायं विजयस्य सूनो देहीश देही शरणे तवास्मि ।
 भावादभावादव संप्रसीद पातः कृपातः कृतिवन्द्यकार्य ॥२१॥
 योषाभयोषाभर सूर्य नेमे रागादरागादमृते तवाग्रे ।
 तां मेदुतां मेदुरतां प्रयच्छ यन्नोभयन्नो भवजं प्रदुष्यात् ॥२२॥
 सद्भूवसद्भूवलयेशसेव्य नामाङ्ग वामाङ्गजसेवितस्त्वम् ।
 यातो मयातो मननप्रकाशः शंभावि सम्भावितमप्यवश्यम् ॥२३॥
 भावित्रिभावि त्रिशलाङ्गजन्म देवस्तु देवस्तुतपादपद्म ! ।
 सा भोगसाभोग शिवाप्तये मे कल्पद्रुकल्प द्रुतमेव भूयाः ॥२४॥
 तेनावृतेना वृषभादिदेवाः, सन्मानि सन्मानितशासना नः ।
 सातानसातानयना दिशन्तु, सिद्धया यसिद्धयायतबोधभावम् ॥२५॥
 को हेतुको हेतुस्सः कुशास्त्रे तद्भाव तद्भावय जैनवाक्यम् ।
 सम्पद्य सम्पद्यशसी यतस्ते मोक्षागमोक्षागणितश्रिये स्यात् ॥२६॥
 भारत्यभारत्यसुखानि हत्वा वीणाप्रवीणा प्रतनोतु बुद्धिम् ।
 तीर्थेशतीर्थे सततानुरक्ता मेधाविमेधाविधिसिद्धिहेतुः ॥२७॥
 एवं श्रीजिननायकाः स्तुतिपथं नीताश्चतुर्विंशतिः
 श्रीनाभेयमुखाः सुखाय सुमुखा देवार्यदेवान्तिमाः ।
 सूरिश्रीविजयप्रभप्रभुपदप्राप्तोदये सन्त्वमी
 मेघाख्ये सकृपाः कृपादिविजयप्राज्ञेन्दुशिष्ये मयि ॥२८॥

इति चतुर्विंशतिजिनस्तवः ।

* * *

मगसी-पार्श्वनाथ स्तवनम्

श्री मगसीपुर पास आस पूरण सुविलास

महिमा महिमनिधानं ध्यानं गुणनो आवास ।

प्रणम्यां पाप पलाय जाय राय मांनइं आंण
मंगल कमला कुल कलोल त्रिभुवननो भांण ॥१॥

धरणेसर नागिंददेव पउमावइ माय
अहनिस सेवइं भावसुं ए भगवानना पाय ।
सेवकनी सोभा करइं अ धन धन्म समप्पइं
दुज्जण कोर मरोर रोर जन रज्जइं थप्पइं ॥२॥

अविचल कीरति तास खास आगास अगासइं
जिनवर नाम जंपत संत त्रिण भुवने भासइं ।
दुट्ट महाभय अट्ट कट्टभर दूरइं नासइं
अमर तणी परि भोग लोग पामइं उल्लासइं ॥३॥

हयवर गयवर गाजता अ छाझइं दरबारइं
गुणिअण गावइं गीत प्रीति पसरइं जगसारइं ।
भीम भवोदधि जिनवरू अ प्रवहण जिम तारइं
निर्मल रूप अनूप भूप सहु जिन संभारइं ॥४॥

पास यक्ष वइरुट्टदेवि जय विजया देवी,
सेसनाग बहुरागसुं जे अहनिश रहइं सेवी ।
मेघविजय कहइं नित्त चित्त ध्याउ प्रभु एह.
संपद पदवी राजलच्छि पामउ ससनेह ॥५॥

इति मगसीपार्श्वस्तवनम् ॥

पं. जयविजय अने वा. कल्याणविजय द्वारा प्रेषित श्रीविजयसेनसूरिजी उपरता बे पत्र-लेखो

- सं. मुनि सुयशचन्द्र-सुजसचन्द्रविजय

[नोंध : विजयसेनसूरि महाराजना जीवननी एक महत्वपूर्ण घटनानुं, संक्षेपमां तेमज विस्तारथी, वर्णन करती बे रचनाओ अहीं आपी छे. रचनाओ सं. १६५६नी छे, तेथी अे ज वर्षमां आ घटना घटी होय तेम समजवुं योग्य लागे छे. हीरविजयसूरि-पोताना गुरु सं. १६५२ मां स्वर्गे संचर्या. त्यार बाद सेनसूरि गच्छपति थया. पण तेमने पोताना गच्छना भावी अंगे तीव्र चिन्ता हशे एटले तेमणे आगामी गच्छपति के पट्टधर कोने बनाववा ते विषे चिन्तन अने प्रयत्न शरु कर्या हशे. गच्छमां योग्य, विद्वान अने गुणवन्त, शिष्यो के उपाध्यायो/पण्डितोनी संख्या मोटी हती ज. तेमांथी निष्पक्षपणे कोने पसंद करवा, अने कोना थकी आ गच्छ सलामत, अखण्ड अने समृद्ध रहेवानो, ते वातनो निर्णय थाय तो ज तेमनी चिन्ता सफल थाय.

आ माटे तेमणे पोतानी मतिकल्पना पर मदार न राख्यो. पोते निष्पक्ष निर्णय लेवाने सक्षम हता, अने तेमनो निर्णय आखा गच्छने मान्य बनवानो तेनी खातरी पण हती, छतां तेमणे जाते कोई निर्णय न लेतां पारम्परिक पद्धति के प्रक्रियानुं आलम्बन लीधुं.

गुरुपरम्परा ए हती के गच्छनायक गुरु ९० लगभग दिवसनी सूरिमन्त्राधना करे, एकान्तमां, एक ज स्थाने. तेना प्रभावे सूरिमन्त्रना अधिष्ठाता देव 'गणिपिटक यक्षराज' तेमने दर्शन आपे अने काम पूछे, त्यारे गुरु तेमने पूछे के मारा उत्तराधिकारी तरीके कोण योग्य जणाय छे ते सूचवो. तेना जवाबमां ते देव जे मुनिनुं नाम सूचवे ते गच्छपति तरीके मनोनीत थाय. हीरसूरि दादाए विजयसेनसूरिनी नियुक्ति आ रीते करेली. तेथी तेओ पण ते पद्धतिने अनुसर्या.

तेओ लाडोल गामे पधार्या छे. त्यां छट्ट (२ उपवास), अट्टम (३ उपवास), उपवास, आयम्बिल, नीवी वगैरे तप सहित त्रण मास सुधी तेमणे मन्त्राधना करी. ते दरम्यान श्रावकसंधे धूप-दीप-अमारिप्रवर्तन आदि धर्मकृत्यो तथा पूजाकर्म द्वारा तेमनी साधनामां बळ पुर्यु. त्रण मासने अन्ते यक्षराज साक्षात् आव्या अने

‘विद्याविजय’ने भावी पट्टधर बनाववानी भलामण करी. आ विद्याविजयजी ते विजयदेवसूरि, जेम्हणे नामे ‘देवसूर’ एवी गच्छेने ख्याति सांपडी.

અત્રે આપવામાં આવેલ બે કૃતિઓ પૈકી વિસ્તૃત વર્ણનાત્મક કૃતિમાં શરૂઆતના પાંચ દૂહા અને ૧૧ કડીઓમાં આ ઐતિહાસિક ઘટનાનું આલેખન થયું છે. તે પછીની સમગ્ર રચના જેસંગજી ઇટલે કે વિજયસેનસૂરિના ગુણવર્ણનથી જ સંભર છે. બંને કૃતિઓમાં તેમને 'જેસંગજી' નામે જ ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે. તેમનું નામ તે હતું, તે નામે જ તેમના ગુરુ તેમને બોલાવતા, અને સંઘ પળ તેમને તે નામે જ વર્ણવતો. બીજી ઢાઢમાં પિતા કમા અને માતા કોડાઈનો પળ ઉલ્લેખ મળે છે.

બે પૈકી પ્રથમ, વિસ્તૃત કૃતિ તે વસ્તુતઃ 'પત્ર'–લેખ છે. ત્રીજી, યાત્રી રીતે ચોથી, ઢાઢના આરમ્ભે લેખક કવિ ગુરુને 'ત્રમ્ભાવતી' પધારવાની વિનંતિ કરે છે. અર્થાત્ યમ્ભાતમાં વિચરતા કવિ લાડોલમાં ઘટેલી ઘટનાનું અહેવાલાત્મક બયાન આપવાપૂર્વક આ પત્ર ગુરુને પાઠવતા જણાય છે. વર્ણન પરથી એમ લાગે કે કવિ તે પ્રસંગ બન્યો ત્યારે ત્યાં–લાડોલમાં હાજર હોવા જોઈએ. અથવા તો તે પ્રસંગ જાણ્યો હોય અને વર્ણનને કાવ્યબદ્ધ કે પત્રબદ્ધ કર્યું હોય એ પણ શક્ય છે. છેલ્લી ઢાઢમાં ૧૩ મી કડીમાં વિજયદેવસૂરિ એવું નામ સ્પષ્ટ નોંધેલ છે તે જોતાં લાડોલનો પ્રસંગ ૧૬૫૬ પૂર્વે જ બન્યો હોય અને તે પછી બહુ નજીકના સમયમાં વિદ્યાવિજયને આચાર્યપદ આપીને વિજયદેવસૂરિરૂપે સ્થાપી દીધા હોય, તે વાત વધુ સમ્ભવિત લાગે છે. તે વિના ૧૬૫૬ના પત્રમાં આવો ઉલ્લેખ ન થઈ શકે.

બન્ને પત્રલેખો સં. ૧૬૫૬ના જ લખાયેલા હોવાનું તે પત્રોની અન્તિમ ઢાઢની કડીઓમાં જ સ્પષ્ટતઃ નોંધાયેલું છે. વિસ્તૃત પત્ર વાચક કલ્યાણવિજય-શિષ્ય જયવિજયે ઁખ્ખાતથી પાઠવ્યો છે, અને લઘુ પત્ર વા. કલ્યાણવિજયે સૂરતથી પાઠવ્યો છે. ઁક જ વર્ષના જુદા જુદા મહિનામાં, જુદા જુદા ક્ષેત્રેથી, ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને, ઁક જ વિષયને વર્ણવતા પત્ર લખે, તે પળ ઁક વિલક્ષણ બાબત ગણાય.

આ બન્ને પત્રોની જેરોક્સ મુનિ સુયશ-સુજસચન્દ્રવિજયજીને લા.દ. વિદ્યામન્દિરમાંથી ત્યાંના સંચાલક જિતુભાઈ પण्डित દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે પરથી તેમણે સમ્પાદિત કરેલી વાચના અત્રે પ્રસ્તુત છે. — શી.]

(१)

ऐँ नमः ॥ राग-देसाख ॥

दूहा : स्वस्तिश्री जिनवर तणा, पदपंकज प्रणमेवि,
लेख लिखुं सुहगुरु भणी, मनि धरी सरसति देवि. १
गुज्जर धर सोहाकरू, नयर निरुपम नाम,
लाडुल अतिहिं प्रसिद्ध छइ, सकल-लच्छि-सुखधाम. २
घणुं कहिंसिउं अलकापुरी, समवडि सोभा जाणि,
धरमवंत श्रावक वसइ, वहि सिर जिणवर आनि. ३
श्रीविजयसेनसूरीसरू, संघ मनि पूरइ आस,
सयल देस पावन करी, रहइ तिहां गुरु चउमासि. ४
सासनपति संघ हित भणी, करइ अनोपम काज,
परम-पटोधर थापिवा, ध्यान धरइ मुनिराज. ५

॥ देसाखनी चाल ॥

सकल सजाई पूरण करी, मनि धरी आणंद,
सूरिमंत्र आराधवा, ध्यान बइसइ मुणिंद. १
भावि पटोधर चींतवी, दृढ आसन कीध,
जाप जपइ निश्चल थई, होइ एकमनां सीध
भावि पटोधर चींतवी [आंचली]

कृष्णागर-धूप महमहइ, मृगमद घनसार,
श्रीगुरुभगति करइ भली, श्रावक सुविचार,
भावि पटोधर..... २

मारि निवारी देसमां, दाखी साहि फुरमान',
व्यसनादिक सवे टालीआं, देई बहुमान. ३
सामीवच्छल हुइ नित नवां, दीइ दान प्रवाह,
घरि घरि उछव अति घणां, करइ मनि उच्छाह. ४
छट्ट-अठम-नीवी तप करइ, आंबिल उपवास,
इणी परि मंत्र उपासतां, हूआ त्रण मास. ५

मंत्राधिप सूरि जाणीउं, तप तणुं परिमाण,
 चलतकुंडल-भूषणधरो, तेजइं करी भाण. ६
 प्रकट रूप करी आपणुं, आवी जख्यराज,
 निश्चल मन निरखी कहइ, प्रणमी गुरुपाय. ७
 हुं तुठउ तपगछधणी, करुं सानिधि आज,
 जे तुम मनि मनोरथ अछइ, करुं ते सुभ काज. ८
 विद्याविजय वासव समु, मुनिमंडलीमांहि,
 दीठउ मइं गुणि आगलु, दीजइ पदवी तांहि. ९
 दिन दिन उदय होसइ घणु, जिम चढतु दिगंद,
 वचन कही सुर सांचर्यु, धरइ हरख मुणिद. १०
 नेऊ दिवस तप-जप करी, पारी ततख्यण ध्यान,
 महोल पधारइ जेसंगजी, करइ सुर नर मान. ११
 देस देसइं वधामणी, प्रसरी पुर गामि,
 रंगइं संघ आवइ घणा, दिस दिसथी तांम. १२
 पूजइ प्रणमइ भावसिउं, करइ उछव सार,
 दिन दिन गुरुमहिमा घणुं, हुइ जय-जयकार. १३

॥ प्रथम ढाल ॥ राग - आसाउरी सौंधुओ ॥

दूहा : जेसंगजी मुख जोयता, हिअडूं करइ हींसोर,
 नलिनी जिम रवि दीठडइ, जिम वली चंद चकोर. १
 सकलसूरिसिरोमणी, समतावेलीकंद,
 जेसंगजी गुरु वंदिइ, नित घरि हुइ आणंद. २
 जेसंगजी गुणमालती, मुझ मनमधुकर लीन,
 हरखइं गुंजारव करइ, दिन दिन होवत पीन. ३

चाल - आसाउरीनी ॥

श्रीमती तत्र गुरु गुणनि(नी)लु, जाणिं सोहम सम अवतारोजी,
 तारोजी, भविअणनइं भवसायरुजी, -

साह केमा कुलि मंडणु, माता कोडाइ-कुर्खि अवतरीओजी,
भरीओजी, सकल गुणे करी गछपती(ति)जी. १

मूरति मोहनवेलडी, अति सुंदर मस्तक सोहइजी,
मोहइजी, अर्ध ससी सम निलवटीजी,
सुभकर श्रवण निहालीइ, आणइं मयण तणा हींचोलाजी,
लोलाजी, एक जते[भे^५] किम व्रणवीईजी. २

मयणबाण जिसी भमुहडी, वली नासा अति अणीआलीजी,
रलीआलीजी, आंखि जिसी कजपांखडीजी,
जीभ अमीअनु कंदलु, जूओ वदन अनोपम चंदजी,
अमंदजी, भविकचकोर आणंदकरुजी. ३

दंतपंति हीरा जसी, वर अधर प्रवाली रंगोजी,
चंगोजी, मुखनिस्वास चंपकसमुजी,
कपोलफलक विकसी रह्यां, जाणइं अइरावण गजकेरांजी,
मेरांजी, देखी नयण आणंदीयाजी. ४
कंठ ते कंबु^६ सरिसु कहूँ, आजानु प्रलंब भु[ज]दंडजी,
अखंडजी, जस प्रताप जगमां घणुजी,
कमलनाल जिसी बाहडी, अनइं आंगुलडी अति सरलीजी,
नहीं विरलीजी, कुंअली तरुपल्लव जिसीजी. ५

हृदयकपाट सुघट घड्युं, अतिउन्नत नइं सुविसालजी,
आबालजी, सुर नर भेदी नवि सकइजी,
नाभि गंभीर रदै मनोहरु, जाणिं कमलातणुं निवासजी,
आसजी, पूरइ त्रिभुवनजन तणीजी. ६

चरणकमल अति दीपतां, जाणिं अविचल मेरुगिरिंदजी,
सुरिंदजी, चालि जिम गज मलपतुंजी,
लख्यण बत्रीस अंगइ ध[र]इ, विद्याइं सुरगुर तोलइजी,
बोलइजी, वाणी मुखि अमृत जिसीजी. ७

कनकवरण सोहइ सदा, अति सुंदर तनु सुकुमालजी,
आलजी, रूपतणु ए गणधरुजी,

सीलसनाह अंगइं धरइं, वलि मोहरायबल जीपइजी,
 दीपइजी, तपतेजइ जिम दिनकरूजी. ८
 जाणी योग्य गुरु हीरजी, जेणि परम पटोधर कीधजी,
 दीधजी, निज संपद सघली भलीजी,
 श्रीविजयसेनसूरिराजीओ, जस सेना अति बलवंतीजी,
 कलवंतीजी, कीरति चिहुं खंडि विस्तराजी. ९
 आणा सहुको सिर धरइ, कोइ वादी वाद न मंडइजी,
 छंडइजी, सीह थकी जिम गजततीजी,
 जेसंगजी अभिनवु हीरलु, भलु परिख्यु अकबरभूपजी,
 सुरूपजी, रिदयकोसमां राखीइजी. १०
 इम संकल गुणे करी सोभतु, जस महिमा अति अभिरामजी,
 नांमजी, जपइ निरंतर भविअणोजी,
 श्रीविजयसेनसूरीसरू, सवे सुंदर परीकर सही तजी,
 महीतजी, सुर-नर-विद्याधरपतीजी. ११
 अधिक हरख मनमां धरी, वली करी मनि अति उल्लासजी,
 दासजी, चरणरेणु समाणडुजी,
 द्वादसव्रत वंदन करी, बहू हीअडइ आणंद पूरीजी,
 सूरीजी, कर जोडी विनति करुंजी. १३
 यतः इहां खेम-कुशल अच्छइ, सुचिगुरुचरणप्रसादइजी,
 आल्हादइजी, धर्मकार्य सवि हुइ भलांजी,
 तुहम तनु खेम-कुशल तणा, उर धर्मध्यान सुविशेषजी,
 लेखजी, दीजइ निज सेवक भणीजी. १४

ढाल - बीजी ॥ राग-रामगिरी ॥

दूहा : जेसंगजी गुण ऊजला, गंगाजलधी जोइ,
 जय जंपइ मनि चींतीइ, काया निरमल होइ. १
 जेसिंगजी गुणवेलडी, मनि चींति फल दिति,
 जय कहि मुझ मन-मंडपइ, मोद करइ प्रसरंति. २

अनुदिन समरं हिअडलइ^{११}, जेसंगजी तुहम नाम,
पाप-ताप सवे उपसमइ, सीझइ वांछित काम. ३

ढाल ॥

सुगुरु अवधारु एक वीनती रे, श्रीविजयसेनसूरीराय रे,
गछ गछ गछपतीछइ घणा रे, पण ते मुझ दीठा न सोहाय रे,
जेसंगजी वांदेवा मन मोरूं रमइ रे, वली वली भमइ तुहम पासि रे,
मधुकर मोहयु जिम मालती रे, निरखी निरखी पामइं उल्लास रे. १

जेसंगजी वांदेवा मन मोरूं रमइ रे [आंचली]

मुखि नइं जापूं रे गुण तुहम तणा रे, नित ऊठी करं हुं प्रणाम रे,
तुहमनि ऊपरि अणुरागडउ रे, अवरसिउं नहीं मुझ काम रे. २
राति-दिवस नाम ऊचरं रे, नित वहुं रिदय मझारि रे,
दीठा विण तोष न ऊपजइ रे, वाल्हेसर जेसंगजी गणधार रे. ३
जेणि नइं रयणायर सेवीउ रे, ते नर किम वाहलीया^{१२} सेवति रे,
जेणिनइं अमृत आसवादीयां रे, ते किम कुही^{१३} कांजीइं राचंति रे. ४
जेणिनइं चितामणीं पामिउ रे, काच कुण लीइ निज हाथि रे,
जेणिनइं [रे] सुरतरु सेविओ रे, कुण ते दीइ बाउल बाथ रे. ५
जेसंगजी वांदेवा जु वली पामीइ रे, तु कुण नमइं अवर सूरीस रे,
चंपक-गुलाल कुसुम लही रे, आउली^{१४} कुण वाहइ निज सीस रे. ६
तुहमनइं वांदेवा काजइं अलजयु^{१५} रे, पूरइं प्रसरइ मोरूं चित रे,
तिम जु प्रसरंती वा'ला^{१६} पांखडी रे, तु हुं ऊडी मिलउं नित नित रे. ७
ध्यान तुहमारं मोरइ चितडइ, गुण सुणतां सुख थाय रे,
नाम पवित्र जपइ जीभडी रे, नयणां जोवा वली वली धाय रे. ८
आपि न हंसा तोरी पांखडी रे, वासग^{१७} तूं आपि न जीह रे,
जईनइं प्रणमी गुण गाईइ रे, सफल करं मुझ दीह रे. ९
करंनइं विधाता तुझनइं लुंछेणां रे, घडीउ जेणि सुहगुरुघाट रे,
जगनइं ते भूषण जेसंगजी थयुं रे, सोहाविउ हीर तणुं पाट रे. १०
जेसंगजी गुरु गुण ताहरा रे, हीअडइ न वसीअला^{१८} जाहैरे,
पसूअ तणी परइं जाणीइ रे, जनम गयु मुधां ताह^{१९} रे. ११

हेजइंनइं हीअडूं वाला ऊलसइ रे, जेसिंगजी तुम तणि नामि रे,
 मेघ गाजंतइ जिम मोरनुं रे, चैत्र मासइं जिम ते आराम^{१३} रे. १२
 मांडीजइ सरसव अेटलु रे, पालीजइ मेरु समान रे,
 श्रीगुरु तणुं रे सनेहलु रे, जिम ते जेठ मासि ऊधाण रे. १३
 नेहरयण रूडइं राखीइ रे, जिम न पडइ ते वीसार^{१४} रे,
 छल^{१५} जोईनइ चोरइ रखे रे, दुरिजन चोर संसार रे. १४
 रखेनइं वीसारुं वाल्हा वीनती रे, तुम्ह तु करुणा परगल धार^{१६} रे,
 थोडइ नि कहइं घणुं जाणिवुं रे, लिखत न आवइ पार रे. १५
 गाम-नयर पुर देसमां रे, जिहां आपणुं नहीं कोइ रे,
 जय जंपइ नांम तुहम तणु रे, सघलइ सखाई होइ रे. १६

ढाल - त्री(तु)तीया ॥छा॥ राग-गुडी ॥

दूहा : जेसंगजी गुण ताहरा, गुणत न आवइ पार,
 गुणतां सुरगुरु मूंझीइ, उर^{१७} कवि कुण विचार. १
 वली वली जोऊ वाटडी, जय जंपइ गुणगान,
 अधर अध्यातम मेलीयां, जेसंगजी तुहम ध्यानि. २
 जेसंगजी तुहम वीनवुं, सींचनि दरसन मेह,
 दुरित ताप सवि उपसमइ, वाधइ अधिक सनेह. ३

सुहगुरुजी मानु रे मानु रे बोल०

परम पटोधर हीरनाजी, वीनतडी अवधारि
 नयरी त्रंभावती ईहां अछइजी, अमरापुरी अणुंसारि
 जेसंगजी, आवु आणइं रे देस, [जेसंगजी], पगि पगि नयर निवेस,
 जेसंगजी, वल्लभ तुहम उपदेस, जेसंगजी, होसइ लाभ विसेस.
 जेसंगजी, आवु आणि रे देस [आंचली] १
 पोढां मंदिर मालीयांजी, उंचां पोल पगार,
 वाणिज करइ व्या[पा]रीआजी, जिहां नहीं चोर वखार^{१८}. २
 जिनप्रासाद सोहामणाजी, उत्तंग अति अभिराम,
 ध्रमसाला^{१९} चित्रकारिणीजी, भविअणजन विश्राम. ३

धनद समा धनवंत वसइजी, सुसनेही बहु लोक,
 घरि घरि नारी पदमिनीजी, मुदित सदा गतशोक. ४
 श्रीजिनवचनइं रातडाजी, श्रावक समकितधार,
 दान मान गुणे आगलाजी, सुभिर्य^{३०} जिहां सुविहार. ५
 रयणायर रयणिं भर्युजी, गाजइ गुहिर^{३१} गंभीर,
 विविध क्रियाणां^{३२} ऊत[र]इजी, प्रवहण वहिइ जस तीर. ६
 वाडी वन रुलीआमणांजी, पगि पगि निरमल नीर,
 द्राखइं मंडप छाहीयां^{३३}जी, मधुर लवइ पिक कीर^{३४}. ७
 कदली नागरवेलीनाजी, मंडप सोहइ जांहि,
 चंदन चंपक केतकीजी, मारगि सीतल छांहि. ८
 दूधइं पाय पखालसिउंजी, अरचूं सोत्रण फूलि,
 चंदन छंटा देवारसिउंजी, पथरावुं पटकूल. ९
 कमला समरइ कान्हनइंजी, सीता समरइ राम,
 दमयंती नलरायनइंजी, तिम भविअण तुहम नाम. १०
 नादइं सुर नर मोहीयाजी, मानसरोवरि हंस,
 जेसंगजी जग मोहीओजी, जिम गोपी हरीवंसि. ११
 मेह हुइ सघलइ वरीसणां^{३५}जी, न जूइ ठाम-कुठाम,
 सेलडी सींचइ सर भरइजी, सींचइ अरथ आराम. १२
 आक धंतूरा किम गमइजी, जे आंबारसलीण,
 कुण कर घालइ कइरडइ^{३६}, चंदन दीठां जेणि. १३
 जे अलजु मिलवा तणुजी, ते किम टलइ संदेसि,
 जल पीजइ सुपनंतरइंजी, त्रस^{३७} छीपइ किसरेसि^{३८}. १४
 मात-पिता-बंधव थिकीजी, वल्लभ प्राणआधार,
 तुहम सरीखा वाल्हेसरजी, अवर न को संसारि. १५
 तुहम गुणसंख न पामीइजी, मुझ मुखि रसना एक,
 कागल मिसि नहीं तेटलांजी, किम लिखीइ तुहम लेख. १६
 भविक जूइ तुहम वाटडीजी, कीजइ पर ऊपगार,
 जय जंपइ सुमया करीजी, पउधारु^{३९} गणधार. १७
 ॥ इति लेखे चुथी ढाल ॥ छ ॥

॥ राग-मेवाडउ धन्यासी ॥

दूहा : जंगमतीरथ जेसंगजी, थावरतीरथ सत्रुंजि,
जय जंपइ नित वंदीइ, वारण भवह निकुंज. १
वन वाडी तरुअर घणा, पणि कोइलि मनि अंब,
तिम जेसंग मझ मनि वस्युं, जिम चकवी रवीबिब. २
महीअलि सूरि अछइ घणा, पणि तइ वाली लीह,
जय जंपइ जेसंगजी, कुमतिमतंगजसीह. ३

ढाल ॥

श्रीहीरविजयसूरिंद, तस पाटि गयणदिणंद,
पापतिमिरहरुजी, जेसंगजी गणधरूजी. १
धिन्न दिवस वेला धिन्न, वांदीइ गुरु सुप्रसन्न,
सकल सूरीसरूजी, महा मुनीसरूजी. २
सहिगुरु न वीसरीआंह, विलगुअछुं^{४०} तुहम बाह,
भवभय वारीइजी, पार ऊतारीइजी. ३
जाणजो अविचल नेह, छांडइ न छूटइ तेह,
करुणा कीजीइजी, शिवसुख दीजीइजी. ४
तुं जगि सवाई हीर, जेसंगजी गुणधीर,
लेख विचारीइजी, सेवक संभारीइजी. ५
कागल जु महीअल थाइ, लेखणि जु हुइ वणराइ,
जलधि मसिभायणूंजी, तु^{४२} तुहम गुण गणूंजी. ६
कहयुं अधिक ओछूं जेह, प्रेमतर्णि वसि वली तेह,
खमजो बोलडाजी, नेह हुइ गहिलडांजी. ७
वाचकविभूषण जाण, रूअडूं ते नाम कल्याण,
सुभगसिरोमणीजी, अर्चित चिंतामणीजी. ८
जयविजय पभणइं दास, पूरीइ भवीअण आस,
वयण अवधारीइजी, वेगि पधारीइजी. ९
आवता को कहि आज, जेसंगजी गुरुराज,
समतारस भर्युंजी, सुविहित परिवर्युंजी. १०

दीजइ वधाइ तास, मणि रयण सोव्रणरास,
 गुरु भगति करीजी, मनि ऊलट धरीजी. ११
 मुझ मनि मनोरथ पूग, हवइं टली भवभयलूग^{४४},
 श्रीगुरुदरसणिजी, जिम घन वरसणइंजी. १२
 थिरपालसुत सुखकंद, थापिओ पटि मुणिंद,
 श्रीविजयदेवसूरीसरुजी, सयल संघ सुखकरुजी. १३
 इमं वीनवइ तुहम बाल, जाणजो वंदन त्रिकाल,
 सेवक जन तणीजी, आसा पूरणीजी. १४
 संवत सोल वखाण, छप्पना (१६५६) वर्ष प्रमाण,
 फागुण निरमलुजी, चउदिसि दिन भलुजी. १५
 मइं रच्युं लेख ऊदार, भणि गुणि जय-जयकार,
 प्रतिपुं तिहां लगइंजी, रवि-ससि जिहां लगइंजी. १६

॥ श्रीविजयसेनसूरिलेखकृतो गणि जयविजयेन लिखितोऽपि च
 गणि त्रिवेकविजयपठनार्थम् ॥ कल्याणमस्तु ॥

शब्दकोश

१. फुरमान = फरमान	१५. अलजयुं = उत्कण्ठा
२. ताहिं = त्यां	१६. वा'ला = वाहला
३. हींसोर = हर्षनाद	१७. वासग = वासुकी नाग
४. निलवटी = कपाट, ललाट	१८. करुंनइ = करुं ने
५. जभे = जीभथी	१९. लूंछणा = ओवारणा
६. व्रणवीइ = वर्णवीश	२०. वसीअला = वस्या
७. कंबु = शङ्ख	२१. जाह = जेना
८. सनाह = बखतर	२२. मुधां = फोकट
९. मही(हि)त = पूजायेल	२३. आराम = बगीचो
१०. सुचि = पवित्र	२४. वीसार = भूली जवुं
११. हिअडलइ = हृदयमां	२५. छल = कपट
१२. वाहलीया = व्हेळुं	२६. परगलधार = घणी धारे
१३. कुही = कोहवायेली	२७. उर = बीजा
१४. आउलि = आवळ	२८. चखार = धुतारा

२९. धर्मसाला = धर्मशाळा	३७. त्रस = तरस
३०. सुभिख्य = सुकाळ	३८. किसरेसि = केवी रीते
३१. गुहिर = ऊंडुं	३९. पउधारु = पधारो
३२. क्रियाणां = करियाणा	४०. विलगुअछु = वळगु छुं
३३. छाहीया = छावाया	४१. भायणूं = भाजन
३४. पिक कीर = कोयल पोपट	४२. तु = तो
३५. वरीसणा = वरसवुं	४३. गहिलडा = घेलो
३६. कइरडइ = केरना झाडमां	४४. लूग = लू

*

(२)

ॐ नमः ॥ राग - आसाउरि सींधुओ ॥

दूहा : विवेक कहि सुर-नर बहु, पदपंकज प्रणमंति,

पाटि पटोधर थापिवा, श्रीगुरु ध्यान धरंति. १

मोरइ अंगणि थुलभद्र आव्या रे बहनी ए ढाल ॥

स्वस्तिश्री गुज्जर धर-धरणी, जिहां विचरइ गुरु, गुणवंत,

युगहप्रधान विजयसेनसूरी, दिन दिन महिमावंत. २

जेसंगजी आवो आणइ देसि, अहम वाहालु तुहम उपदेस के गुरुजी,

इम भगति लेख लखेस जेसंगजी, अवधारो मुझ संदेस के गुरुजी. ३

आवो आणइ देसि [आंचली]

नयर अनोपम लाडोलि कहीइ, जीहां गुरु बइठा ध्यानि,

उपवास आंबिल नीवी तपइ. सूरी, मंत्र साधइ प्रधान. ४ जेसंगजी.....

देशमांहि अभयदान देवारि, जाप जपइ भगवंत,

कृष्णागर तिहां धूप उखेवइ, आराधइ सूरिमंत. ५ जेसंगजी.....

गुणे आकर्ष्यो सुर ती[हां] आव्यो, वाणी बोलइ जख्यराज,

जे काजि तुहमे मुझनइ समयो, ते होयो वंछित-काज. ६ जेसंगजी.....

विबुध विद्याविजय गुणवंत, तेहनइ निज पद आपि,

दिन दिन अधिक उदय छइ एहनूं, संघहितनइ सुरतरु थापि. ७ जेसंगजी....

परतकि ' रूप देखाडी प्रणमी, सुर पुहतो निज ठामि,

सूरीस्वर तेणे वचने हरख्या, करइ जिनसासन काम. ८ जेसंगजी.....

जिनप्रासाद उत्तंग मनोहर, उपद्रव नहीं लवलेस,
 भव्य प्राणी बहु धरम करंता, एहवो छि आ देस. ९ जेसंगजी.....
 शी(सी)ता मनि जिम राम ज वसिओ, गौतम मनि महावीर,
 तिम तुं मोरा चित्तमां वसिओ, सुंदर साहसधीर. १० जेसंगजी.....
 वसंत आवइं जिम कोयल हरखइ, चंद देखी रे चकोर,
 तिम तुं जलधर अहिआं आवइं, हरखइ भविजन-मोर. ११ जेसंगजी.....
 रवि ऊदइं जिम पंकज विकसइ, चक्रवाकी हरख न माय,
 तिम तुझ दीठिं मुझ मन विसइ, जोतां त्रिपति न थाय. १२ जेसंगजी.....
 चातुक जिम घनाघन समरइ, सती समरइ भरतार,
 तिम हुं तोरा गुणगण समरी, सफल करं अवतार. १३ जेसंगजी.....
 शशी दीठिं जिउं जलनिधि उलसइ, मेहिं वन उलसंति,
 तुझ देखि मुझ मानस उलसइ, वसिओ मोरइ चित्त. १४ जेसंगजी.....
 मलयाचल जिम चंदनइं भरिओ, रोहणगिरि मणिधाम,
 तिम तुं निरमल गुणे करि भरिओ, सुखकर ताहरं नाम. १५ जेसंगजी.....
 मनोहर मधूइं काम दीपाव्यो, समुद्र दीपावन चंद,
 तिम तिं हीरजीपाट दीपाव्यो, मोहनवल्लीकंद. १६ जेसंगजी.....
 कंसविदारण विष्णु विख्यातो, अहनिसि अकल अबीह,
 तिम तुं सूरी(रि)शिरोमणि जाणुं, मदनविदारण सीह. १७ जेसंगजी.....
 हृदयभूषण नवसर हार, सिरभूषण अवतंस,
 करभूषण बाजुबंध रंगीला, तुं भूषण उसवंस. १८ जेसंगजी.....
 चोलमजि(जी)ठनओ रंग ज रातो, रवि रातो परभाति,
 चरणकमल हुं तोरइ रातो, जसी पटोलइ^३ भाति. १९ जेसंगजी.....
 मोरइ मनि तुं सहगुरु वसीओ, अवर ना नामुं सीस,
 तुझ दीठिं दुःख दूरिं जाइ, पोचइ मनह जगीस. २० जेसंगजी.....
 अक्षर बावन गुण रे अनेक, लखतां नावइ पार,
 तोरा गुण तो वर्णवि न सकइ, जीहां^३ होइ हजार. २१ जेसंगजी.....
 मति अनुसारइं मइ सुभ वारइं, लेख ज लखीओ एह,
 वी(वि)स्तारीनइं वांची जोयो, धरयो धरम सनेह. २२ जेसंगजी.....

સંવત સોલછપ્પન્ના(૧૬૫૬) વરષે, પોષ સુદિ ત્રિજ જાણિ,
 સૂરતિ નયરિં વિનતી કીધી, ચિત ધરો પ્રેમ જ આણિ. ૨૩ જેસંગજી.....
 જિહાં લગઇ રવિ-સસી ગગનઇં વિરાજઇ, સાયર ન લોપડ લીહ*,
 તિહાં લર્ગિ તું ચિરંજીવે ગુરુજી, પ્રણમું હું નિસદીહ. ૨૪ જેસંગજી.....
 કલ્યાણકરણ શ્રીકલ્યાણવિજય, ગુરુ-સેવક પ્રણમઇ પાય,
 કહઇ દૃષ્ટ લેખિ ગુરુજી પધારઇ, સયલ સંઘ સુખ થાય. ૨૫ જેસંગજી.....

॥ ઇતિ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીવિજયસેનસૂરીસ્વ(શ્વ)રાણાં લેખઃ સમાપ્તઃ ॥
 ગણિ ગુણવિજયલખિતમ્ । શ્રાવિકા જયંતબાઈ પઠનાર્થમ્ ॥

શબ્દકોશ

૧. પરતકિ = પ્રત્યક્ષ	૩. જીહાં = જિહ્વા
૨. પટોલઇ = પટોલ્લામાં	૪. લીહ = મર્યાદા

એક નોંધ

‘જૈન પરમ્પરાનો ઇતિહાસ-૪’ (પૃષ્ઠ ૨૨૬ તથા ૨૯૦) પ્રમાણે, સં. ૧૬૫૫માં વિજયસેનસૂરિનું ચોમાસું અમદાવાદમાં થયું. તે ઋતર્યે ૧૬૫૬માં માગશરમાં વિદ્યાવિજયજીને પં. પદ આપ્યું. તે પછી લાડોલ-જઈ ૩ માસની સૂરિમન્ત્રની આરાધના દ્વારા દેવને પ્રત્યક્ષ કર્યા અને પછી વિદ્યાવિજયજીને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું. તે પછી વૈશાખ શુદ ૪થે ચમ્પાતમાં તેમને સૂરિપદ આપી ‘વિજયદેવસૂરિ’નામે સ્થાપિત કર્યા. આમાં તેમણે લાડોલમાં ચોમાસું કર્યું એવી વાત નથી. જ્યારે પં. જયવિજયજીના પત્રમાં ‘રહઇ ગુરુ ચઝમાસિ’ એમ નિર્દેશ મળે છે, આનો અર્થ તેઓ લાડોલમાં ૪ મહિના રોકાયા હતા - એવો થઈ શકે; ચાતુર્માસ કર્યું એમ ન કહી શકાય, એમ લાગે છે.

બીજું, આચાર્યપદ વૈશાખમાં થયું છે, ને અત્રે પ્રગટ થતા બેય પત્રો પોષ અને ફાગણમાં, ચમ્પાત તથા સૂરતથી પાઠવાયેલા છે. પત્રોમાં ‘વિજયદેવસૂરિ’ એવો ઉલ્લેખ પળ જોવા મળે છે. તો પદવી અને નામાધિધાન થયા પૂર્વેના પત્રોમાં આવો ઉલ્લેખ કેવી રીતે થયો હશે ? એમ અટકલ થાય કે પત્રો સં. ૧૬૫૬ના નહિ, પણ ૧૬૫૭ના હોવા જોઈએ; અથવા તો કોઈ લેખન-ક્ષતિ હોવી જોઈએ. એ સિવાય કોઈ ખુલાસો સૂઝતો નથી.

— શી.

મેઘકુમારના બારમાસા

— સં. અનિલા દલાલ

‘બારમાસા’નો કાવ્યપ્રકાર મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ખૂબ છેડાયો છે. એનું મુખ્ય લક્ષણ ‘વિરહ-કાવ્ય’ છે. ઋતુ પ્રમાણે દરેક માસમાં નાયક કે નાયિકાના વિરહ સાથે કરુણરસનું નિરૂપણ હોય છે. જૈન સાહિત્યમાં નેમિ-રાજુલ અને સ્થૂલિભદ્ર-કોશાના કથાનકના આલમ્બનથી બારમાસાની ઘણી રચનાઓ થઈ છે. અહીં કાવ્યને અન્તે ઉપદેશવચનો તેમજ સંયમ તરફની ગતિ નિર્દેશાય છે.

‘મેઘકુમાર બારમાસા’માં મેઘકુમારના મનમાં શ્રીવીરજિનના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય ઉદ્ભવ્યો છે ત્યારથી આરમ્ભ થાય છે. વ્હાલા પુત્રને માતા વિનંતી કરે છે કે બાર માસ સુધી સંસાર-જીવનના અનુભવો લઈ પછી સંયમ-પથે વિહરવાનું નક્કી કરજે, ‘સુસનેહા નંદના!’. માતા પ્રત્યેક માસ પ્રમાણેના સાંસારિક જીવનની ગતિવિધિનું મોહક વર્ણન કરે છે; પુત્ર પ્રત્યુત્તરમાં તે વર્ણનની તુલનામાં બરાબર સામેના અભિગમને, સંયમજીવનની આન્તરિક ઉપલબ્ધિઓ અને સમૃદ્ધ અર્થપૂર્ણતાને ઉદ્ઘાટિત કરતો જાય છે; સંયમજીવનની ગરિમાને સુન્દર શૈલીમાં આલેખે છે. અન્તમાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાને લાગેલા નિર્વેદના ગાઢ રંગમાંથી મેઘકુમાર જરાયે ચલિત થતા નથી, અને માતાની અનુમતિ લઈ સંયમમાર્ગે પ્રયાણ કરે છે. ‘બારમાસા’ કાવ્યસ્વરૂપમાં પરમ્પરા પ્રમાણે આવતાં પ્રકૃતિવર્ણન, નગરવર્ણન કે નાયિકાના સૌન્દર્યવર્ણન આ કૃતિમાં થોડા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે; કવિનો શ્લોક વધારે તો બોધાત્મકતા ઉપસાવવાનો છે.

કૃતિના કર્તા દેવજીઋષિના શિષ્ય ધર્મસિંહ છે, તેમના નામે ઘણી મુદ્રિત-અમુદ્રિત રચનાઓ મળે છે. પ્રસ્તુત રચના અઘાવધિ અમુદ્રિત હોવાનું જણાયાથી અત્રે સંપ્રાદિત કરી છે.

સંપ્રાદન માટે આધારભૂત પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ વિદ્યામન્દિરના હસ્તપ્રતસંગ્રહનો છે. ક્ર. ૮૫૪૦. ત્રણ પાનાની આ પ્રતમાં આ કૃતિ પૂરી થયા બાદ જીવ-પુદ્ગલ-કાઠના અલ્પબહુત્વને લગતી ચોપાઈ અને તેનો અર્થ અપાયા છે. પ્રતના લેખક વેરાગી હરિદાસ જણાય છે. પ્રત સંપ્રાદનાર્થે આપવા બદલ કાર્યવાહકોનો આભાર.

॥ राग-सारंग ॥ हींडोलनानी देसी

श्रीजिनवर पयकमल प्रणमी, पामी सहिगुरु पसाय;
गाउं मेघकुमार केरा, बारमास उछाय..... १
रायगिह नयरि राय श्रेणिक, धारणी तस घरि नारि;
तास नंदन मुकुल चंदन, नामि मेघकुमार..... २
श्री वीरजिनना चरण वंछा, पाय्या मनि वैराग;
मातनि जई वीनवइ, तव मात कहि धरी राग..... ३
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार... अे आंचली.

दूहो : राग धरी माता कहि, सांभलि मेघकुमार;
बारमास खेली करी, पछि लेज्यो संयमभार..... ४
चित्त प्रमोदइ चैत्र मासि, खेलो बाग मझारि;
मचकुंद पाडल मालती, तिहां मधुकरि रे गुंजार..... ५
सार नीर सुगंधि सीतल, स्वाद त्रिविध समीर;
तेणि दिन साधुनि मलीन गात्रइ, अहोनिस् रहिवुं वीर.... ६
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : संयम सुन्दर प्रेम रस, नवविधि सीयल वां(बा)ग;
कृपा कमल वर चेत्रमइ, माइ खेलूं जल वैराग..... ७
वैशाख फूल्यो फूटरो, द्रूम धस्यो भर सणगार;
कोयल मधुरा स्वर करि, रस सरस लहि सहिकार..... ८
केशर कस्तूरी कपूर चंदन, घोल लईन शरीर;
अम्बर सघन खण्ड सरसा, तेणि दिन जमो माहरा वीर..... ९
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : धर्म तरुवर सत्यफल, कोयल दया सुभाखि;
चन्दन घोल वैराग रस, तेणि टाढो मास वैशाख..... १०
जेठ मासि दिन तपि, तेणि तपइ कोमल काय;
नीरमल वासित नीर जोइइ, जोइइ सीतल छाय..... ११

परघरि गोचरी करीनि पीवा, उष्ण जल विधिसार;
तुम सकोमल केम भावि, मानो जी बोल बिच्चार..... १२
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : जिन वचन सीतल तरु, जिनगुण जल सुखदाय;
सोय जल पीतां झीलतां, जेठ तपइं नहीं माय..... १३
आसाढ मासि मेघ केरी, घटा घन वरसंत;
वीजली झमकि विरह चमकि, मोर मुख विकसंत.... १४
पीउ पीउ शब्द सुणत पंथी, आवि घरि उलसंत;
तेणि दिन निज घर छोडी नंदन, किउं परदेश वसंत.... १५
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : परदेशी संसार हि, जिनधर्म हुइं थिरवास;
वल्लभ मन्दिर सोअेछि, तेणि भलो आसाढो मास..... १६
श्रावण आयो रूप लायो, झरमर वरसि मेह;
पय पावडी सरि लाल लोबडि, भीजि नवली देह;
पीउ पीउ शब्द जगावी चातुक, वल्लभ उपरि नेह..... १७
धरा पल्लव जलद गजि, मयण बिंदु वरसंत
मनरंग वधि वीर तेणि दिन, राखवुं थिर करी चित्त..... १८
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : थिर चित्त हि सीतमइ, वल्लभ जिनसुं रंग;
श्रावण मासि साधुनई, माइ दिन दिन उछरंग..... १९
पंचरूपी भाद्रवइ, वरभर्या सर जलधार;
दुमलता ललितांकुरंकीत, भूमि रंग अपार..... २०
रंग मुझ तुझ वदन नीरखि, तुं मनमोहन वेलि;
प्राणजीवन परमवल्लभ, भाद्रवि भर खेलि..... २१
सुसनेहा नंदन मानो रे मेघकुमार.....

- दूहो : पंच महाव्रत प्रेमसुं, धरी मनि उछाय;
 भाद्रवि जिनवचन सुन्दर, संभलावुं सुखदाय.... २२
 मास आसो आवीयो, घरि घरि रंग अपार;
 दीपमालिका पर्व आवइ, आवि घरि बहुआरि.... २३
 बहु आवइं नि माट लावइ, हरख पामइ माय;
 वचन नन्दन मात केरुं, मानोजी ईछना राय..... २४
 सुसनेहा नन्दन मानो रे मेघकुमार....
- दूहो : संयम सुन्दर सुन्दरी, वल्लभ लीलविलास;
 चित्त धरुं सा वल्लभा, तेणि सुन्दर आसोमास..... २५
 कार्तिक मासि कृपासागर, आवइ अन्नप्रवाह;
 उच्छाह पामइ मेदिनी, मोहनी मन्य लगाय.... २६
 गाय गीत सुरंग सुन्दर, सरस भोजन सार;
 साजन पोषो मा संतोषो, हुं वीनवुं वारंवार...., २७
 सुसनेहा नन्दन मानो रे मेघकुमार....
- दूहो : वल्लभ श्रीजिनराजनी, मधुरस कोमल भास;
 आतम अमृत सीचीइं, तेणइ कार्तिके लीलविलास..... २८
 मागसिरइ निज मातलडी, निरखई नंदको रूप;
 जू चन्द दर्शन कमल विकसइ, त्यु रिध्य फूल अनुप..... २९
 मुक्ताफलके हार सोभि, मुद्रिकासु रतन सजन;
 आसा पूरी साजन, मानोजी वीर वचन..... ३०
 सुसनेहा नन्दन मानो रे मेघकुमार....
- दूहो : सत्य वचन मुखि बोलीइं, कीजइं परउपगार;
 मागसिर मासि साधुनइ, माइ सोभि ऐ सणगार..... ३१
 पोस मासि पोसीइं, वर कोमल नवली काय;
 उष्ण भोजन साक सरसा, जमो करी पसाय..... ३२

उष्ण जल अंधोल मरजन, तेल फूल चंपेल;
मुखवास घोल तंबोल कोमल, पोसीइं सरीरकी वेलि..... ३३
सुसनेहा नन्दन मानो रे. मेघकुमार.....

दूहो : सरीरवेलि इउं सीचीइं, तप संयम रस सार;
क्रोध कषाय नीवारीइं, तेणि पोस मास सुखकार..... ३४
माघ मासि मोहोल केरां, अछि सुख अपार;
नील पीतसु पंच वरणी, पंभरी सुविचार..... ३५
संसारना सुख देखो नन्दन, हठ म करो वीर,
तेणि दिन साधुनि विहार करतां, सीतअे वाहि सरीर..... ३६
सुसनेहा नन्दन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : व्रत मन्दिर संयम सिरि, सेज्य संतोषसुख सुराग;
ऊन मन्दिर मइ खेलति, माइ सीत न लागि माघ..... ३७
फागुण मास वसंत प्रगट्यो, रसीकके मनि रंग;
फाग गावि फूटरां, करि धरी सुन्दर चंग..... ३८
माल लाल गुलाल दीलइ, लइत चूआ चंद;
मनवल्लभ मित्र सरसा, होरी हो खेलोजी नन्द..... ३९
सुसनेहा नन्दन मानो रे मेघकुमार.....

दूहो : ग्यान गुलालि धर्मस्युं, वल्लभ जिनस्युं रंग;
फागुण संघ वसंतमइ, जिन गुण गाउं सुधंग..... ४०
अे बारमास रचनावली, सांभळी मेघकुमार;
जे रंग लागो चित्तस्युं, ते न उतरि रे लगार..... ४१
मात अनुमति लेइ करीनइ, लीधो संयम भार;
अनुत्तर सुख पामीआ, श्रीमुनिवर मेघकुमार..... ४२
गुणवंता सुहियुर, मेघ मुनि सुखकार;
अे बार मास मेघ मुणिद केरा, सांभलि सुविचार;
भणइ गुणइ मनि प्रेमसुं, संपति लहइ ते सार..... ४३

मुझ सहिगुरु मुनि देवजी, मि पामी तास पसाय;
 बारमास मेघ अणगारजीना, गाया मनि उछाय..... ४४
 धर्म्मसिंघ मुनि भणइ भावइ, उदयपुरि मझारि,
 श्री जीनशासन चिरं प्रतपो, संघ सहु जयकार..... ४५

इति श्री मेघकुमारना बारमास सम्पूर्णः
 वैरागी हरीदास मंगलमस्तु ॥

C/o. ३४, प्रोफेसर्स कोलोनी,
 नवरङ्गपुरा, अमदावाद-१

અમ્બિકાચરૂપ

— સં. કિરીટ શાહ

ગિરનારતીર્થની અધિષ્ઠાત્રિકા દેવી અમ્બિકાની સ્તુતિસ્વરૂપ ૧૧ કડીની આ રચનાના કર્તા 'પુણ્યમુનિ' નામના જૈન સાધુ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ : ટ્રાન્સ ૧, 'મધ્યકાલ - પૃ. ૨૪૬ પર પુણ્યમુનિના નામે 'અમ્બાસ્તોત્ર' નામની એક કૃતિ નોંધાઈ છે. તે જો આ જ કૃતિ હોય તો, ત્યાં આ કૃતિની ઈ. ૧૪૪૭ માં લખાયેલી પ્રત નોંધાયેલી હોવાથી, આ કૃતિ તે પૂર્વે રચાયેલી છે એમ સમજી શકાય.

અમ્બિકાદેવીને સમ્બન્ધિત કૃતિઓ અલ્પ સંખ્યામાં મળે છે. તેમાં આ કૃતિના પ્રકાશનથી એકનો ઉમેરો થાય છે. કૃતિની રચનાશૈલી સરલ અને ભાવવાહી છે.

કૃતિના સમ્પાદનમાં આધારભૂત પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ વિદ્યામન્દિર - અમદાવાદના હસ્તપ્રતસંગ્રહની છે. ક્ર. - લાદખેસૂ ૨૧૦૪૯. પ્રતમાં ૪ પાનાં છે અને બે કૃતિઓ છે : ૧. ચરણશરણમ્, ૨. અમ્બિકાચરૂપ.

પ્રતિના લેખક સૂર્યવિજય ઉપાધ્યાય છે. અને શ્રાવિકા અરઘાદેના વાંચન માટે આ પ્રત લખી છે.

*

॥ ૬૦ ॥ શ્રીઅમ્બિકાયૈ નમઃ ॥

ૐ અંબિક જય જય માય, પ્રહ ઝઠી સમરં તુજ પાય;
જિમ મનવંછિત પામુ સિદ્ધિ, વલીય વિસેષઈ નવ નવ બુદ્ધિ ॥૧॥
ગઢ ગિરનાર તળી સામિળી, પૂરઈ આસ સદા અમ્હ તળી;
સિંઘ ચઢી સામિળિ સંચરઈ, ભગત લોકની ભાવ વિહરઈ ॥૨॥
દુહં કર અંબાલુંબી પવિત્ત, દુહં કર સુભકર વિભકર પુત્ત;
સફલ અંબતલિ નિવસઈ મુદા, નેમિ જિણેસર પૂજઈ સદા ॥૩॥
ધન-કણ-કંચણ ચોપડ(દ) ચીર, ચારુ ભોજન મધુરા નીર;
સહજ સુરંગ અંગ વરભોગ, તુજ પ્રસાદિ નવનવ સંયોગ ॥૪॥
બાલું ભોલું કાલું ભણું, અંબિક માઈ રમઝ અમ્હ તણું;
તું માતા છઈ ત્રિભુવન તળી, સાર કરઝ માઈ અમ્હનઈ ઘણી ॥૫॥

राति दिवसी मनि ताहरि आस, मनगमतां स्युं देज्यो वास;
 टालउ अंतराय आंमला, दुर्जन दुष्ट करउं सांमला ॥६॥
 मान महत जस कीरति सार, सुख संभोग तणउ नहि पार;
 वइरियडा सवि दूरइ दमुं, तुझ प्रसादि मनरंगइ रमुं ॥७॥
 वाट-घाट वन विसमइ ठामि, संकट भाजइ ताहरइं नामि;
 चोर-चरड सवि दूरइ टलइ, मनचोतव्या मनोरथ फलइं ॥८॥
 तुं अंबा तुं पदमावती, तुं चक्रेसरि तुं भारती;
 तुं कमला तुं सोलइ सती, सासणदेवति तुं महासती ॥९॥
 तुं तउ त्रिभुवन माहे सार, ताहरउ कोइ न लाभइ पार;
 जे जण समरइं ताहरुं नाम, पहुचइ तेहनइं सवि अभिरांम ॥१०॥
 सुरनर किंनर असुर मुणिंद, तुज गुण समरइं सयल सुरिंद;
 इण परि वीनवइ पुण्य मुणिंद, ह्रीं देवी नमो आणंदि ॥११॥

॥ इतिश्री गिरनार पर्वताधिष्ठायिका अंबावि चउपइ ॥

श्रीसूर्यविजयोपाध्यायैः पठनार्थं श्रा. अरघादे । शुभं भूयात् ।

C/o. किरीट ग्राफिक्स

वृन्दावन शोपिंग सेन्टर,

रतनपोळ, अमदावाद-३८०००१

* * *

सं. १९१२ मां सूत्रतना एक श्रावके लीधेल

१२ व्रतनी टीप

— सं. विजयजगच्चन्द्रसूरि (डेलालावाळ)

॥ श्री गुरुभ्यो नमः, श्री परमात्मने नमः ॥

प्रथम देवता श्रीअरिहन्त, अढार दोष रहित, एहवा जे अरिहंत तेहना च्यार निक्षेपा, ४ ते किम, प्रथम नामनिक्षेपो ॥१॥ थापनानिक्षेपो ॥२॥ द्रव्यनिक्षेपो ॥३॥ भावनिक्षेपो ॥४॥

नामजिणा जिणनामा, ठवणजिणा पुण जिणंदपडिमाओ ।

दव्वजिणा जिणजीवा, भावजिणा समोअसरणत्था ॥१॥

अस्यार्थः - प्रथम नामनिक्षेपो ते स्युं कहिइं, श्रीरिषभदेव-महावीर प्रमुख जिननाम छे ते नामनिक्षेपो कहिइं ॥१॥

थापनानिक्षेपो तें स्युं, प्रभुनां बिंब, प्रभुनां पगलां प्रमुख थापना जोग्य जे वस्तु तेहने थापनानिक्षेपो कहिये ॥२॥

द्रव्यनिक्षेपो ते स्युं, कृष्ण श्रेणिक प्रमुख जे जिन थानार छे, एहवा जीवद्रव्य ते जे तीर्थकर सिद्ध थया ते पण द्रव्यनिक्षेपो कहिइं ॥३॥

भावनिक्षेपो ते स्युं, वर्तमानकाले समोवसरणे बिराजमान विहरमान २० तीर्थकर छे ते भावनिक्षेपो कहिइं ॥४॥

एहवे च्यार निक्षेपे सिद्ध जे थया, राग द्वेषथि विमुक्त थया, पोताना गुणना भोगि, परभावना अभोक्ता, स्वसत्ताधर्म जेहने प्रगट थयो छे, एहवा जे अरिहंत देव, तेहने देवबुद्धे आदरुं ॥

गुरु ते सुसाधु, परम्परागत सुधि(शुद्ध) सदहणाना धर्णि, पंच महाव्रतना पालणहार, साधु गुणे विराजमान होइं, ते शुद्ध गुरु जाणुं । तथा काल प्रमाण(णे) यति होइं, ते यथाशक्ति संजमना पालणहार, जिनमारगना उपदेशणहार, एहवा वर्तमानकाल प्रमाणे यति होइं, एहवा गुरुबुद्धिइं आदरुं ॥

धर्म श्रीवितरागनो भाख्यो दयामूल, जे आणामूल ते शुद्धं अहिंसक

रूपं एहवो धर्म, तेहने धर्म करि जाणु । एहथि विपरित धर्म तेहने धर्म करि न सद्हुं ।

एहथि बीजा कुदेव हरिहर-ब्रह्मादिक, ते संसारातिलिप्त शरीर कुचेष्टाई व्याप्त एहवा जे देव ते कुदेव ॥

कुगुरु जोगि संन्याशि, कर्परि ब्राह्मण, कुर्लिगधारि, तथा स्त्रियादिके युक्त, तथा द्रव्यर्लिगि जेहथी सद्दहणा न मिले ते कुगुरु कहिये, एहवा देषि[खी] आदरु नहि ॥२॥

दिष्यणे(दाक्षिण्ये) नमस्कारनी जयणा, पण सुगुरुपणे नादरु । बीजा मिथ्यात्वीना धर्मकरणि शुद्धधर्म जाणि अनुमोदु नहि ।

तेहना मंत्र चमत्कार कष्ट देखि प्रशंसा न करु, दाष्यणे जयणा, कारणे जयणा । एणि रिते कुदेव कुगुरु कुधर्म न आदरु ॥

वलि ए त्रणे मिथ्यात्व टालवानो खप करु । घर संबंधि देव देरडिनी जयणा, पण तारणबुद्धे निषेध । लौकिक देवगत ते ठाकोर, महादेव प्रमुख ॥१॥ लौकिक गुरु गत ते संन्यासि प्रमुख ॥२॥ लौकिक पर्वगत ते होलि दीवाली, देराडि, राखडी प्रमुख लौ० पर्वगत, ए त्रणे मिथ्यात्व टालवानो खप करु ॥३॥

लोकोत्तर कहे छे - लोकोत्तर देवगत ते भगवंतने इहलोक अर्थे मानवुं । ते लोकोत्तर देवगत ॥१॥ सुसाधुने इहलोकार्थे वांदवुं, पडिलभवुं ते लोको० सुगुरुगत कहिइं ॥ पजुसण प्रमुख तथा ८-१४-१० प्रमुखने दिने इहलोकार्थे तप करे, मानता करे ते लोकोत्तर पर्वगत ॥३॥

एणि ३ मिथ्यात्व टालवानो खप करु । एवं मिथ्यात्व ६ थया ते टालवानो खप करु ॥

तथा पांच मिथ्यात्व लखिए छिइं - अभिग्रहिक १ अनभिग्रहिक २ अभिनिवेश ३ संसइक ४ अनाभोगिक ५ ए पांच छे । ते मांहि अभिग्रहिक ते स्युं कहिइं, जे निज पोतानि मति तेहनो अभिग्रह आकरे रीते [ते] अभिग्रहिक मिथ्यात्व ॥१॥

बिजु अनभिग्रहिक ते स्युं, जे प्राणिने सर्वे देवो सर्व्वे गुरा । अरिहंत

ते पिण देव, हरिहरब्रह्मादिक ते पिण देव, एम देव सर्वने एक जाणे, ते अनभिग्रहीक मिथ्यात्व ॥२॥

त्रीजुं अभिनिवेश ते स्युं, कोइ जाति या क्षयोपशमथी कोइक वाते छतुं जाणतो होय [के] जैन मत साचो छे । पण पोताना आकरा कदाग्रह वश थकी तथा अनादिनुं ए जीवने मिथ्यात्वरूप शल्य, तेहना वश थकी ए साचुं जाणे छे, पिण जुटु बोले छे, बोलतो मन थकी शंका न पामे, बोटिकनी परे, ए त्रीजुं मिथ्यात्व ॥३॥

चोथुं संसइक मिथ्यात्व ते स्युं, श्रीजिनवचन आगमरूप जे भाव सिद्धांतने विषे अरिहंते प्ररुप्या छे । ते आगमना रहस्य-भाव सांभलि मनने विशे शंका आणे : ए जे सुक्ष्मभाव भगवंते जे प्ररुप्या छे, ते साचा के जुठा हशे ? ए भाव कुण जोइ आव्युं छे ? एहवि शंका आंणवि ते संसयिक मिथ्यात्व कहिये ॥४॥

अनाभोगिक ते स्युं कहिये, जे अव्यक्तदशा समग्र होइ ते तथा समग्र प्रकारे स्वगुण वीर्योल्लास ए चेतनने छे अने जे जे अंशे प्रगट नथि थयो, ते ते अंशे अव्यक्त छे । अने ए चेतन द्रव्यनो मूल स्वभाव व्यक्त छे, अने अव्यक्तपणे रहे छे, ते सर्व कर्मनि उपाधि । मारे जे जे स्वगुणमां उणास ते ते गुणे अव्यक्त कहिये, माटे जेटलि शुद्ध दसाइ, शुद्ध देव, शुद्ध गुरु, शुद्ध धर्मनो शुद्ध श्रद्धाभासनमा नथी आव्युं ते अनाभोगिक मिथ्यात्व कहीइं ॥५॥

ए पांच मिथ्यात्व टालवानो खप करु, जाणीने आदरु नहि ॥

हवे दश संज्ञा कहे छे - धर्मने अधर्म करी जाणे, ते धम्मे अधम्मसन्ना ॥१॥ अधर्मने धर्म माने, नाये घोइ, बाह्य शरीर पवित्र राखै, ते अधम्मे धम्मसन्ना कहीइं ॥२॥ शुद्ध जे जैन मार्ग तेहने उन्मार्गे करी माने, ते मग्गे उमगसन्ना ॥३॥ उन्मार्ग जे मिथ्यामार्ग तेहने मार्ग करी जाणे, ते उमग्गे मगसंज्ञा कहीइं ॥४॥ भला जे साधु प्रवचन-मार्गानुसारी शुद्धोपदेशक, तेहने असाधु करी माने ते साधुइं असाधुसंज्ञा कही ॥५॥ योगी सन्यासी कुर्लिगी तेहने विषे साधुपणुं जाणै, तथा द्रव्यलिङ्ग तेहने बाध्य(बाह्य)क्रिया देखाडता साधुपणे परणम्या न होइ, तेहवामां जे साधुपणु जाणवुं ते असाधुइ साधुसंज्ञा कहीइ ॥६॥

एकेन्द्रियादिक जीव सूक्ष्म आपणी चरम(चर्म)दृष्टि नावे, माटे कोइ मिथ्यादृष्टिना उदयथी जीवनी सदहणा नावे ते जीवे अजिवसंज्ञा ॥७॥ अजीव अचेतन पुद्गल जड, तेहने जीव करी माने ए अजीवे जीवसंज्ञा कहिइ ॥८॥

मुक्तने अमुक्त माने, ते किम ? जे क्रिया-अनुष्ठान करतो ए चेतन कर्ममलरूप जे मेल तेहथी विमुक्त थाय, तेहने केटलाएक जीव अमुक्त माने, अज्ञानने बलै ते मुक्ते अमुक्तसंज्ञा कहीइ ॥९॥ अमुक्ति मुक्ति ते स्यु ? ते कहें छइ । जे संसाराऽतिरक्त, संसारिक जे भोग विषयादिक तेहने विषे सता रहे छैं, अने मनमां जाणें छे जे अम्हे मुक्ति पामीस्युं (पणि) इम नथी जाणता, जे नवां कर्म बंधाइ छे ते । तथा सिद्ध पोहता मुक्त थया तेहने फिरिने संसार माने । तथा केटलाएक अज्ञानना वश थकी जीवने मुक्ति नथी मानता, तथा याग प्रमुखे जीवहिंसा करीने ते जीवने मुक्ति माने छे. ते अमुक्ते मुक्तसंज्ञा कहीइ ॥१०॥

ए दश मिथ्यात्व टालवानो खप कर । एणि परैं सर्व मिलि २१ संख्याइ मिथ्यात्व थया ते यथाशक्ति टालुं । ए मिथ्यात्व एकवीस मिटे तिवारे समकित रूप गुण ए जीवने उपजें ते समकित ८ गुण छइ ते लखिइ छे ।

निस्संकिय १, निक्खीय २, निवित्तिगछ ३, अमुढदीठी अ ४ ।

उववूह ५, थिरिकरणे ६, वच्छल्ल ७, पभावणे अठ ८ ॥१॥

ए आठ गुण जाणवा । ते मध्ये प्रथम निस्संका - ते जिनआगममे सूक्ष्म अर्थ कहा, ते साचा करी सदहै, पणि शंका संदेह नाणें । ते प्रथम भंग ॥१॥ बीजो निःकंखागुण - ते मिथ्यात्व कुमतनी वंछा न करवी ते ॥२॥ त्रीजो निवित्तिगिच्छा गुण - जे मुक्तिकरणी [ते] शुभफल छे ज तथा अशुभफल पुद्गलकरणिनो छे ज । अने पुण्यउदयें शुभ संयोग मिल्या खुशी होइ, पण ते अहंकार करवो नही । पापनें उदयें असुख जे दुःखसंयोग मिल्या, दिलगीर थावो नही । करणिनो फल छे ज इमा कोय संदेह राखवो नही ए ३ भेद ॥ हवे चोथो भेद - शुभ अमूढदिट्ठि गुण - जें आगममे सूक्ष्म निगोदना तथा षट् द्रव्यना सूक्ष्मविचार सांभलता मुंझाववो नहि । जे धारी शके तेतलो धारे । जे न धारी शकें तेनें सदहै ॥४॥ उववूह गुण पाचमो - जे इणि आपणा जीवमें अनंतगुण छे ज्ञानादिक, ते छुपाववो नही । शुद्ध सत्ता जेहवी छें तेहवी कहिवी ।

रागद्वेष अज्ञानी(न) कर्मनी उपाधि छें । जीव ए उपाधिथी न्यारो छैं । ए पांचमो समकीतनो गुण ॥५॥ छठो थिरकरण गुण - जे पोताना परिणाम [ते] ग्यान ध्यानमें थिर करवा, डगाववा नही । अथवा भव्यजीव कोइ प्राणी धर्मथी पडतो होय तेहने साहज्य^१ देहने, उपदेश देइने थिर करवा, ते छठो गुण कहिइ ॥६॥ हवे सातमो वच्छल्लगुण कहिइ छैं । जे जीवस्युं ग्यान ध्यान पडिकमणुं तप भेला मलि कीजीइ । सदहणापक होइ, तेहने साहज्य देइने । आपणा सामी छैं, तेहनी भक्ति कीजें, ते वच्छल्लता कहीजैं । अथवा ए आपणा जीवना साहमी ते ज्ञानादिक गुण छैं, तेहने पोषवा जे ग्यानध्याननो घणो अभ्यास करवो ते वच्छल्लता गुण जाणवो ॥७॥ आठमो प्रभावक गुण । जे भगवंतना धर्मनी प्रभावना महिमा घणो करवो । दान शील तप पूजाइ करी महिमा घणी करवी । अथवा इणि आपणा ज्ञानादि गुण वधारवा ए प्रभावक गुण जाणवा ॥८॥ ए समकीतना ८ गुण जाणीने आचरवानो खप करु ॥

हवे समकितनां पांच लक्षण कहे छेइ । पहिलो उपशमभाव लक्षण - जे विवेकी प्राणि प्राइ कषाय न करै । अने जो कषायना उदये कषाय उपजइ तो पिण पाछे वाले ॥१॥ बीजु संवेग लक्षण - जे इन्द्रियनां सुख जीवे अनंती वार भोगव्यां, ते दुःखकारण छैं । एक चिदानंद मोक्षमे अतीही सुख, ते आपणा करी जाणे, अने तेनी इहा राखे ए संवेग जाणवो ॥२॥ त्रीजुं निर्वेद लक्षण - जे संसारथी, धनथी, शरिरथी उदासपणे रहेवुं, ते निरवेद जाणवुं ॥३॥ चोथु दया लक्षण - सर्व जीव आप सरिखा जाणी दया द्रव्य-भाव बेय करवी ते दया लक्षण जाणवुं ॥४॥ पांचमू आस्ता^२ लक्षण - जे भगवंतना धर्म उपरि शुद्ध प्रतीति राखैं । भगवंते जिम आगममांहि आज्ञा कहि तिम सदहें ॥५॥ ए समकितनां पांच लक्षण कह्या ते आदरु ॥

वरस प्रति देहरे देव अरिहंतनी अष्टप्रकारी छती शक्ति छति योगैवाईं पूजा करु । दिन प्रति छति शक्ति छती योगवाईं देव जूहारु । तथा भावे इशान कुणै (खुणे) साहमा थइनें देव जूहारवानो खप करु । सुसाधुनी योगवाईं गुरु वांदु । ते न होइ तो पूर्वदिशामां सिमंधर गणधरादि वांदवानो खप करुं । दिन प्रति नोकारसी पच्चखांण जावजीव लगे करु ते नोकारसी

वीसरे तो ते दिवसे तथा बीजे दिवसे नीलवण न खावी । दिन प्रति नोकरवाली एक गणवी । ते न गणाइ तो मास एके आगल-पाछल थइने ३० गणी पहाँचाडुं । रोगादि कारणै जयणा । तथा परमादनै वसैं नियम भांगो जाणुं तो बीजै दिवस नीलवण न खावी ।

वरस एक प्रति देवद्रव्य रुका ०॥ (अडधो) साधारण रुका ०। (पा) ज्ञानद्रव्य रुका ०। गुरुद्रव्य रुका ०। साधवीद्रव्य ०। श्रावक श्राविका ०॥ जीवदया ०।

जे मलि क्षेत्र ८ रुका २१, आंक प्रमाणै मुकुं ॥

देहरें मूलगभारै मोटकी दश आशातना टालुं ते कइ - तंबोल ॥१॥ पांणी ॥२॥ भोजन ॥३॥ पेजा ॥४॥ मैथुन ॥५॥ थुंकवुं ॥६॥ मातरु ॥७॥ वडीनीति ॥८॥ जूवटुं ॥९॥ सूवुं ॥१०॥ एहवी मोटी [दश] आशातना टालुं । तथा चोरासी आशातना पण जाणिं टालवानो खप करुं ॥

तथा छती शक्ति छती योगवाईइं पडिकमणां मास एकैं २ करुं । एक मासैं न थाइ तो बीजे मासैं करी पुचाडुं । ए रीते लीधा नियम पोताना पालुं ॥

समकित सडसठ बोल आगमथी नामथी लिखिइ छइ ॥श्री॥

चउ सदहणा ४ तिलिंगं ३ दशविणओ १० तिशुद्धि ३ पंच दोषं ५ अठ पभावण ८ भूषण ५ लक्खण पंचविह ५ संजुतं ॥१॥

छव्विहजयणा ६ आगार ६ छब्भावण भावियं च ६ छठाणं ६

इह सत्तसठि दंसणे भेयविशुद्धं च समत्तं ॥२॥ द्वार गाथा ॥

चार सदहणा ४, त्रण लिंग ३, दश विनय १०, त्रण शुद्धि ३, प्रमुख गाथाथी सडसठ भेद गणी लेवा ते मध्ये केटलाक तो पूर्वे लख्या छइं तेथी जाणवा ।

हवे समकितनो स्वरूप पन्नवणासूत्रथी लक्षण गाथाबन्धेन आह ।
यथा-

परमत्थसंथवो वा, सुदिठीपरमत्थसेवणा वा वी ।

वावन्नकुदंसणवज्जणा य सम्मत्त-सदहणा ॥१॥

अस्यार्थः - षट्दर्शनना मत जूदा २ देखि भूलवुं नहि । परमार्थ

षट्द्रव्य, नवतत्त्व, गुणपर्याय, मोक्षनुं स्वरूप एतलो परमार्थ सूक्ष्म अर्थ छईं, ते जाणवानो घणो परिचय-अभ्यास करे अथवा जाणवानि घणी चाहना करे । अने सुदिठी कहइता भलि रीते दीठा जाण्या छे परमार्थ-षट्द्रव्य-मोक्ष जिणें ते गुरुनी सेवा करइं । एटले ज्ञानी गुरु धारवा । 'वावन्न' कहितां जिनमत नाम धरावी क्षेत्रपाल गोगो प्रमुखने मानें छे, समकित विना छे, माटे तेहने वर्जें । अने कुदर्शनी- अन्यमति, तेहनो संग वर्जें, एहवा जे परिणाम, ते समकीतनी सदहणा कहीइं ॥

वली समकित वास्ते गाथा कहें छें -

विरयाओ सावज्जाओ, कसायहीणा महव्वयधरा वी ।

सम्मदिठी-विहुणा, कयावि मुखं न पावति ॥१॥

अर्थ : सावद्य आरम्भथी विरम्या छै, कसाय पातला छें, शुभ पंचमहाव्रत पालै, उत्कृष्टी क्रिया करें, पण समकीत विना ते जीव किवारें मुक्ति पामे नहि । ते माटे समकितनो जीवें विशेषे खप करवो ॥

गाथा - नयभंगपमाणेहि, जो अप्पा सा(आ?)यभावेण ।

जाणइ मोक्खसरूवं, सम्मदिठी य सो नेओ ॥१॥

अर्थ : नयें करी, भंगे करि, अने प्रमाणे करी, जेणे आपणो आत्मा जाणै, ओलखै, स्याद्वाद आठ पक्षें जाणै, अने स्याद्वादपणें मोक्ष नैं कर्मावस्थाने जाणै । परवस्तुनैं हेय जाणै, ओलखै । जीवगुण उपादेय जाणे । तेहने समकीत जाणवो । ए समकीत मूलव्रत रत्न सरिखो जाणिने आदरं । यथाशक्ति आदरवानो खप करु । ए समकितनुं लक्षण सरूप लेशतः लख्युं छे । पिण ए समकितनुं लक्षण । छ छिंडि च्यार आगार सहित पालवानो खप करी पालुं । ते छ छिंडी लिखिइ छें -

रायाभिओगेणं राजा प्रमुखने परवसिपणै. १ गणाभिओगेणं गण ते समुह कहिइं, ते पांच जनसमुहने परवसिपणै. २ बलाभिओगेणं ते स्युं कहिइं ? कोइ बलात्कारे करावे. ३ देवाभिओगेणं ते स्युं कहिइं ? कोइ मिथ्यात्वी देवता पीडै. ४ गुरुनिगहेणं क. मातापितादेवगुरुना कष्ट टालवा भणी तथा तेना आग्रहथी. ५ वित्तीकंतारेणं कहिता आजीविकाने अर्थें, दुकालादिकने अर्थें. ६

१. लीलोतरी-शाकभाजी फळ वगैरे ।

ए छ छिडीइ करी माहरु समकित भांजै नही । मिथ्यात्वनी करणी नाच(द)रवा योग्य छे, ते ए छ छिडीइ करी आदरवी पडे तो माहरुं समकित मूलव्रत भांगे नही ।

४ आगारे करी समकित पालुं । ते च्यार आगार लिखिइ छै; अन्नत्थणाभोगेणं १, सहस्सागारेणं २, महत्तरागारेणं ३, सब्वसमाहिवत्तीआगारेणं ४, ए ४ आगार सहित पालवु ए आगारइं माहरु समकित भांजै नही ।

ए समकित मूलव्रतनां ५ अतिचार छै । ते लखिइ छै :

शंका १ कंख २ विगिच्छ ३ पंसस ४ तह संथवो ५ कुर्लिगिसु ।

सम्मत्तस्स अइआरे, पडिक्कम्मे देसियं सव्वं ॥१॥

इति वचनात्-

प्रथम शंका - ते जिनवचन आगमरूप, तेहने विषे शंका कीधी १, बीजो कंख - ते परदर्शनी छै तेहनो धर्म सद्वहवो, तेहना धर्मनी वांछना कीधी २, त्रीजो वितिगिच्छ - ते ए जिनधर्मनो फल हशे किं वा नहि होयें ३, चोथो मिथ्यात्वीनी प्रशंसा - ते मिथ्यात्वीनुं धर्म कष्ट देखी वखाणइं ४, पांचमो मिथ्यात्वीसु संलाप - ते करवो ते धर्मबुद्धि आलापसंलाप करवो । ए पांच अतिचार ते जाणुं, पण आदरु नही । दाक्षिण्ये, जयणा, पण जांणी करुं नही । जाणीने करु तो अणाचार, माटे अणाचार ते टालुं । अनें थाइ कदी अजाणतां, तो ते अतिचार लागें । तिवारे ते अतिचार टालवानो खप करुं । एहवे अतिचारे शुद्ध समकीत व्रत उच्चरी पालवानो खप करुं ॥५॥

ए व्रत उच्चरवो ते पांचनी साखे ते यथा- अरि जे घनघाती कर्मना विदारनार तथा रागद्वेषरूपी वेंरी जीत्या जेणे ते अरिहंतनी शाखि १। सिद्धसखियं - सिद्ध जे सकल संसारावस्थाथी मुंकाणा । आठ कर्मनी एकसो अठावन प्रकृतिनो क्षपकश्रेणि तेहनो क्षय करी, अयोगीइं, अलेशीइंपणु भजीने मोक्षना अपूर्व मार्गे थइने अविनाशीपणे जइनइं सिद्ध उपना, अव्याबाद सुखने वर्या, सादि अनंत भागे वर्तता, तथा अनादि अनंतें वर्तता, अनंता सिद्ध सकल चेतन द्रव्यना अध्यवसायादि जाणता देखता, पोताना अनंता ज्ञानदर्शनादिक जे गुण छे, ते गुण स्वसत्तापणे भोगवतां, निर्विकारपणे रह्या छै एहवा जे सिद्ध तेहनी साखे २ । साहुसक्खियं - जे साधु सत्तावीश गुणै बिराजमान, पंच

महाव्रतना पालनहार, पंच समिति[ए] समिता, त्रण गुप्ते गुप्ता, छ कायना रक्षक, सर्व प्राणीथी मैत्रीभाव चिंतवता, परम समतारसना भंडार, उपशमरसना कंद, बावीश परिसहना खमनार, शुद्धाहारना गवेषणहार “अलब्धे तपसो वृद्धि[:], लब्धे स्याद्देहधारणा”, स्वशरीरथी पण मूर्छा नथी राखता, बाह्य अने आभ्यंतर गांठ नथी धरता, मुधाजीवीपणें विचरें छें, एहवा जे मुनि निग्रंथ, शुद्ध प्रवचनमार्गानुसारि क्रियाइ, सदा उपयोग शुद्ध छे जेहनो एहवा साधुनी शाखि ३ । गुरुसक्खियं - समय क्षेत्र काल प्रमाणे यथाशक्ति व्रत पालता, धर्मोपदेशक, वीर वाणीना कथक, पंचम कालें बकुश कुशील चारित्र छे ते प्रमाणे क्रियानुष्ठान करता, ए उपदेशक जे गुरु तेहनी शाख ३ । देवसक्खियं - ते देव समकित देव, तथा शासनना अधिष्ठाता देव, तथा धर्मीजनने साधना देनार एहवा जे देव तेहनी शाखे ४ । अप्ससक्खियं - ते पोतानी शाखि, आत्माने उल्लासे करवुं माटे आत्मानी शाखि ५ । ए पांच शाखि समकित सुधु (शुद्ध) पालु, ए समकित मूल व्रत लेशतः संपूर्णः ॥ श्री ॥

अथ पहिलुं प्राणातिपात विरमण व्रत दुविध त्रिविधे आदरुं । प्राणि ते जीव, तेहनो जे अतिपात, ते घात करवो ते प्राणातिपात कहीइ । तिहां प्रथम जीवना २ भेद छै : त्रस १, थावर २ । ए बि मध्येथी थावर जीवनी तो जयणा । हवे त्रसनें विषे ४ भेद - बे(इ)द्री १ तेंइद्री २ चउरिंद्री ३ पंचिंद्री ४ । ए त्रस कहीइ, ते मध्ये आरंभें जयणा । हवै संकल्पीनैं, तथा निरपराधी निरपेखपणे त्रस जीव हणुं नही । किरमीआ, सरमीआ, वालादिक जे जीव उपजैं छें शरीरनें विषे, ते आश्री जयणा । (ते) स्या माटे ?- जे शरीरने विषे पीडा उपजैं, तथा सहेंजें पिण औषध खावा पडै, करवा पडै, तिवारे ते औषधने योगें ते जीवनो नाश थाइ तेहनी जयणा । तथा रोगादि कारणें जलो मुकाववी पडे तो तेहनी जयणा । पणि जाणीनें बादर जीव दृष्टि आवैं ते हणुं नही, अने हणावुं पणि नही । जीव बादर, पिण त्रिस अनै शरीरे लघु दृष्टिगोचर नावे तेहवानी जयणा, अजाणें हिंसा थाइ तो जयणा ॥ हवे ए प्रथम व्रतनां पांच अतीचार छें । गाथा -

वहबंध छविच्छेए, अइभारे भत्तपाणविच्छेए ।

पढमवयस्स अइयारे, पडिक्कमे देसियं सव्वं ॥१॥

अस्यार्थः ढोर माणसनें काठि बंधने बांधवो नही । निर्दयपणें मर्मने ठिकाणें आकरो घात जेहथी तेहनो प्राणत्याग थाय तेहवा घाते न हणवो । छविछेएकर्ण ते ढोर प्रमुखोना करण-कवलादिक छेदवा, तथा समारवा, ए अतीचार न करु । पिण घरनां बालक प्रमुख-तेहना नाक-कान प्रमुख विधाववा तेहनी जयणां, तथा कुटुंबार्थे तथा दाक्षिण्ये जयणा । उपदेश-निर्देश देवो तेहनी जयणा ३ । अतिभार-लोभने वशे थोडो भार कहीने झाझो भार भरवो ते अतिचार । एटलो आगार - वीस मण कहीने २२ मण लगे भरु तेहनी जयणा बीजो परचूरण भारनी जयणा ४ । भातपाणीनो विच्छेद- ते कोइने लांघण कराववी तथा पोतें कोइने देतां अंतराय करवो - ना कहैवी ते अतिचार । घरमां तथा लहेंणें देणें जयणा ५ । ए पांच अतिचार पहिलां व्रतना जाणवा, पण आदरवा नहि । माटे ए पांचे टालवानो खप करु । ए प्रथम व्रत ।

अथ द्वितीय व्रत प्रारभ्यते । अत्र श्रीबीजे मृषावाद व्रत दुविध त्रिविधे आदरं । ते मृषावादे सूक्ष्म बोलवुं तेहनी जयणा । पिण पांच मोटका जूठां न बोलवां । ते किम ? कन्यालीक ते सुं ? कन्या नाहू ते मोटी कहेवी । कुरुपनुं स्वरूप कहिवुं १ । बीजुं गवालीक ते गवाप्रमुख अल्प दुग्धा होइ अने घणुं कहेवुं २ । त्रीजुं भूमालीक ते भूमिनो जुठो बोलवो ३ । थापणि मोसो ते थापिण राखीने जूठो बोलवो ४ । कूडी साखि ते खोटी साखि भरवी ५ ।

ए पांच मोटका जूठां वंछाइ (ठगाइ) ते न बोलुं । घर अर्थे बोलवुं पडे (तो) तेहनी जयणा । तथा दाक्षिण्ये जयणा । हास्य विनोदे जुठो बोलवुं तेहनी जयणा । तथा अनुकंपाए बोलवुं पडैं तो पिण जयणा । पण मासं (?) नाख्या पुगे त्यां सुधी ए जुठां न बोलुं, लाचारे जयणा ।

हवे ए व्रतना पांच अतिचार छै ते टालवा माटे लिखिइ छैं - सहसारहस्सदारे - सहसात्कारि अयुक्त अछतुं आल दिंधु १ । पीआरो (प्रियानो) मर्म रहस्य प्रकाशवो २ । स्व-दारामंत्र भेद कीधो, पोताना पति साथै मंत्र भेद कीधो ३ । जुठो उपदेश दीधो ४ । कूडो कागल लखवो ५ । ए पांच अतिचार छै ते जाणवा, पण आदरवा नहि । माटे टालुं । ए टालवानो खप करु । इति द्वितीयाऽणुव्रतं ॥२॥

अग्रे अथ तृतीय व्रत प्रारम्भ्यते । त्रीजैं थुल अदत्तादान विरमण व्रते, कोइनुं खात्र खणी वाट पाडी, गांठडी छोडी, जिणै अदत्तै लोक विरुद्ध थाय, राजदंड उपजै, तेहवि मोटकी चोरी न करु, न करावुं । चोर धाडि तथा चोरीनो संकेत पण न करुं । तथा दांणचोरि वरस प्रति रकम १००० नो लागो थाय तां सुधीनी जयणा । नी(नि) स्वनिश्राइं तथा कुटुंबार्थे करु तेहनी जयणा । पडि वस्तु लाधे ते धणी जाणुं तो धणीने आपुं । धणी न मिले तो अर्ध धर्मस्थानकै खरचुं, अर्ध पोते राखुं । कदापि धणीनी वस्तु घणी गइ होय तो अने थोडी लाधी होय तो, धणीने कहेतां दुख नावे, तो अर्द्ध धर्म ठेकाणे खरचुं, अर्द्ध पोते राखुं । सूक्ष्म चोरी तथा घरनी चोरीनी जयणा । भूमि खणतां जो निधांनादि नीकले तो अर्द्ध धर्म ठेकाणे खरची, अर्द्ध घरमां राखुं, पण निकेवल पोता आंश्री होय तो । त्रीजा व्रतने विषे पांच अतिचार छे, ते जाणुं पिण आदरु नहि । ते अतिचार ५ पांच लिखिइं छैं । चोरनुं आपुं जाणुं ते वस्तु लेउं नहि, अजाणता लेवाइ तेहनी जयणा १ । जडीया तथा सोनानी वस्तु मध्ये भेलसंभेल पिण टालवानो खप न करु २ । चोरने संबल प्रमुख न देवुं ३ । राज्यविरुद्ध न करवुं ४ । कूडा तोला कूडां मानमापला ते न करवां ५ । ए पांच अतिचार टालवानो खप करु । एणी पेरे व्रत लीधुं ते पालु । इति श्री तृतीयव्रतपरिमाण जाणवुं ॥३॥

अथ चतुर्थ अणुव्रत लिख्यते । चोथु मैथुन विरमण अणुव्रत, जावजीव कायाइं करी परस्त्रीनुं शील पालवुं । मन वचननी तथा परवशताए जयणा । तथा पोतानी स्त्रीनो दिवसे निषेध, पण ह(व?)रख मध्ये दिवस ५ मोकला । रात्रे वार २ । तथा परवी ५ पालवुं । तथा विवाह तथा आदेश-निर्देश देवो पडे तेहनी जयणा । हास्यादिके वचन बोलवा पडे तेहनी जयणा । कायाए करी सोय दोराने आकारे लख्या प्रमाणे पालवुं ।

हवे ए चोथा व्रतने विषे पांच अतिचार छे ते जाणुं पिणि आदरवा नहि । ते ५ अतिचार लिखिइ छैं : अपरिग्रहिता तेवी स्त्री वेस्या कुंवारी । इतर ते परपुरुषें भाडे राखेली । अनंगक्रीडा ते हास्य विनोदादिक कामचेश । बाहिरथी^१ मूल विना ते । विवाह ते पराया विवाह जोडें । तीव्र अनुराग ते

કામભોગ તીવ્રાભિલાષ । એ ૪ વ્રતના ૫ અતિચાર ટાલવાનો ખપ કરુ ।
 દેવસંબંધિ તથા પર મનુષ્યસંબંધિ તિર્યંચસંબંધી મૈથુન કાયાઈ કરી ન આદરુ ।
 મન વચન સ્વપ્નની જયણા । બલાત્કારે મારુ ન ચાલે તેહની જયણા । એ રીતે
 ચોથુ વ્રત પાલવાનો ખપ કરુ ॥૪॥

અથ પંચમ અણુવ્રત પ્રારમ્ભ્યતે । પાંચમે સ્થૂલ પરિગ્રહ પરિમાણ વિરમણ
 વ્રતે તથા ઇચ્છા-પરિમાણે ધન રોક રૂપૈઆ ૨,૦૦,૦૦ ફાવેર મણિ માણિક મોતિ
 પ્રમુખ થઈ ગ્રેહેણુ સર્વ મલિનૈ જે હિવણાં પાસૈ છડં તે સુધાં ઘર સંબંધી પોતાં
 આશ્રીને ૨૫ હજાર સુધી રાખવું, તે ઉપરાંતિ નવું ન કરવું । કુટુંબને અર્થે
 આદેશ ઉપદેશ દેવાનિ જયણા ।

.... પરવાલું સેર ૧૦, કચરબો સેર ૫, ધાન સર્વ થઈનિ જાતિ મિલીને
 મળ ૧૫૦૦ પોતે રાખવું । કોઈ ભેલાં રહિતાં અધિકાની સારસંભાલ કરવી પડે
 તેહની જયણા । હલ ક્ષેત્ર વાડિ કરવા નિષેધ । તેમાં ૧ વાડી નવી કરાવવાની
 જયણા । પળ દેવપૂજાનિમિત્ત ફુલ જ્વાડ પ્રમુખ વાવરવાની પળ જયણા । ઘર
 ૧૦ હાટ ૧૫ની જયણા । તથા ભાડે ગ્રહેણૈ લેવાનિ જયણા । તથા નવાં ઘરહાટ
 બંધાવવાંનિ ૨ની જયણા । પડ્યું આખડ્યું સમારવાની જયણા । ઘર સર્વ હાટ
 સર્વે મલી રુપુ તોલા ૧૦૦, સોનુ તોલા ૫૦૦ પોતે રાખું અને લહિણે દેળે આવે
 તેની જયણા । કાંસા કુટ સપ્ત ધાતુ સર્વ મિલિને મળ ૧૦૦૦ રાખું । કુટુંબને
 અર્થે પેધું કરાવવાનિ જયણા । વરસ પ્રતિ નવું કરાવવું પડૈ તો મળ ૩૦૦
 સુધી જયણા છે । બીજો ઘરવાચર રકમ ૨૦૦૦ નો પોતાને અર્થે રાખું ।
 સ્વજનાદિકનો વાવરવાની જયણા ।

ચતુષ્પદ પોતાની નિશ્રાઈ રાખવાની વિધિ : ગાડ ૨૦, ખેસ ૨૦, બકરી
 ૧૦, વેલા સહિત બલદ રાખવા ૧૦, ઘોડી ૫, ઘોડા ૨૦ ઉપર રાખવા નિષેધ ।
 તથા સ્વજનાદિકનાં હોડ તેહની સારસંભાલ કરવી પડે તેહની જયણા । હાથિડ
 ચડવા નિષેધ, પળ ૧ મોકલો । પાલખી પોતાની ૨ ની જયણા અને પારકી
 પાલખીડ બેસવાની જયણા । તથા બલદ પોઠી ૫, ઘોડાગાડી ૫, વેસર ૨,
 ડંટ ૫, ડોલિ ૫, રથ ૫, વહેલ ૧૦ ગાડા ૧૦ પ્રમુખ પોતાની નિશ્રાઈ રાખવાની
 જયણા । તથા ધર્મકારણૈ રાખવાં પડે તો જયણા, ઉપરાંતિ નિષેધ । વાળોતર
 રાખવાની જયણા ।

कुंकुंकेसर २०, हिंगलो २०, पारो १०, एलची २०, लवंग १०, जायफल १०, जावंत्री १०, तज १०, पिपलीमुल २०, सुंठि म. २, मरि म. २, सोपारि म. ५, प्रमुख सर्वे जातिनुं किरियाणु मण १० राखवुं उपरांति निषेध ।

घृत मण १०, गोल मण १०, खांड मण १००, साकर मण ५, तेल मण २० सर्व जातिनुं स्वनिश्राइं राखुं । स्वघरनां स्वजनादिकनां सारसंभाल करवि पडे तेहनी जयणा ।

स्वनिश्राइं वस्त्र पहिरवानां जोडा १०० राखवा, अधिका निषेध । ए राख्याथी अधिकां लहेणेदेणे आवे तेनी जयणा । ए सर्व कायम्य(म)नी जयणा छे । अने वरें वरें तेतली अधिकनी पण जयणा ।

हवे ५ व्रतना पांच अतिचार छे ते जाणवा, पिण आदरवा नहि । ते टालवानो खप करुं । ते लिखि छें ।

धणधन्न खित्तवत्थु, रुपसुवन्न कुविय परिमाणे ।

दुपए चउपयंमी, पडि० ॥

अस्यार्थ - धनधान्यप्रमाणातिक्रम, क्षेत्रवस्तुप्रमाणातिक्रम, रूप्यसुवर्ण-प्रमाणातिक्रम, कुपदप्रमाणातिक्रम, द्विपदचतुपदप्रमाणातिक्रम ए रीते पांच अतिचार जाणवां । पिण ए अतिचार टालवानो खप करुं ॥ ए राख्या प्रमाणे पंचम व्रत यथाशक्ति पालुं ॥

अथ षष्ठम व्रत लिख्यते । अथ षष्ठदिग्परिमाण व्रत लिखि छें । छठे दिगविरमण व्रते निजवासथकी तिर्च्चुं दिसि अने विदिदिसि प्रत्येकि प्रत्येकि गाउ १०००, उंचुं गाउ १०, नीचुं गाउ १० सुधी मोकलु । एथि उपरांत जावा निषेध । जलवटें गाउ ५००० मोकलुं ।

राजक देवक तथा धर्मकारणे १० उपर बेसवानी जयणा । सफरिवाहणे चडवा निषेध । भावनगर घोघा लगण जावानी तथा कारणे जयणा । मोटा सफरिवाहणे जोवानी जयणा ।

छठा व्रतनां ५ अतिचार जाणुं । पिण आदरवा नहि । ते लिखि छें । उर्द्धदिसि गाउ १०, अधोदिसि गाउ १०, तिर्छिदिसि गाउ १००० प्रमाण राख्याथी उपयोग विना अधिकु जवाय तो अतिचार । तथा प्रमाण राख्यो होई

तेमाहिथी एक गमा घटाडीने बीजि दिसि वधारे तो ते अतिचार टाले । तथा मार्गे हिडतां उपयोग पूरो नावें अने पाछे न वले तो अतिचार ५ । ए पांच अतिचार टालने छठे व्रत पालवानो खप करूं ॥ इति षष्ठ व्रत संपूर्ण ॥

अथ सप्तम व्रत-विवरण प्रारभ्यते । सातमे भोगोपभोग विरमण व्रते दिन प्रति चउद नियम संभारूं । हिवणा विस्मृति दोष, शक्ति नथी । तीक्ष्ण उपयोगें संभारवानी खप राखवी । सांजे संखेपुं । रोगादि कारणें जयणा । तथा प्रमाद दोषें नियम संभारवा संखेपवा विसरें तो बिजे दिन नीलवण वावरवि नहि ते नियम लिखीइ छें ॥ गाथा बंधेन आह -

सचित्त १ दव्व २ विगइ ३ वाणह ४ तंबोल ५ वत्थ ६ कुसुमेषु ७ ।
वाहण ८ सयण ९ विलेवण १०, बंध ११, दिसि १२ न्हाण १३ भत्तेसु १४॥

अस्यार्थ : सचित्त वस्तु द्रव्य ७५ । विगय ५ । वाणहि- पगरखां जोड ५, गयां तथा वेचाता लेतां पहिरि जोवा पडें तेहनी जयणा । तथा तंबोल सेर ०॥ वावरवानी जयणा । ५ वस्त्र वेषनी जयणा । [कुसुम] २ सहजे सुगवा, नीहारनी जयणा तथा तपप्रमुखै जयणा तथा रोगादिकारणे जयणा । वाहण- बहिलगाडी ५, पोठीउंट ८, घोडानी १० जाति, डोलि ५, दिन प्रति मोकला । शय्या समुदाये सहित मोकलां । स्वजनकुटुंबादिकने घरे गयांनी जयणा । आसण बेसण पथरणुं काष्ट पछर गाठर्डि प्रमुखनी जयणा । विलेपन सर्व जातिनुं थईने शेर मोकलुं । ब्रह्मचर्य कायाई पालुं, मनवचन आसन शयन स्वप्नादिकनि जयणा । दिसिविदिसि गाउ, उंचु-गाउ, नीचुं-जावुं तथा जलवटे थलवटे कागल प्रमुखनि जयणा । दिन प्रत्यै न्हाण-, दिन प्रतें अघोल- । लोकीककार्ये तथा धर्मकार्ये जयणा । भात दिन प्रतें सेंवे, स्वशरीर निमित्ते वावरवुं । तथा पाणी घडा-पीवानें, घडा-वावरवाने, अंघोलने गागरि-न्हाणने गागरि - । वलि लोकाचारी, नदी, तलाव, कूआ, वावि, द्रह प्रमुखें अंघोलवानी जयणा । मास प्रति धोणीनी जयणा । वरसातनुं पाणी झालुं, घरि गलिने वावरु । तथा तलाव कूआ द्रह वाव नदिनुं पाणी वावरूं । विवाह तथा साहमि-वात्सल्यादिक माड्यै कार्ये ए राख्या थकी अधिक जल वावरवानी जयणा, बीजा पिण धर्मादि कारणे जयणा ॥ ए रीते चउद नियम जाणवा ॥

एणी रीते ए १४ नियम आत्मानें संवरनुं कारण । विशेष आश्रव छे

तेहने रोकवुं । ते कारणे ए नियम विशेष परिणाम शुद्धै धारवा अने संक्षेपवा ।

अथ नीलवर्णनि विगत लि० - नालियर लीला टोपरां १, खडबुजानि जाति २, केरिनि जाति ३, तूरियानी जाति ४, चोलानी जाति ५, पापडिनी जाति ६, गुआरफलि ७, वालोल ८, गोटा-निंडसनी जाति ९, कारेलानी जाति १०, मेथीनी जाति ११, तांदलजानी जाति १२, कं[ठो]लानी जाति १३, दूधि जाति १४, निबूनी जाति १५, पांननी जाति १६, केलानी जाति १७, अनाशनी जाति १८, खारैकी बोरनी जाति १९, अंजिरनी जाति २०, खेजडनी जाति २१, खाटां बोरनी जाति सर्व २२, मोगरानी जाति २३, सेगठानी जाति सिंग २४, तडबुचनी जाति २५, फलसानी जाति २६, दाडमनी जाति २७, निली द्राख २८, भींडानी जाति २९, सिताफलनी जाति ३०, डोडिनी जाति ३१, निला चिणा (लीलाचणा)नी जाति ३२, जूआरनो पोहोक ३३, काकडिनी जाति ३४, वटाणानी सिंग ३५, सेलडी ३६, अझुनां पांतरा ३७, मकाइ डोडा ३८, करमदां ३९, जांबुनी जाति ४०, फूदनो ४१, वालोल ४२, भरुचि भाजि ४३, परवल ४४, गोलोडां ४५, निला(लीला) मरचा [४६] भाजी पोइनी ४६(४७), भेमडानी ४७(४८), कार्लिंगडां ४८(४९), कोथमीर ४९(५०), चिमडानी जाति ५१, फनस ५२, काकड ५३, केरां ५४, पेंपर सोपारी ५५, आंबला ५६, चिकण ५७, मूलानां पात्रां ५८, जांबु ५९, सींधोडा [६०], कोठां अने कोठंबडा कांचां-नीलां-सचित निषेध ६१, आंबली ६२, कोलांनी जाति ६३, गलका ६४, धान पलालेलु ६५, दातण आवल बावलने वजरदंडी, जी १०

ए राखामांथी टालवानो खप करु । ए नीलोतरि मोकली, बाकी सर्व निषेध । रोगादिकारणे जयणा । तथा भेलसंभेले जयणा । जाण्यां पछी न खावी, ए लखा प्रमाणें खावि ।

हवे आगल धाननी जाति, धाननि संख्या लिख्यतै । गहुनी जाति १, मगनी जाति २, बाजरिनी जाति ३, चोखानी जाति ४, चीणा(चणा)नी जाति ५, चोलानी जाति ६, तूररनी जाति ७, ज्वारनी जाति ८, अडद ९, मठ १०, बरंटी ११, जवनी जाति १२, तिलनी जाति १३, वालनी जाति १४, वटाणानी जाति १५, कूलथनी जाति १६, चणानी जाति, गोखर १७, मेथि १८, कोदरा १९, लांग २०, गुआरनी जाति २१, वलदाणा २२, राई २३, असालियो २४,

मालकांगणि २५, बावटो २६, एरंडि २७, धांगा २८, सूया(वा) २९, इत्यादि धान मोकलां ॥

ते धानमांहि दांगा तेहनी जयणा । तथा काल दुकालें तथा देस प्रदेशें बीजाई धाननी जयणा । पिण अवश्य कारणें तथा रोगादिकैं ।

अथ बाविस अभक्ष विवरणं - पिपल १, पीपरडी २, उबरनां फल ३, वडनां फल ४, कटुंबर ५, उषधमांहि भले तेहनी जयणा । ६ तथा मध उषध वेषधे रोगादिक कारणे जयणा अन्यथा निषेध । ७ मदीरा, ८ मांस, निषेध ९, तथा मांखण उषध वेषधे बे घडी सुधी मोकलुं, ते उपरांति निषेध । १० हिम, ११ विष मध्ये अफीण, वच्छनाग सोमल उषध वेषधे मांहि भलै तथा रोगादिक कारणे जयणा; बाकी निषेध । १२ कहरा, १३ माटि, १४ भेल संभेले जयणा । मीठु तथा सर्व खार मिलिने वरस मध्ये मण २०नी जयणा । स्वजन अर्थे तथा आदेश निर्देश देवा पडे तेहनि जयणा । तथा देश परदेशै वावरवुं पडे तेहनि जयणा । १५ रात्रिभोजनमां वरस मध्ये दिन ४ मोकलां छे । लगभग वेलांनी जयणा । तथा कारणे जयणा १ शेष दिने निषेध । रात्रिनुं रांध्युं अन्न तथा पकवाननी जयणा । १६ बहुबीज, १७ अनंतकाय । १८ गोलीयां गेरी केरां पीरीया सुका लींबु मरुया ३ दिवस मीथवा मरचा खटासमां नांखेल तथा जे खटाशमां नांखी होय तेनी जयणा । ए उपरांत अथाणुं टालवानो खप करु । १९ घोलवडा, २० रींगणा, २१ अजाण्या फल, २२ तुच्छ फल, २३ ते मध्ये नीलोतरि जे मोकलि राखि छे, ते मध्ये होइं तेहनि जयणा । शेष निषेध । २४ चलित रस कालातीत सूखडी प्रमुखनो निषेध । अजाणतानी जयणा । पिण ते टाल्यानो खप करु । २५ पहिला दिननुं रांधेलुं अन्न जे वासी थयुं ते निषेध तथा कठोल मध्ये छस दहि प्रमुख न वावरुं ए रीते अभक्ष्य टालवानो खप करु ।

अग्रे अनंतकाय, अथ बत्रीस अनंतकाय लिख्यते -

आदु १, मुला २, गाजर ३, सूरण ४, वज्रकंद ५, निलि हलिद्रा ६, कचुरो ७, सतावरि ८, वरिहालि ९, वेली १०, कुंआरी ११, गलो १२, थोहरि १३, लसण १४, वंसकरेलां १५, लूणी १६, लोढं १७, गीरकरणि १८, किसलय सर्वा १९, घूरसूआं २०, थेग २१, नीलिमोथ २२, सूअर वालोल

२३, खीलोडां २४, अमृतवेलि २५, भूमिरुह २६, टंकवाथलो २७, पल्लंक २८, विरुह कुनी आंबलि २९, आलू ३०, पिंडालुं ३१, छेद्यो थको उगे ते ३२। सूक्ष्म नीलफूलनी तथा औषधादि कारणे जयणा । ए रीते ३२ बत्रीस अनंतकाय टालुं ।

अथ चार आहार, तेहनी विगत -

(१) असन मध्ये - धान, पकवान, मांडादिक, लोट, घी, तेल, दुध, छासि, सोआं, कोठवडी, विरहालि, जीरु, इसबगुल्ल, होंग, वेसण, सिंधव, राब, ओदन साथुओ, आमलां प्रमुख एतला असनमां जाणवा १ । (२) पाणी जाति - पाणी खारां, मीठा, कुआ, तलाव, नदि, कोठिमानां, टांकानां, कांजिनो पाणि, जवनो पाणि, कयर(केर)नो पाणि, काकडनो पाणि, ए पाणिनी जाति २ । (३) खादिमनी जाति - सेक्यां धान सर्व, चारोलि, अखोड(अखरोट), बदाम, द्राख, निमजां, पीस्ता, खारेक, खजुर, टोपरां, खलेली, प्रमुख सर्व मेवो, गुंद, आंबा प्रमुख सर्व फल ए खादिम ३ । (४) लिवंग, सोपारी, पांन, सूंठी, हरडै, पीपर-मरी, अजमो, कायफल, तज, जावंत्रि, एलचि प्रमुख सर्व स्वादिम जाणवा ४ ॥

अथ अणाहार वस्तु - लघुनीति, लिंबडो-पंचांग, गलो, कडु, करिआतु, त्राहिमान, त्रिफलां, एलीओ प्रमुख अनिष्ट वस्तु इच्छा पाखे लेवो ते सर्व अणाहारमां जाणवुं । तथा गंधीआण मध्ये - क्वाथ, बूकी गोलि, चूर्ण-पाक, आसव आदि देइ, वैदने कहेणे करि ओषधे सरिरनी असमाधइं मोकलूं । पिण सावद्य ओषधवस्तु परिहरवानो खप करुं । ए च्यार आहार ।

अथ पन्नर कर्मादान विवरण लिखि छै । ते मध्ये इंगालकर्म पहिलुं - लिहाला, इटवाह, चूनानी भाठी, नलीआ प्रमुख व्यापार करवा कराववा निषेध । घरकामे वेचातु लेवाने रुक्म (रकम) १००० ताइ लेवानी जयणा । गृहादिक नवो कराववो पडे तिवारे अधिकायनी जयणा । दिन प्रते ३ चूला संधूखवा । वरस प्रते सात धात थइने रुपैया घरार्थे ३०००नुं गलाववुं । धर्म कारणे विशेषें गलाववानी जयणा । मास प्रति तलवुं मण २, मास मध्ये सेकवुं मण ०।, भाडभुंजाना व्यापार निषेध । धान प्रमुख घर अर्थे सेकाववानी जयणा । तथा स्वजन कुटुम्बादिकने अर्थे अधिकनी जयणा, वरस प्रते वस्तु

निखराववुं रंगाववुं गज ५०० । कुटुंबार्थे जयणा । व्यापार अर्थे निषेध । तथा नीखराववुं रंगाववुं अने रुडुं न थयुं तो ते वेचवानी जयणा । अने वलि बिजुं रंगाववानि जयणा । पाक आसव चूर्ण करी वेचवा निषेध, पण खारनो मीणनो आसो काढी रु.१०००नी जयणा । गृहकार्ये तथा दाखिणें जयणां वरस प्रति धूपेल मंण ०। चूउ सेर १ मोकलुं । उंबी पुहक पापडी प्रमुख निषेध । धर्म कारणे जयणा, घर कामे जयणा, व्यापारे निषेध । कुंभार कूट वरस प्रति रूपैआनी जयणा । रांधवुं आजीविका हेतें निषेध । पोताने घरे तथा सगासंबंधीमां तथा मलताप्रीताने घरे रांध्यानी जयणा । तथा घाट सगासंबंधीने अर्थे घडाववानी जयणा, धर्मार्थे घडाव्यानी जयणा ॥ ए रीतें पहिलुं कर्मादान वरजुं १।

हवे वणकर्म बीजुं - वणकर्म कहिइ छइ । फूल फल कंद पांदडां छेदि वेचवा निषेध । कारणे स्वजनादिक कारणे; परकारणे, धर्मकारणे वेचातु लेवानी जयणा । मास प्रति दलवुं निषेध, दलाववुं मण १० । खांडवुं निषेध । खंडाववुं मण २० । हाथे भरडवुं निषेध । भरडाववुं मण १० । हाथे सेकवुं [निषेध], सेकाववुं मण १ । विवाहादिकार्ये तथा धर्मकार्येनि जयणा । उपदेश निर्देश कोइ पूछें तो तेहनें कहेवुं पडे तेहनि जयणा । वरस प्रति खारुं स्याक सचितनी सुकवण मण २५नी जयणा । दिन प्रति निलुं शाक सेर २५नी जयणा । माणसनें जमवा तेड्यां अने अधिक ववराइ तो जयणा । विवाहादिक कार्य माड्यें तथा धर्मकार्ये अधिकनि जयणा, आव्या गयानी जयणा २ ।

शाडीकर्म त्रीजु - गाडां, वहिल (वेल), पोठी, [उट]-ओठ, डोली प्रमुख वाहण वेचवां-वेचाववा निषेध, पण घरनुं वेचवानी जयणा । लेहणे देणे कोइ पासेथी आवे ते वेचवानी जयणा । जावे आववे भाडो करवानी जयणा । ए कर्मादान वर्जवुं ।

भाडीकर्म चोथु - बलद उंट घोडा प्रमुख तेहनो व्यापार निषेध, पोते भाडे करवानी जयणा । कोइ मिलतां संबंधी तथा कुटुंबने अर्थे मुह दाखणे (दाक्षिण्ये) भाडे करी आपवानी जयणा । स्वजनादिकना घर हाट भाडे आपवानी जयणा । ए चोथो कर्मादान ।

हवे पांचमुं कर्म कहिइं । फोडीकर्म पांचमुं - सरोवर, कूआ, तलाव,

वावि, खांण, खाणि माटिनी खांणि खणवा-खणाववा निषेध । घरार्थे १० नी जयणा । धर्महेते तथा आदेश निर्देशनी जयणा । माटी टोपला २० मास प्रते मोकला । वीरडा चूलानी जयणा । पोताने अर्थे स्वजनने अर्थे घरप्रमुखने विषे टांका कराववा पडे तेहनि, नवां घर कराववां, भितना पाइया प्रमुखे भूमिका खणाववी पडे तेहनी जयणा । ए रीते पांचमु कर्मादान ५ ।

हवे पांच वाणिज्य छे ते माहि पहिले वाणिज्यै दंतवाणिज्य, कर्मादान ६ छटुं - दंतादिकनो व्यापार पोतानी आजीविका हेतें आगरें जइ वोहरवा निषेध । तथा व्यापार अर्थे पिण दांत वोहरवा निषेध । लहिणै देणे आवे तेहनी जयणा, ते वेचाववानी जयणा । तथा घरकांमें, धर्मकारणें लेवानी जयणा । तथा घरमां होइ ते वेचवानी जयणा । ए छटुं कर्मादान जाणवुं ६ ।

लख-वाणिज्य कर्मादान ७मुं - लाख मणशिल हरियाल टंकणखार गलि प्रमुख सावद्य विशेष तेहनों व्यापार निषेध । घरकार्ये सर्व थइने मण २ लेवानी जयणा वरस प्रति । तेथी उपरांत निषेध । तथा घरकामें कोइ बीजो राखतो होइ तो ते वेचवानी जयणा । ए सातमु कर्मादान ७ ।

हवे आठमु रसवाणिज्य लिख्यते -

मध, मद्य, मांस, मांखण, मीण प्रमुखनो व्यापार निषेध । घर कारणे मध सेर १०, मे(मी)ण सेर १० नी जयणा । मांखण ते रोगादि कारणे जयणा, ओषद्धवेषधे जयणा । तथा छाशि प्रमुख मध्ये होय तेहनी जयणा । वरस प्रति घी मण २५, तेल मण २५, गोल मण १०, साकर मण ५०, खांण मण ५०, मीतुं मण ५, उपरांत निषेध । स्वजन कुटुंबने अर्थे राखवानी जयणा । मोह दाखणे(दाक्षिण्ये) राखनी जयणा । तथा घर मध्ये बीजा कोइनुं होय तेहनी सांसंभाले जयणा । मांड्या कार्य विवाहादिकें अधिकनी जयणा, तथा धर्मार्थे साहमीवात्सल्यादि कार्ये पिण जयणा । ए रीते कर्मादान अष्टम वर्जवुं ।

केशवाणिज्य नवमुं लिख्यते - द्विपद माणस दास दासि तथा चतुष्पद गाय भेंस प्रमुख कयविक्रय लेइने वेचवा निषेध । लहिणे देणे चतुष्पद आवे ते वेचवानी जयणा, घर अर्थे राखवानी जयणा, अनुकंपाई राखवानी जयणा । ए नवमुं कर्मादान वरजवुं ।

विष वाणिज्य १० - विष लोह हथियार प्रमुखनो व्यापार निषेध । घर

कामे लेवानी जयणा । पण नित्य कोदाडी, पावडा, चांचु, यान, राजप्रमुख ५ मोकलां । आरंभे जयणा । ए विषवाणिज्य १० ।

हवे ५ सामान्य लखिइ छै । यंत्रपिल्लण कर्म इग्यारमुं ११ लिख्यते - घांणी, घरटी, उखल, मूसल, नीसा, कोहलुं, चरखा प्रमुखनो व्यापार निषेध । पिण पोताने काजे दिनप्रतइं घरटिस..... उखल २, मुसल २, खांमणी २, कातर ५, पालि ५, सूडि ५ चूलेतरा २ नी जयणा । सेलडीनो रस काढवो परार्थेनी जयणा । तथा रोगादिकारणे उषधादिकारणे आसव पाक करवानी जयणा । कुटुंबने विषे ए राख्या छै ते माहेलां देवा पडे, लेवां पडे तेहनि जयणा । व्यापारने अर्थे अधिकां निषेध । घर अर्थे अधिकनी जयणा । ए रीते यंत्रपीलण कर्मादान वरजू ११ ।

निलंछण कर्मादान - खषीकर्म - कांन नाक द्विपद चतुपदना कर्ण कंबल समराववा निषेध । पोताना स्वजन संबंधीना बालक पुरुषना कांन नाक वीधाववा पडें तेहनी जयणा । तथा आदेश निर्देश देवानी जयणा, धर्मार्थे जयणा । ए निलंछणकर्म जाणवुं १२ ।

वनदावकर्म - दव पलेवडुं लगाडवा लगाडाववा निषेध । अंगीठी(ठा) तापने वास्ते पोताने हेते तथा कुटुंबादिकने अर्थे नित्य प्रभात तापणा प्रमुखनी जयणा । बाकी निषेध । उषध हेते भठी लगाडवानी जयणा, शेष निषेध । ए तेरमुं कर्मादान १३ ।

सरद्रहकर्म चौदमुं - तलाव, कूआ, द्रह, टांका, खंडोखलि, गढवुं प्रमुख सोषवा सोषाववा निषेध, संखारानी जयणा । थोडे पाणिइ पाणीये छांटवानुं यत्न करवुं । तथा पोताना घरनां टांका टांकली कुवा गढवुं गलाववां पडे तेहनी जयणा । धर्म हेतें तीर्थादिकें जयणा । ए चौदमु १४ ।

असतीपोषकर्म पनरमुं - मांजार, मुरगां, मोर, शुडा, स्वान, नपुंसक, पारेवा, चरुकलां, मेनां प्रमुख क्रिडार्थे राखवा रखाववां निषेध । पोषवां पोषाववां धर्मीनी बुद्धि निषेध । अनुकंपा हेतुइ जयणा । निद्धंधसपणों हेतें निषेध छें तेहनी जयणा । अनाथ जाणी तथा दीन बापडां पशु जांणी अशनादिक हेतु ते जयणा १५ । ए वरजवुं ।

ए लिख्यां छे ते प्रपणइ पनर कर्मादान पापनां भूल जाणीने ए

परिहरवानो खंप करवो । १५ कर्मादान तजवां ।

अथ व्यापारनी विगत लिखइ छैं । सूत्रनो, रुनो, व्याजवटानो, चोपडनो, धाननो, जलवटनो तथा थलवटनो ए सर्व व्यापार थइने रुपैया - - - - - मोकलो ।

वरस प्रति सूआवड कारणे १ करवानी जयणा । दिन प्रति चूला २ संधूखानी जयणा । अग्नि कोइ मांगे तेहने आपवानी जयणा । दलवुं, दलाववुं, खांडवुं, खंडाववुं, भरडवुं, भरडाववुं, मास मध्ये मण १० आरंभे जयणा । पांच पर्वि निषेध ।

साहमिवच्छलादिक धर्म कारणें जयणा । विवाहादिकार्यें जयणा । लीपण मास प्रते ४ मोकलां, कारणविशेषे अधिकनी जयणा । लाकडां छांणा इंधण थइ रुपैया १०० वरस प्रते जयणा । धोलि खडी, कलिचुनो करोठि थइने मण १० मासमास प्रतें [जयणा] । पंचपर्वी एतले मास प्रति दिन ५ नीलवण न वावरवी । तेमां केरी केलुं मोकलुं । भेलसंभेल रोगादि कारणनि जयणा ।

वरस प्रतें आमलां, कंकोडी मण ०।, साबु सेर २०, आरिठा मण ०।।, नी जयणा । कसाइ, वाघरी, मोचि, ढेढ प्रमुखने हाथे करीने व्याजे दोकड़ा आपवा निषेध, कसाइ, वाघरीने अपाववा निषेध । वरस प्रतें विवाह कार्य तथा स्वजन संबंधीनइ आदेश निर्देश देवानी जयणा । स्वजनादिकनां विवाहादिक होइं, तथा मोहदाक्षिण्य होइं तेहना विवाहादिकने विषे अग्रेसरि थवुं पडे तेहनी जयणा इत्यादि ज्ञेयं ।

अथ स्नानविधि लिख्यते - आमलां, छासनी खेल, चणानो, तुवरिनो, गहुनो, मगनो, चोखानो, बाजरिनो आटो, माटी प्रमुख स्नान करवानो आगार । तेल प्रमुखना ए [आगार] मोकला मासे १५ सेर उपरांत निषेध । खांड लिंबुनी जयणा इत्यादि ।

अथ अभ्यंगणविधि लिख्यते - धुपेल, तेल, सरसिउं, एरंडिउ, मोगरेल, लाखेल खांपण प्रमुख सेर १५ उपरांत निषेध, कारणे जयणा ॥ इत्यादि ॥

उद्धर्तन विधि लिख्यते -

गेहुं, चिणा, तुअरि, इत्यादिकनो लोट हलद्र प्रमुख सेर १५ उपरांत निषेध, कारणे जयणा । ए रीते जाणवुं ।

अथ मज्जनविधि - गागर ५ उपरांत निषेध जाणवुं पोतानि देहैं, कारणे जयणा इत्यादि । अथ वस्त्रविधि लिख्यते - वेष - पूर्वे राख्या छै ते उपरांत नहि । इत्यादि पूर्वतो ज्ञेय ।

विलेपनविधि - केसर, सूकडि(सुखड), मलयागरुं, गुलाब, अगर, किरियातु, जव, लिंबु, गहुला, उपली, सूठि, कंकोडी, कपूरकाचली ए राख्या प्रमाणैं विलेपननी जयणा । उपरान्त नहि । रोगादि कारणै विशेष विलेपननी जयणा इत्यादिक ज्ञेयं ।

आभरणविधि लिख्यते - वेलिउं, वेंटी, सांकलि, मादलियां, छलां, तांति, उतरी, बाजुबंध प्रमुख आभूषण सर्व मिलिने रुपैया हजार १०,०००नुं पहिरवुं । तेहथी उपरांत गहेणुं पेहिरवा निषेध । तथा गृहमे पोताना विना कुटुंबादिकनुं, तथा कोइ मेहली जाइ ते राखवानी जयणा । तथा स्वजनादिके आभूषण राखवा सूप्यो [होय] ते पिण पहेरवानी जयणा । तथा धर्मादिकार्ये विशेष भक्तिइं पेरवानी जयणा । इत्यादि आभरणविधि ।

अथ धूपविधि लिख्यते - अगर, लोबान, गुगल, किंदरु, कपूर, शिलाजित प्रमुख भलो धूप वावरुं मास प्रते सेर ५ उपरांत निषेध । देवपूजा अर्थे, धर्मकार्ये विशेष भक्तिइ धूपनी जयणा । तथा रोगादि कारणे सर्वनी जयणा । इत्यादि ज्ञेयं ।

अथ दातणविधि - लिंबडो, जेठीमध, आकडो, चूणनी, करांठिनो, सिंघतरानी बोरडिनो दातण पूर्वे राख्यां छे ते वावरवां, नेतरनी वावरु शेष निषेध, इत्यादि दातणविधि छै ।

अथ अथाणु - सूकां निर्दोष सर्व मोकलां । राइतां सूकां मोकलां । बोलानो निषेध । ए रीते व्रत पालवां ।

अथ सुखडीनी जाति लिख्यते - सेवइया लाडुआनी जाति १ सेवनुं दल २ खाजलानी जाति ३ फीणां ४ दहिथरानी जाति ५ सांकलिनी जाति ६ मगना लाडु ७ धारानी ८ गांठिया ९ जलेबी १० हेसमि ११ मरकी १२ सूतरफेणी १३ बरफी १४ हलुओ १५ अमृतपाक १६ मांडी १७ घेबर १८ मेसुर १९ चूरमानी जाति २० मोतिचूर २१ चणानु दल २२[?२३] मोतीया लाडु २४ औषधिआ लाडु सर्वजातिनां २५ गुंदवडां २६ पाति सर्वजातिनी मोकली २७

दहिवडां २८ पुरी २९, कुलेरनी जाति ३० पेडां ३१ फाफडानी जाति ३२ साकरदल ३३ तनमनीआ पाक ३४ अनरसा ३५ खारकीया ३६ गुलधाणिनी जाति ३७ रेवडी ३८ छुटुं दल ३९ साटा ४० खरमा ४१ काकरीया ४२ लाखणसाही ४३ सकरपारा ४४ जालरो तलना लाडुआ ४५ तलेला पडुआ ४६ चोखाना नोलीया ४७ गणानी जाति ४८ दहिवडानी जाति ४९ संजूरी ५० मावो ५१ चांदखानी ५२ साकरिया चणा ५३ एलची दाणा ५४ सकरलाकडी ५५ तथा बीजाईं रमकडां प्रमुख, पतासा प्रमुख, सीरो लापसी प्रमुख, इत्यादिक पकवाननी जाति मोकली । शेष निषेध । देश प्रदेश गयें ए राख्याथी उपरान्त पकवान जाणिने खावां निषेध, अजाणे सुखडीमां भेलसंभेले आवे तेहनी जयणा । इत्यादि परिमाण ।

एतद्ब्रतस्य अतीचार लिख्यते - हवे सातमा ब्रतना ५ अतिचार टालवानो खप करु । ते किम? सचित्त वस्तु टालवानो खप करुं १, अचित्त वस्तु सचित्त साथे प्रतिबद्ध २, अपक्व आहार ३, दुपक्वाहार ४, तुच्छोषधनुं भक्षण ५ ए सातमा ब्रतनां ५ अतिचार टाली यथाशक्ति प्रमाणें पालवुं इत्यादि । ए रीते ब्रत पालवो यथाशक्ति ॥

अथ अष्टम ब्रत किंचित् विवरणं - आठमे अनर्थदंड विरमण अणुब्रते - आर्तध्यान, रौद्रध्यान, राजकथा, देशकथा, स्त्रीकथा, भक्ति(क्त)कथा ए ४ विकथा टालवानो खप करुं । जुवटुं रमवुं निषेध । सेत्रुंज(शतरंज) सोगठां काकरीइं रमवा निषेध । आदेश देवानी जयणा । तथा माकडां, हाथी, मल्ल झुझता देखवानें ओदेरीने जोवा निषेध । पाटी, बजाणीया, भवाइया, गोलाटीया, सती, चोर, मारी । तो उदेरी जोवा निषेध । पोलि खडकीमां अथवा कोइने घेर गया तिहां रमता होइ ते जोवानी जयणा । तथा कोइ मुओ होइ ते रुदन करतां होइ ते उदेरिने जोवा जावुं नहि । पोलिमां जयणा, चित्त न रहे माटे । जिहां हईयें तिहाथी वरस प्रते तोफान वार २० ताइ जोवानी जयणा, उपरांति निषेध । वरघोडा प्रमुख उदेरी जोवा अन्य गृहे जइ वार २० वरस प्रतै मोकलां । पोताना घरनी करवानी तो जयणा । अन्य २० जोवा उपरांति निषेध । सगासंबंधी मिलतांनी जयणा । तथा मार्गे जाता आवतां तोफान देखुं तथा बेठां देखुं तेनी जयणा पण उदेरी लख्यां प्रमाणे ।

पापोपगरण पाली, सूडि, चूलेतरु, कोहाडा, कोडाला, तावडा, पावडा, कोर्सि, लोहनां शस्त्र अग्नि प्रमुख अन्य लोकने न आपुं । स्वजन कुटुंब पाडोसिने छुटुं तिहा आपवानी जयणा ।

ए आठमा व्रतनां ५ अतिचार छें, ते टालवानो खप करु । हास्य कंदर्प न दीपाववो १, नेत्रादिक विटचेष्टा न करवी २, असंबद्ध बहु भाषित न बोलवुं ३, अधिकरण घणां एकठां करी न राखुं ४, भोगातिरिक्त थोडुं जोइइं ते घणुं न लेवुं ५ । ए रीते आठमो व्रत पालवानो खप करु इत्यादि ।

अथ नवम सामायिक व्रत प्रारभ्यते । तत्र नवमै सामायिक व्रत - तिहा सामायिक लीधे थकें सामायिकना ३२ दोष मन वचन कायाना मलिने, ते दोष रहित पालवानो खप करु । तिहां मास प्रते प्रतिक्रमणां २ करु । मास प्रतें सामायिक ५ करवा । ते दिन ३० मै एके ओछे दिन थाइ तोय मास एके पूरा सामायिक करिने पोहचाडुं । ते न पुंहचाइ तो जेटला ओछा रहे तेटला दिन सचित्त तथा घी न खावुं । रोगादिकारणें परवसैं अशुचिपणें जयणा । तथा गामान्तर गया मासमां सामायिक ओछां थाइ ५ मां, पण पूरां न पडे तेहनी जयणा । शरीर शुद्धपणें अंतरायरहितपणें मास १मां सामायिक ५ करवां ।

हवे ए नवमां व्रतमां ५ अतिचार टालवानो खप करु । १. मनदुष्प्रणिधानं २ वचनदुःप्रणिधानं ३ कायदुःप्रणिधानं ४ सामायिक काल पुंहता विना पारवुं ५ सामायिक शून्यपणे आदर्युं ए पांच अतिचार जाणुं, पिण आदरु नहि । ए रीते नवमुं सामायिक व्रत पालुं ॥

अथ देशावकाशिक व्रत लिख्यते - दशमे देशावकाशिक शिक्षाव्रते दिन प्रते चौद नियम प्रभाते संभारवानो सांझें संखेपवानो खप करु । तीरछुं ४ दिसिविदिसि गाऊ_ऊंचुं गाऊ_नीचुं गाऊ_ए रीतै छठ्ठा व्रतमां मोकलुं राख्युं छे ते प्रमाणे इहां । ए व्रत नित्यें संभारवुं तथा दिशा संखेपी वरसमां २ दिवसनां दिसावसागिक करु ।

दशमा व्रतना ५ अतिचार टालवानो खप करु । १. नियम उपरांतथी वस्तु अणाववी नहि, २. नियम उपरांत शब्द न करवो, ३. नियम उपरांत वस्तु मोकलवी नहि, ४. नियम उपरांत पुद्गलनो प्रक्षेप न करवो, [५. नियम उपरांत रूप देखाडवुं] ए पांच अतिचार जाणुं, पिण आदरु नहि । ए रीतै

दशम व्रत विवरण जाणवुं ॥

अथ एकादशमः । अथ एकादशमः व्रत प्रारंभ्य[ते] - इग्यारमो पोषधोपवास शिक्षाव्रतं वर्षमध्ये पोषह १ अहोरत्तो करवो । न थाय तो दिवसना २ पोषध पुहचाडवा । शेष करवानो खप करुं, कारणै जयणा ।

इग्यारमां व्रतना पांच अतिचार टालवानो खप करु. १ संथारानी भूमिका जोइ नहि. २ उच्चार ते लघुनीति-वडीनीतिनी भूमिका जोइ नहि. ३ तथा पूंजी नहि. ४ तथा पडिलेही नहि. ५ तथा भोजननी चिंता कीधी, ए पांच अतिचार वर्जवानो खप करु । अतिचार जाणुं, पिण आदरु नहि इति एकादशमः व्रतः ॥

अथ द्वादशमव्रत लिख्यते - बारमे अतिथि-संविभाग शिक्षाव्रतइं वरस प्रतें १ अतिथिसंविभाग करवा । साधुसाध्वीनो योग न मिले तो सुधर्मी श्रावक तथा श्राविकानी भक्ति करुं ।

बारमा व्रतना ५ अतिचार जाणुं पिण आदरु नहि । १ महात्मा आव्यै संचित्त वस्तु ढांकी २ पीयारी (पराई) वस्तु कीधी ३ संचित्त वस्तु उपर मूंकी ४ मत्सर धरी दानु दीधुं ५ काल अतिक्रमावीने यतिने वहोरवा तेड्यां । ए पांच अतिचार बारमा व्रतनां टालवानो खप करुं । इति द्वादशमव्रतं संपूर्ण ॥ श्रीरस्तु ॥श्री॥ इति द्वादशव्रत समाप्तं पफाण (?)

तथा एणि विधि श्री सम्यक्त्वमूल बार व्रत सुधां पालवा । दिवसनां नियम विसरे तो बीजें दिवसै करवा । मासना नियम विसरे तो बिजें मासें करि प्हुचाडुं । वरसना नियम विसरे तो बीजें वरसें करि पुहचाडुं । ए नियम लीधा विसरे तो दिन २ नीलवण न खावी । ए टीप वरस १ मध्ये एकवार वांचवी तथा वंचाववी । तथा जो प्रमाद वस्यै वरसमां १ वार ए टीप न वांची, न वंचावी [तो] जिवारे सांभरे तिवारे दिन १ नीलवण न खावी ।

तथा बारव्रतमां जे जे परिमाण लख्यां छैं ते प्रमाणै यथाशक्ति करी पालुं । कालदुकाले राजक देवकें तथा शरीरने अस्वास्थ्यपणें जयणा । एहमां वस्तुनुं परिमाण राख्युं छैं ते माहेथी पिण संखेपवानो खप करु । जिनाज्ञायें तहत्ति करु । “तमेव सच्चं निशंकं जं जिणेहिं पवेइयं” ए मार्गनी श्रद्धा राखुं । बीजो मार्ग घटमां न रचावुं । ए टीप प्रमाणै जाणता अजाणता किस्योइ दोष लागे ते मन वचन कायाए करी मिच्छामिदुक्कडम् इत्यादि ॥ श्री ॥

अरिहंतो मह देवो, जावज्जीवं सुसाहुणो गुरुणो ।

जिणपण्णत्तं तत्तं, इय सम(म्म)त्तं मए गहियं ॥१॥

लिखितं सा. वल्लभदास वनमालिदास ज्ञाते वणिक् श्रीसुरतनां रहेवासि
ठेकाणुं शहीयेदपरानी चोकि शेरि मध्ये संवत् १९१२ना फागण सुदि १३ बुधे ॥

[नोंध : आ १२ व्रतनी टीप कोई हस्तप्रतमांथी उतारीने सम्पादकश्रीए अमने
मोकली हती, ते यथाशक्य सामान्य सुधारा साथे अहीं यथावत् आपवामां आवेल छे.

— सं.]

* * *

અર્હત્ પાર્શ્વનો અસલી સમય

— મધુસૂદન ઢાંકી

કલ્પસૂત્ર અન્તર્ગત 'જિનચરિત'માં જિનાંતરા-પ્રસંગે મહાવીર અને પાર્શ્વ વચ્ચે ૨૫૦ વર્ષનો ગાલો બતાવ્યો છે. દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમાં પળ પંચસ્તૂપાન્વયી આચાર્ય વીરસેનના શિષ્ય જિનસેનના શિષ્ય ગુણભદ્ર (પ્રાયઃ નવમ શતી ઉત્તરાર્ધ)નું કથન પળ એવું જ છે. આમ બન્ને પ્રધાન જૈન સમ્પ્રદાયનું કથન સમાન જ છે. અને આજે તો એ જ માન્યતા સર્વસ્વીકૃત છે.

પરન્તુ મને તો ઘણાં વર્ષોથી એ મિતિ શંકાસ્પદ લાગેલી જે અંગેનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ હતાં :

(૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના 'કેશીગૌતમીયમ્' અધ્યયન અનુસાર અર્હત્ પાર્શ્વના સાક્ષાત્ શિષ્ય 'કેશી' અને ભગવાન મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમ વચ્ચે શ્રાવસ્તીના તિન્દુકવનમાં થયેલ સંવાદવાલી ઘટના એ સૂચિત કરે છે કે પાર્શ્વ જ્યેષ્ઠ જરૂર હતા, પળ થોડાક દશકા પૂરતા જ. ૨૫૦ વર્ષ જેટલું અન્તર અસમ્ભવિત છે.

(૨) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સાથેની વાતચીતમાં મહાવીર જે રીતે અને જે આદરપૂર્વક - અરહા પુરુષાદાનીય પાસ - એમ ઉદ્બોધન કરે છે, તેનાથી એવી છાપ ઊઠે છે કે મહાવીર પાર્શ્વને જાણે છે, અને બન્ને વચ્ચે કાઢની દૃષ્ટિએ લાંબુ અન્તર નથી.

(૩) મહાવીરના માતાપિતા 'પાર્શ્વપત્ય' હતા. સમ્ભવ છે કે તેઓ પાર્શ્વનાથના સાક્ષાત્ ઉપાસક-શિષ્યો હોય.

આ અનુમાનને પુષ્ટ કરતું એક અન્ય અને જોરદાર પ્રમાણ હમણાં જ ધ્યાનમાં આવ્યું છે, જે હવે અહીં પ્રસ્તુત કરું છું.

વારાણસીના રાજા અશ્વસેન અને વામા(દેવી)ના પુત્ર પાર્શ્વના લગ્ન કુશાગ્રપુરના રાજા 'પસેનદી' (પ્રસેનજીત)ની કુંવરી 'પ્રભાવતી' સાથે થયેલા. 'પસેનદી'ના પુત્ર બિમ્બિસારે (શ્રેણિક, સેનિય) રાજગૃહની સ્થાપના કરેલી અને તે ગૌતમ બુદ્ધ અને જ્ઞાતૃપુત્ર મહાવીર બન્નેનો શિષ્ય હતો. આ પરિસ્થિતિમાં આ

બધા જ એકકાલિક ઠરે છે.

(૪) ઉત્તર પ્રદેશ અને મગધની એ કાઢની નગરીઓ પુરાતત્ત્વના પ્રમાણોથી ઈસ્વીસન પૂર્વે ૮મા/૭મા સૈકાની લઈ છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં સ્થપાયેલી. વારાણસી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું ઠર્યું નથી.

હવે અહીં વંશવૃક્ષો પ્રસ્તુત કરવાથી ઉપરનાં કથનો સ્પષ્ટ થશે.

(વારાણસી)

(કુશાગ્રપુર)

(ઉગ્રવંશ)

અશ્વસેન અને વામા

પસેનદી

|

પાર્શ્વ

અને

પ્રભાવતી

બિમ્બિસાર (રાજગૃહ સ્થાપક)
(બુદ્ધ અને મહાવીરના સમકાલીન)

|

કેશીકુમાર શ્રમણ

(ગૌતમના જ્યેષ્ઠ સમકાલીન)

આમ બધા જ સ્થાનકોળથી જોતાં અર્હત્ પાર્શ્વ અને અર્હત્ વર્ધમાન મહાવીર વચ્ચે થોડાક જ દશકનું વાસ્તવિક અન્તર હોય તેવું સ્પષ્ટ ખાસે છે. પરમ્પરાવાદીઓને અલબત્ત પોતાનો મત બદલવાનું કહી ન શકાય. આ તો કેવળ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે જ નોંધરૂપે અહીં લખ્યું છે.

પીપલ્સ પ્લાઝા, છઠ્ઠે માળે,
મેમનગર ફાયર સ્ટેશન પાસે,
અમદાવાદ-૯

સમ્પાદકની નોંધ

ડૉ. ઢાંકીનું અન્વેષણ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી થયું છે. તે બન્ને વિધાઓ, અઘાવર્ધિ ઉપલબ્ધ પ્રમાણોને જ મુખ્ય આધાર માને છે; પરમ્પરા-પ્રાપ્ત શાસ્ત્રીય સાક્ષ્યોને, જરૂર પડે ત્યાં/ત્યારે જ, તે પળ ગૌણ, સાક્ષ્યલેખે તે સ્વીકારે છે.

પ્રસેનજિત રાજા એક કરતાં વધુ થયા હોવાનું જૈન-બૌદ્ધ ગ્રન્થો થકી નક્કી થાય છે. પ્રભાવતીના પિતા કુશાગ્ર (કે કુશસ્થલ?)ના રાજા હોય, તો અન્ય પ્રસેનજિત

શ્રાવસ્તીના રાજા તરીકે પળ નોંધાયેલા મઢે છે. સેણિયના પિતા પ્રસેનજિત કરતાં પ્રભાવતીના પિતા પ્રસેનજિત જુદા-પુરોગામી ન હોઈ શકે ?

કેશીસ્વામીને પાર્શ્વ-શિષ્ય તરીકે 'ઉત્તરાધ્યયન'માં વર્ણવ્યા હોવાની વાત સાચી છે. પળ વ્યાખ્યાકારો તેનો અર્થ 'પરમ્પરાપ્રાપ્ત શિષ્ય' ંમ જ કરે છે, અને તે અર્થનો અસ્વીકાર કરવાનું શક્ય કેમ બને ?

બીજું, સેણિય અને પ્રભાવતી બન્ને ંક જ પિતાનાં સન્તાન હોય, તો અર્હત્ પાર્શ્વ અને સેણિય સાઢા-બનેવી બન્યા ગણાય. આવા સમ્બન્ધનો અછડતોયે નિર્દેશ કોઈ ગ્રન્થમાં મઢયો નથી. બલ્કે સેણિય-પત્ની ચેલ્લણા અને અર્હત્ વીર વર્ધમાન ભાઈ-બહેન (મામા-ફોઈનાં સન્તાન) છે, તે હિસાબે સેણિયની વય ંટલી બધી અધિક હોય તેમ માનવું મુશ્કેલ બનશે.

જે હોય તે. ડૉ. ઢાંકી તો સતત સંશોધનશીલ પ્રતિભા છે. તેઓ ૮૬ વર્ષે અને સાંવ નાદુરસ્ત દેહસ્થિતિમાં પળ આવું સંશોધનાત્મક ચિન્તન તથા ંહાપોહ કરતા રહે છે, તે બહુ જ મહત્ત્વની વાત છે. 'મારી વાત બધા માને' ંવો હઠવાદ તેમણે દાખવ્યો નથી. તેમનો આશય આવા મુદ્દે વધુ શોધ થાય અને વધુ પ્રમાણો મેઢવીને તથ્ય સુધી પહોંચાય તેટલો જ છે.

- શી.

जैन दर्शन का नयसिद्धान्त

— प्रो. सागरमल जैन

कथन का वाच्यार्थ और नय :

शब्दों अथवा कथन के सही अर्थ को समझने के लिए यह आवश्यक है कि श्रोता न केवल वक्ता के शब्दों की ओर जाये, अपितु उसके अभिप्राय को भी समझने का प्रयत्न करे। अनेक बार समान पदावली के वाक्य भी वक्ता के अभिप्राय, वक्ता की कथनशैली और तात्कालिक सन्दर्भ के आधार पर भिन्न अर्थ के सूचक हो जाते हैं। वक्ता के अभिप्राय को समझने के लिए जैन आचार्यों ने नय और निक्षेप ऐसे दो सिद्धान्त प्रस्तुत किये हैं। नय और निक्षेप के सिद्धान्तों का मूलभूत उद्देश्य यही है कि श्रोता वक्ता के द्वारा कहे गये शब्दों अथवा कथनों का सही अर्थ जान सके। नय की परिभाषा करते हुए जैन आचार्यों ने कहा है कि 'वक्ता के कथन का अभिप्राय' ही 'नय' कहा जाता है। कथन के सम्यक् अर्थनिर्धारण के लिए वक्ता के अभिप्राय को एवं तात्कालिक सन्दर्भ को ध्यान में रखना आवश्यक है। नयसिद्धान्त हमें वह पद्धति बताता है, जिसके आधार पर वक्ता के आशय एवं कथन के तात्कालिक सन्दर्भ (Context) को सम्यक् प्रकार से समझा जा सकता है। जैन दर्शन में नय और निक्षेप की अवधारणाएँ स्याद्वाद और सप्तभंगी के विकास के भी पूर्व की हैं। तत्त्वार्थसूत्र के प्रथम अध्याय में हमें नय एवं निक्षेप की ही अवधारणाएँ स्पष्ट रूप में उपलब्ध हो जाती हैं, जबकि वहाँ स्याद्वाद और सप्तभङ्गी की स्पष्ट अवधारणा अनुपस्थित है। तत्त्वार्थ के पाँचवें अध्याय का 'अर्पितानर्पिते सिद्धे'* सूत्र भी मूलतः नय-सिद्धान्त अर्थात् सामान्य एवं विशेष दृष्टि का ही सूचक है। आगमिक विभज्यवाद एवं दार्शनिक नयवाद की अवधारणा के आधार पर ही आगे स्याद्वाद और सप्तभंगी का विकास हुआ है। यदि हम गम्भीरतापूर्वक देखें तो जैनो के नय, निक्षेप, स्याद्वाद और सप्तभङ्गी - इन सभी सिद्धान्तों का सम्बन्ध भाषा-दर्शन एवं अर्थ-विज्ञान (Science of meaning) से है।

* अर्पितानर्पितसिद्धे: - तत्त्वार्थ०-५ ।

नयों की अवधारणा को लेकर जैनाचार्यों ने यह प्रश्न उठाया है कि यदि वक्ता का अभिप्राय अथवा वक्ता की कथनशैली या अभिव्यक्तिशैली ही नय है तो फिर नयों के कितने प्रकार होंगे ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए आचार्य सिद्धसेन द्वारा कहा गया है कि जितने वचनपथ (कथन करने की शैलियाँ) हो सकती हैं, उतने ही नयवाद हो सकते हैं। वस्तुतः नयवाद भाषा के अर्थ-विश्लेषण का सिद्धान्त है। भाषायी अभिव्यक्ति के जितने प्रारूप हो सकते हैं उतने ही नय हो सकते हैं, फिर भी मोटे रूप से जैन दर्शन में दो, पाँच और सप्त नयों की अवधारणा मिलती है। यद्यपि इन सात नयों के अतिरिक्त निश्चय नय और व्यवहार नय तथा द्रव्यार्थिक नय और पर्यायार्थिक नय का भी उल्लेख जैन ग्रन्थों में है, किन्तु ये नय मूलतः तत्त्वमीमांसा या अध्यात्मशास्त्र से सम्बन्धित हैं। जबकि नैगम आदि सप्त नय मूलतः भाषा-दर्शन से सम्बन्धित हैं।

नय और निक्षेप दोनों ही सिद्धान्त यद्यपि शब्द एवं कथन के वाच्यार्थ (Meaning) का निर्णय करने से सम्बन्धित हैं, फिर भी दोनों में अन्तर है। निक्षेप मूलतः शब्द के अर्थ का निश्चय करता है, जबकि नय वाक्य या कथन के अर्थ का निश्चय करता है। जैन दर्शन में नयों का विवेचन तीन रूपों में मिलता है — (१) निश्चयनय और व्यवहारनय (२) द्रव्यार्थिकनय और पर्यायार्थिकनय तथा (३) नैगमादि सप्तनय। भगवतीसूत्र आदि आगमों में नयों के प्रथम एवं द्वितीय वर्गीकरण ही वर्णित हैं, जबकि समवायाङ्ग, अनुयोगद्वार, नन्दीसूत्र एवं तत्त्वार्थसूत्र में नयों का तृतीय वर्गीकरण नैगमादि के रूप में पाया जाता है, इसका भाष्यमान्य पाठ नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र एवं शब्द ऐसे पाँच नयों का उल्लेख करता है, जबकि सर्वार्थसिद्धि-मान्य पाठ नैगम आदि सात नयों का उल्लेख करता है। निश्चय और व्यवहार नय मूलतः ज्ञानपरक दृष्टिकोण से सम्बन्धित हैं। वे वस्तुस्वरूप के विवेचन की शैलियाँ हैं, जबकि द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नय वस्तु के शाश्वत पक्ष और परिवर्तनशील पक्ष का विचार करते हैं। सप्त नयों की चर्चा में जहाँ तक नैगमादि प्रथम चार नयों का प्रश्न है वे मूलतः वस्तु के सामान्य और विशेष स्वरूप की चर्चा करते हैं। जबकि शब्दादि तीन नय

वस्तु का कथन किस प्रकार से किया गया है यह बताते हैं ।

निश्चयनय और व्यवहारनय

ज्ञान की प्राप्ति के तीन साधन हैं — (१) अपरोक्षानुभूति, (२) इन्द्रियजन्यानुभूति और (३) बुद्धि । इनमें अपरोक्षानुभूति या आत्मानुभूति निश्चयनय की और इन्द्रियानुभूति या बुद्धि व्यवहारनय की प्रतीक है । तत्त्वमीमांसा में सत् के स्वरूप की व्याख्या प्रमुख रूप से निश्चय और व्यवहार ये दो दृष्टिकोणों के आधार पर होती है । जैन दर्शन के अनुसार सत् अपने आप में एक पूर्णता है, अनन्तता है । इन्द्रियानुभूति, बुद्धि, भाषा और वाणी, अपनी-अपनी सीमा के कारण अनन्त गुणधर्मात्मक सत् के एकांश का ही ग्रहण कर पाते हैं, यही एकांश का बोध नय कहलाता है । दूसरे शब्दों में सत् के अनन्त पक्षों को जिन-जिन दृष्टिकोणों से देखा जाता है, वे सभी नय कहलाते हैं ।

नयों का स्वरूप

जैन दार्शनिकों का कहना है कि सत् की अभिव्यक्ति के लिए भाषा के जितने प्रारूप (कथन के ढंग) हो सकते हैं, उतने ही नय, वाद, अथवा दृष्टिकोण हो सकते हैं । वैसे तो जैन दर्शन में नयों की संख्या अनन्त मानी गई है, लेकिन मोटे तौर पर नयों के दो भेद किये जाते हैं — जिन्हें १. निश्चयनय और २. व्यवहारनय कहते हैं । निश्चयनय और व्यवहारनय में सभी नयों का अन्तर भाव हो जाता है । भगवतीसूत्र में इन दोनों नयों का प्रतिपादन बड़े ही रोचक रूप में किया गया है — गौतमस्वामी भगवान महावीर से पूछते हैं कि भगवन् प्रवाही गुड़ में कितने रस, वर्ण, गन्ध और स्पर्श होते हैं ? महावीर कहते हैं, कि गौतम मैं इस प्रश्न का उत्तर दो नयों से देता हूँ । व्यवहारनय से तो वह मधुर कहा जाता है, लेकिन निश्चयनय से उसमें पाँच वर्ण, पाँच रस, दो गन्ध और आठ स्पर्श होते हैं । वस्तुतः निश्चय और व्यवहार दृष्टियों का विश्लेषण यह बताता है कि वस्तुतत्त्व न केवल उतना ही है, जितना इन्द्रियों के माध्यम से वह हमें प्रतीत होता है अथवा बुद्धि उसके स्वरूप का निश्चय कर पाती है । सत्स्वरूप को समझने के लिए इन्द्रियानुभूतिजन्य ज्ञान और बुद्धिजन्य ज्ञान उसके व्यावहारिक पक्ष को ही

पकड़ पाते हैं, क्योंकि बुद्धि भी भाषा पर आधारित है और भाषा का शब्दभण्डार अतिसीमित है। इसी प्रकार अपरोक्षानुभूति भी या आत्मिक अनुभूति भाषा और बुद्धि से निरपेक्ष होती है। जिसे अन्तर्दृष्टि या प्रज्ञा कहा जाता है। निश्चयनय अपरोक्षानुभूति पर और व्यवहारनय इन्द्रियानुभूति और बौद्धिक ज्ञान पर निर्भर करता है। जिस प्रकार व्यवहारनय भी इन्द्रियानुभूति और बौद्धिक विमर्श दोनों की अपेक्षा रखता है। जिस प्रकार जैन दर्शन में ज्ञान और उसकी अभिव्यक्ति के इन्द्रियानुभूतिजन्य ज्ञान, बौद्धिकज्ञान और आत्मिकज्ञान ऐसे ज्ञान के तीन विभाग भी किये गये हैं, ठीक इसी प्रकार बौद्ध दर्शन के विज्ञानवाद में भी परिकल्पित, परतन्त्र और परिनिष्पन्न ऐसे ज्ञान के तीन भेद किये गये हैं। बौद्ध दर्शन का शून्यवाद भी इसे मिथ्या संवृति, तथ्य संवृति और परमार्थ ऐसे तीन रूपों में व्यक्त करता है। आचार्य शङ्कर ने भी इन्हें ही प्रतिभासिक सत्य, व्यवहारिक सत्य और पारमार्थिक सत्य ऐसे तीन विभागों में बाटा है। इन्द्रियानुभूति और बौद्धिक ज्ञान व्यवहार पक्ष को प्रधानता देते हैं, अतः इनको मिला देने पर दो विधाएँ ही शेष रहती हैं - व्यवहार (व्यवहारनय) और परमार्थ (निश्चयनय)।

पाश्चात्य-परम्परा में ज्ञान की ही विधाएँ - निश्चयनय और व्यवहारनय

न केवल भारतीय दर्शनों में, वरन् पाश्चात्य दर्शनों में भी प्रमुख रूप से व्यवहार और परमार्थ के दृष्टिकोण स्वीकृत रहे हैं। डॉ. चन्द्रधर शर्मा के अनुसार भी पश्चिमी दर्शनों में भी व्यवहार और परमार्थ दृष्टिकोणों का यह अन्तर सदैव ही माना जाता रहा है। विश्व के सभी महान दार्शनिकों ने इसे किसी न किसी रूप में स्वीकार किया है। हेराक्लिटस के Kato और Ano, पारमेनीडीज के मत (Opinion) और सत्य (Truth), सुकरात के मत में रूप और आकार (Word and Form), प्लेटो के दर्शन में संवेदन (Sense) और प्रत्यय (Idea), अरस्तू के पदार्थ (Matter) और चालक (Mover), स्पिनोजा के द्रव्य (Substance) और पर्याय (Modes), कांट के प्रपंच (Phenomenal) और तत्त्व, हेगल के विपर्यय और निरपेक्ष तथा ब्रैडले के आभास (Appearance) और सत् (Reality) किसी न किसी रूप में उसी व्यवहार और परमार्थ की धारणा को स्पष्ट करते हैं। भले ही इनमें नामों

की भिन्नता हो, लेकिन उनके विचार इन्हीं दो दृष्टिकोणों की ओर संकेत करते हैं ।

यहाँ यह जान लेना चाहिए कि जहाँ तक व्यवहार का प्रश्न है, उसके ज्ञान के साधन इन्द्रियाँ, मन और बुद्धि हैं, और ये तीनों सीमित और सापेक्ष हैं । इसलिए समस्त व्यवहारिक ज्ञान सापेक्ष होता है । जैन दार्शनिकों का कथन है कि एक भी कथन और उसका अर्थ ऐसा नहीं है जो नयशून्य हो, सारा ज्ञान दृष्टिकोणों पर आधारित है, यही दृष्टिकोण मूलतः निश्चयनय और व्यवहारनय कहे जाते हैं ।

तत्त्वज्ञान के क्षेत्र में निश्चयनय और व्यवहारनय का अर्थ :

तत्त्वज्ञान के क्षेत्र में निश्चयदृष्टि सत् के उस स्वरूप का प्रतिपादन करती है, जो सत् की त्रिकालाबाधित स्वभावदशा और स्वलक्षण है, जो पर्याय या परिवर्तनों में भी सत्ता के सार के रूप में बना रहता है । निश्चयदृष्टि अभेदगामी सत्ता के शुद्धस्वरूप या स्वभावदशा की सूचक है और उसके पर-निरपेक्ष स्वरूप की व्याख्या करती है । जबकि व्यवहारनय प्रतीति को आधार बनाती है, अतः वह वस्तु के पर-सापेक्ष स्वरूप का विवेचन करता है । निश्चयनय वस्तु या आत्मा के शुद्ध स्वरूप या स्वभाव लक्षण का निरूपण करता है जो पर से निरपेक्ष होता है । जबकि व्यवहारनय पर-सापेक्ष प्रतीति रूप वस्तुस्वरूप को बताता है । आत्मा कर्म-निरपेक्ष शुद्ध, बुद्ध, नित्य, मुक्त है — यह निश्चयनय का कथन है, जबकि व्यवहारनय कहता है कि संसारदशा में आत्मा कर्ममूल से लिप्त है, राग-द्वेष एवं काषायिक भावों से युक्त है । पानी स्व-स्वरूपतः शुद्ध है यह निश्चयनय है । पानी में कचरा है, मिट्टी है वह गन्दा है यह व्यवहारनय है ।

तत्त्वज्ञान के क्षेत्र में व्यवहारदृष्टि सत्ता के उस पक्ष का प्रतिपादन करती है, जिस रूप में वह प्रतीत होती है । व्यवहारदृष्टि भेदगामी है और सत् के आगन्तुक लक्षणों या विभावदशा की सूचक है । सत् के परिवर्तनशील पक्ष का प्रस्तुतीकरण व्यवहारनय का विषय है । व्यवहारनय देश और काल सापेक्ष है । व्यवहारदृष्टि के अनुसार आत्मा जन्म भी लेती है और मरती भी है, वह बन्धन में भी आती है और मुक्त भी होती है ।

आचारदर्शन के क्षेत्र में व्यवहारनय और निश्चयनय का अन्तर :

जैन परम्परा में व्यवहार और निश्चय नामक दो नयों या दृष्टियों का प्रतिपादन किया जाता है। वे तत्त्वज्ञान और आचारदर्शन - दोनों क्षेत्रों पर लागू होती हैं, फिर भी आचारदर्शन और तत्त्वज्ञान के क्षेत्र में निश्चयदृष्टि और व्यवहारदृष्टि का प्रतिपादन भिन्न-भिन्न अर्थों में हुआ है। पं. सुखलालजी इस अन्तर को स्पष्ट करते हुए लिखते हैं कि जैन परम्परा में जो निश्चय और व्यवहार रूप से दो दृष्टियाँ मानी गई हैं, वे तत्त्वज्ञान और आचार - दोनों क्षेत्रों में लागू की गई हैं। सभी भारतीय दर्शनों की तरह जैन-दर्शन में भी तत्त्वज्ञान और आचार - दोनों का समावेश है। निश्चयनय और व्यवहारनय का प्रयोग तत्त्वज्ञान और आचार - दोनों में होता है, लेकिन सामान्यतः शास्त्राभ्यासी इस अन्तर को जान नहीं पाता। तात्त्विक निश्चयदृष्टि और आचारविषयक निश्चयदृष्टि - दोनों एक नहीं है। यहाँ बात उभयविषयक व्यवहारदृष्टि की भी है। तात्त्विक निश्चय दृष्टि शुद्ध निश्चय दृष्टि है, और आचारविषयक निश्चय दृष्टि अशुद्ध निश्चयनय है। इसी प्रकार तात्त्विक व्यवहार दृष्टि भी आचार सम्बन्धी व्यवहार दृष्टि से भिन्न है। यह अन्तर ध्यान में रखना आवश्यक है।

द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नय :

जैन दर्शन के अनुसार सत्ता अपने आप में उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य युक्त है। उसका ध्रौव्य (स्थायी) पक्ष अपरिवर्तनशील है और उसका उत्पाद-व्यय का पक्ष परिवर्तनशील है। सत्ता के अपरिवर्तनशील पक्ष को द्रव्यार्थिक नय और परिवर्तनशील पक्ष को पर्यायार्थिक नय कहा जाता है। पाश्चात्य दर्शनों में सत्ता के उस अपरिवर्तनशील पक्ष को Being और परिवर्तनशील को Becoming भी कहा गया है। सत्ता का वह पक्ष जो तीनों कालों में एक रूप रहता है, जिसे द्रव्य भी कहते हैं, उसका बोध द्रव्यार्थिक नय से होता है। और सत्ता का वह पक्ष जो परिवर्तित होता रहता है, उसे पर्याय कहते हैं, उसका कथन पर्यायार्थिक नय ही है। ज्ञानमीमांसा की दृष्टि से यह परिवर्तनशील पक्ष भी दो रूपों में काम करता है, जिन्हें स्वभावपर्याय और विभागपर्याय के रूप में जाना जाता है। जिसमें स्वभावपर्यायवस्था को

प्राप्त करना ही उसका नैतिक आदर्श है। स्वभाव पर्याय तत्त्व के निजगुणों के कारण होती है, एवं अन्य तत्त्वों से निरपेक्ष होती है, इसके विपरीत विभाव पर्याय अन्य तत्त्व से सापेक्ष विभाव पर्याय होती है। आत्मा में ज्ञाता द्रष्टा भाव या ज्ञाता द्रष्टा की अवस्था स्वभाव पर्याय रूप होती है। क्रोधादिभाव विभाव पर्यायरूप होते हैं। परिवर्तनशील स्वभाव एवं विभाव पर्यायों का कथन व्यवहार नय होता है। जबकि सत्तारूप आत्मा के ज्ञाता द्रष्टा नामक गुण का कथन निश्चय नय से होता है।

नैगम आदि सप्तनय :

यह वर्गीकरण अपेक्षाकृत एक परवर्ती घटक है। तत्त्वार्थसूत्र के भाष्यमान्य पाठ में नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र और शब्दनय ऐसे पाँच भेद किये गये हैं। ये पाँचों भेद दिगम्बर परम्परा के षट्खण्डागम में भी उल्लेखित हैं। तत्त्वार्थसूत्र के भाष्यमान्य पाठ में उसके पश्चात् नैगमनय के दो भेद और शब्दनय के दो भेद भी किये गये हैं। परवर्तीकाल में शब्दनय के इन दो भेदों को मूल-पाठ में समाहित करके सर्वार्थसिद्धिमान्य पाठ में नयों के नैगम आदि सप्त नयों की चर्चा भी की गई है। दिगम्बर परम्परा इस सर्वार्थसिद्धिमान्य पाठ को आधार मानकर इन सात नयों की ही चर्चा करती है। वर्तमान में तो श्वेताम्बर और दिगम्बर दोनों ही परम्पराओं में इन सप्तनयों की चर्चा ही मुख्य रूप से मिलती है। इन सात नयों में नैगम, संग्रह, व्यवहार और ऋजुसूत्र इन चार नयों को अर्थनय अर्थात् वस्तुस्वरूप का विवेचन करने वाले और शब्द, समभिरूढ़ और एवंभूत इन तीन नयों को शब्दनय अर्थात् वाच्य के अर्थ का विश्लेषण करने वाले कहा गया है। अर्थनय का सम्बन्ध वाच्य-विषय (वस्तु) से होता है। अतः ये नय अपने वाच्य विषय की चर्चा सामान्य और विशेष इन पक्षों के आधार पर करते हैं। जबकि शब्दनय का सम्बन्ध वाच्यार्थ (Meaning) से होता है। आगे हम इन नैगम आदि सप्तनयों की संक्षेप में चर्चा करेंगे।

नैगमनय — इन सप्तनयों में सर्वप्रथम नैगमनय आता है। नैगमनय मात्र वक्ता के संकल्प को ग्रहण करता है। नैगमनय की दृष्टि से किसी कथन के अर्थ का निश्चय उस संकल्प अथवा साध्य के आधार पर किया जाता

है जिसे वक्ता वह बताना चाहता है। नैगमनय सम्बन्धी प्रकथनों में वक्ता की दृष्टि सम्पादित की जानेवाली क्रिया के अन्तिम साध्य की ओर होती है। वह कर्म के तात्कालिक पक्ष पर ध्यान न देकर कर्म के प्रयोजन की ओर ध्यान देती है। प्राचीन आचार्यों ने नैगमनय का उदाहरण देते हुए बताया है कि जब कोई व्यक्ति स्तम्भ के लिए किसी जंगल से लकड़ी लेने जाता है और उससे जब पूछा जाता है कि भाई तुम किसलिए जंगल जा रहे हो? तो वह कहता है मैं स्तम्भ लेने जा रहा हूँ। वस्तुतः वह जंगल से स्तम्भ नहीं अपितु स्तम्भ बनाने की लकड़ी ही लाता है। लेकिन उसका संकल्प या प्रयोजन स्तम्भ बनाना ही है। अतः वह अपने प्रयोजन को सामने रखकर ही वैसा ही कथन करता है। हमारी व्यावहारिक भाषा में ऐसे अनेक कथन होते हैं जब हम अपने भावी संकल्प के आधार पर ही वर्तमान व्यवहार का प्रतिपादन करते हैं। डाक्टरी में पढ़ने वाले विद्यार्थी को उसके भावी लक्ष्य की दृष्टि से डाक्टर कहा जाता है। नैगमनय के कथनों का वाच्यार्थ भूत पर आधारित भविष्यकालीन साध्य या संकल्पों के आधार पर होता है। जैसे — प्रत्येक भाद्रकृष्णा अष्टमी को कृष्णजन्माष्टमी कहना। यहाँ वर्तमान में भूतकालीन घटना का उपचार किया गया है।

संग्रहनय — भाषा के क्षेत्र में अनेक बार हमारे कथन व्यष्टि को गौण कर समष्टि के आधार पर होते हैं। जैनाचार्यों के अनुसार जब विशेष या भेदों की उपेक्षा करके मात्र सामान्य लक्षणों या अभेद के आधार पर कोई कथन किया जाता है तो वह संग्रहनय का कथन माना जाता है। उदाहरण के लिए जब कोई व्यक्ति यह कहे कि 'भारतीय गरीब है'। तो उसका यह कथन व्यक्तिविशेष पर लागू न होकर सामान्यरूप से समग्र भारतीय जनसमाज का वाचक होता है। प्रज्ञापनासूत्र में यह प्रश्न उठाया गया है कि जातिप्रज्ञापनीय भाषा सत्य मानी जाये अथवा असत्य मानी जाये या व्यक्तिविशेष के आधार पर सत्य या असत्य मानी जाये। जातिप्रज्ञापनीय भाषा में समग्र जाति के सम्बन्ध में गुण, स्वभाव आदि का प्रतिपादन होता है, किन्तु ऐसे कथनों में अपवाद की सम्भावना से इन्कार भी नहीं किया जा सकता। सामान्य या जाति के सम्बन्ध में किये गये कथन कभी व्यक्ति के सम्बन्ध में सत्य भी

होते हैं और कभी असत्य भी होते हैं। अतः यह प्रश्न भी उठ सकता है कि यदि उस कथन के अपवाद उपस्थित हैं तो उसे सत्य किस आधार पर कहा जाय। उदाहरण के लिए यदि कोई कहे कि स्त्रियाँ भीरू (डरपोक) होती हैं तो यह कथन सामान्यतया स्त्रीजाति के सम्बन्ध में तो सत्य माना जा सकता है किन्तु किसी स्त्रीविशेष के सम्बन्ध में यह सत्य ही हो, ऐसा आवश्यक नहीं है। अतः संग्रहनय के आधार पर किये गए कथन जैसे — भारतीय गरीब हैं अथवा स्त्रियाँ भीरू होती हैं, समष्टि के सम्बन्ध में ही सत्य हो सकते हैं, उन्हें उस जाति के प्रत्येक सदस्य के बारे में सत्य नहीं कहा जा सकता है। यदि कोई इस सामान्य वाक्य से यह निष्कर्ष निकाले कि सभी भारतीय गरीब हैं और बिडला भारतीय है, इसलिए बिडला गरीब है, तो उसका यह निष्कर्ष सत्य नहीं होगा। सामान्य या समष्टिगत कथनों का अर्थ समुदाय रूप से ही सत्य होता है। यह समष्टि या जाति के पृथक्-पृथक् व्यक्तियों के सम्बन्ध में सत्य भी हो सकता है और असत्य भी हो सकता है। संग्रहनय हमें यही संकेत करता है कि समष्टिगत कथनों के तात्पर्य को समष्टि के सन्दर्भ में ही समझने का ही प्रयत्न करना चाहिए और उसके आधार पर उस समष्टि के प्रत्येक सदस्य के बारे में कोई निष्कर्ष नहीं निकालना चाहिए।

व्यवहारनय — व्यवहारनय सामान्यगर्भित विशेष पर बल देता है। व्यवहारनय को हम उपयोगितावादी दृष्टि भी कह सकते हैं। वैसे जैन आचार्यों ने इसे व्यक्तिप्रधान दृष्टिकोण भी कहा है। अर्थप्रक्रिया के सम्बन्ध में यह नय हमें यह बताता है कि कुछ व्यक्तियों के सन्दर्भ में निकाले गए निष्कर्षों एवं कथनों को समष्टि के अर्थ में सत्य नहीं माना जाना चाहिए। साथ ही व्यवहार नय कथन के शब्दार्थ पर न जाकर वक्ता की भावना या लोकपरम्परा (अभिसमय) को प्रमुखता देता है। व्यवहार भाषा के अनेक उदाहरण हैं। जब हम कहते हैं कि घी के घड़े में लड्डू रखे हैं यहाँ घी के घड़े का अर्थ ठीक वैसा नहीं है जैसा कि मिट्टी के घड़े का अर्थ है। यहाँ घी के घड़े का तात्पर्य वह घड़ा है जिसमें पहले घी रखा जाता था।

ऋजुसूत्रनय — ऋजुसूत्रनय को मुख्यतः पर्यायार्थिक दृष्टिकोण का

प्रतिपादक कहा जाता है और उसे बौद्ध दर्शन का समर्थक बताया जाता है। ऋजुसूत्रनयन वर्तमान स्थितियों को दृष्टि में रख कर कोई प्रकथन करता है। उदाहरण के लिए 'भारतीय व्यापारी प्रामाणिक नहीं हैं' - यह कथन केवल वर्तमान सन्दर्भ में ही सत्य हो सकता है। इस कथन के आधार पर हम भूतकालीन और भविष्यकालीन भारतीय व्यापारियों के चरित्र का निर्धारण नहीं कर सकते। ऋजुसूत्रनयन हमें यह बताता है कि उसके आधार पर कथित कोई भी वाक्य अपने तात्कालिक सन्दर्भ में ही सत्य होता है, अन्यकालिक सन्दर्भों में नहीं। जो वाक्य जिस कालिक सन्दर्भ में कहा गया है, उसके वाक्यार्थ का निश्चय उसी कालिक सन्दर्भ में होना चाहिए।

शब्दनय - नयसिद्धान्त के उपर्युक्त चार नय मुख्यतः शब्द के वाच्य-विषय (अर्थ) से सम्बन्धित है, जब कि शेष तीन नयों का सम्बन्ध शब्द के वाच्यार्थ (Meaning) से है। शब्दनय यह बताता है शब्दों का वाच्यार्थ उनकी क्रिया या विभक्ति के आधार पर भिन्न-भिन्न हो सकता है। उदाहरण के लिए 'बनारस भारत का प्रसिद्ध नगर था' और 'बनारस भारत का प्रसिद्ध नगर है' इन दोनों वाक्यों में बनारस शब्द का वाच्यार्थ भिन्न-भिन्न है। एक भूतकालीन बनारस की बात कहता है तो दूसरा वर्तमान कालीन। इसी प्रकार 'कृष्ण ने मारा' - इसमें कृष्ण का वाच्यार्थ कृष्ण नामक वह व्यक्ति है जिसने किसी को मारने की क्रिया सम्पन्न की है। जबकि 'कृष्ण को मारा' - इसमें कृष्ण का वाच्यार्थ वह व्यक्ति है जो किसी के द्वारा मारा गया है। शब्दनय हमें यह बताता है कि शब्द का वाच्यार्थ कारक, लिङ्ग, उपसर्ग, विभक्ति, क्रिया-पद आदि के आधार पर बदल जाता है।

समभिरूढनय - भाषा की दृष्टि से समभिरूढनय यह स्पष्ट करता है कि अभिसमय या रूढ़ि के आधार पर एक ही वस्तु के पर्यायवाची शब्द यथा - नृप, भूपति, भूपाल, राजा आदि अपने व्युत्पत्त्यर्थ की दृष्टि से भिन्न-भिन्न अर्थ के सूचक हैं। जो मनुष्य का पालन करता है, वह नृप कहा जाता है। जो भूमि का स्वामी होता है, वह भूपति होता है। जो शोभायमान होता है, वह राजा कहा जाता है। इस प्रकार पर्यायवाची शब्द अपना अलग-अलग वाच्यार्थ रखते हुए भी अभिसमय या रूढ़ि के आधार पर एक ही

वस्तु के वाचक मान लिए जाते हैं, किन्तु यह नय पर्यायवाची शब्दों यथा - इन्द्र, शक्र, पुरन्दर में व्युत्पत्ति की दृष्टि से अर्थ-भेद मानता है ।

एवंभूतनय — एवंभूतनय शब्द के वाच्यार्थ का निर्धारण मात्र उसके व्युत्पत्तिपरक अर्थ के आधार पर करता है । उदाहरण के लिए कोई राजा जिस समय शोभायमान हो रहा है उसी समय राजा कहा जा सकता है । एक अध्यापक उसी समय अध्यापक कहा जा सकता है जब वह अध्यापन का कार्य करता है । यद्यपि व्यवहार जगत में इससे भिन्न प्रकार के ही शब्द-प्रयोग किये जाते हैं । जो व्यक्ति किसी समय अध्यापन करता था, अपने बाद के जीवन में वह चाहे कोई भी पेशा अपना ले, 'मास्टरजी' के ही नाम से जाना जाता है । इस नय के अनुसार जातिवाचक, व्यक्तिवाचक, गुणवाचक, संयोगी-द्रव्य-शब्द आदि सभी शब्द मूलतः क्रियावाचक हैं । शब्द का वाच्यार्थ क्रियाशक्ति का सूचक है । अतः शब्द के वाच्यार्थ का निर्धारण उसकी क्रिया के आधार पर करना चाहिए ।

इस प्रकार हम देखते हैं कि जैन आचार्यों का नय-सिद्धान्त यह प्रयास करता है कि पर वाक्य प्रारूपों के आधार पर कथनों का श्रोता के द्वार सम्यक् अर्थ ग्रहण किया जाय । वह यह बताता है कि किसी शब्द अथवा वाक्य का अभिप्रेत अर्थ क्या होगा । यह बात उस कथन के प्रारूप पर निर्भर करती है जिसके आधार पर वह कथन किया गया है । नय-सिद्धान्त यह भी बतलाता है कि कथन के वाच्यार्थ का निर्धारण भाषायी संरचना एवं वक्ता की अभिव्यक्ति शैली पर आधारित है और इसलिए यह कहा गया है कि जितने वचनपथ हैं उतने ही नयवाद है । नय-सिद्धान्त शब्द के वाच्यार्थ का निर्धारण ऐकान्तिक दृष्टि से न करके उस समग्र परिप्रेक्ष्य में करता है जिसमें वह कहा गया है ।

जैन दर्शन का निक्षेपसिद्धान्त

— प्रो. सागरमल जैन

जैन दर्शन में शब्द के वाच्यार्थ का निर्धारण करने के लिए एक प्रमुख सिद्धान्त प्रस्तुत किया गया है — उसे निक्षेप का सिद्धान्त कहते हैं। निक्षेप के अर्थ को स्पष्ट करते हुए उपाध्याय यशोविजयजी कहते हैं कि जिससे प्रकरण (सन्दर्भ) आदि के अनुसार अप्रतिपत्ति आदि का निराकरण होकर शब्द के वाच्यार्थ का यथास्थान विनियोग होता है, ऐसे रचनाविशेष को निक्षेप कहते हैं। लघीयस्त्रय में भी निक्षेप की सार्थकता को स्पष्ट करते हुए यह कहा गया है कि निक्षेप के द्वारा अप्रस्तुत अर्थ का निषेध और प्रस्तुत अर्थ का निरूपण होता है। वस्तुतः शब्द का प्रयोग वक्ता ने किस अर्थ में किया है इसका निर्धारण करना ही निक्षेप का कार्य है। हम 'राजा' नामधारी व्यक्ति, नाटक में राजा का अभिनय करने वाले व्यक्ति, भूतपूर्व शासक और वर्तमान में राज्य के स्वामी सभी को 'राजा' कहते हैं। इसी प्रकार गाय नामक प्राणी को भी गाय कहते हैं और उसकी आकृति के बने हुए खिलौने को भी गाय कहते हैं। अतः किस प्रसङ्ग में शब्द किस अर्थ में प्रयुक्त किया गया है इसका निर्धारण करना आवश्यक है। निक्षेप हमें इस अर्थनिर्धारण का प्रक्रिया को समझाता है। पं. सुखलालजी संघवी अपने तत्त्वार्थसूत्र के विवचन में लिखते हैं कि "समस्त व्यवहार या ज्ञान के लेन-देन का मुख्य साधन भाषा है। भाषा शब्दों से बनती है। एक ही शब्द प्रयोजन या प्रसङ्ग के अनुसार अनेक अर्थों में प्रयुक्त होता है। प्रत्येक शब्द के कम से कम चार अर्थ मिलते हैं। वे ही चार अर्थ उस शब्द के अर्थ-सामान्य के चार विभाग हैं। ये विभाग ही निक्षेप या न्यास कहलाते हैं। इनको जान लेने से वक्ता का तात्पर्य समझने में सरलता होती है।"

जैन आचार्यों ने चार प्रकार के निक्षेपों का उल्लेख किया है — १. नाम २. स्थापना ३. द्रव्य और ४. भाव।

नामनिक्षेप — व्युत्पत्तिसिद्ध एवं प्रकृत अर्थ की अपेक्षा न रखने वाला जो अर्थ माता-पिता या अन्य व्यक्तियों के द्वारा किसी व्यक्ति या वस्तु

को दे दिया जाता है वह नामनिक्षेप है। नामनिक्षेप में न तो शब्द के व्युत्पत्तिपरक अर्थ का विचार किया जाता है, न उसके लोकप्रचलित अर्थ का विचार किया जाता है, और न उस नाम के अनुरूप गुणों का ही विचार किया जाता है। अपितु मात्र किसी व्यक्ति या वस्तु को संकेतित करने के लिए उसका एक नाम रख दिया जाता है। उदाहरण के रूप में कुरूप व्यक्ति का नाम सुन्दरलाल रख दिया जाता है। नाम देते समय अन्य अर्थों में प्रचलित शब्दों, जैसे सरस्वती, नारायण, विष्णु, इन्द्र, रवि आदि अथवा अन्य अर्थों में अप्रचलित शब्दों जैसे डित्थ, रिकू, पिकू, मोनु, टोनु आदि से किसी व्यक्ति का नामकरण कर देते हैं और उस शब्द को सुनकर उस व्यक्ति या वस्तु में संकेत ग्रहण होता है। नाम किसी वस्तु या व्यक्ति को दिया गया वह शब्द संकेत है - जिसका अपने प्रचलित अर्थ, व्युत्पत्तिपरक अर्थ और गुणनिष्पन्न अर्थ से कोई सीधा सम्बन्ध नहीं होता है। यह स्मरण रखना चाहिए कि नामनिक्षेप में कोई भी शब्द पर्यायवाची नहीं माना जा सकता है क्योंकि उसमें एक शब्द से एक ही अर्थ का ग्रहण होता है।

स्थापनानिक्षेप - किसी वस्तु की प्रतिकृति, मूर्ति या चित्र में उस मूलभूत वस्तु का आरोपण कर उसे उस नाम से अभिहित करना स्थापनानिक्षेप है। जैसे जिन-प्रतिमा को जिन, बुद्ध-प्रतिमा को बुद्ध और कृष्ण की प्रतिमा को कृष्ण कहना। नाटक के पात्र, प्रतिकृतियाँ, मूर्तियाँ, चित्र - ये सब स्थापनानिक्षेप के उदाहरण हैं। जैन आचार्यों ने इस स्थापनानिक्षेप के दो प्रकार माने हैं -

१. तदाकार स्थापनानिक्षेप और २. अतदाकार स्थापनानिक्षेप। वस्तु की आकृति के अनुरूप आकृति में उस मूल वस्तु का आरोपण करना यह तदाकार स्थापनानिक्षेप है। उदाहरण के रूप में गाय की आकृति के खिलौने को गाय कहना। जो वस्तु अपनी मूलभूत वस्तु की प्रतिकृति तो नहीं है किन्तु उसमें उसका आरोपण कर उसे जब उस नाम से पुकारा जाता है तो वह अतदाकार स्थापनानिक्षेप है। जैसे हम किसी अनगढ़ प्रस्तरखण्ड को किसी देवता का प्रतीक मानकर अथवा शतरंज की मोहरों को राजा, वजीर आदि के रूप में परिकल्पना कर उन्हें उस नाम से पुकारते हैं।

द्रव्यनिक्षेप — जो अर्थ या वस्तु पूर्व में किसी पर्याय, अवस्था या स्थिति में रह चुकी हो अथवा भविष्य में किसी पर्याय अवस्था या स्थिति में रहने वाली हो उसे वर्तमान में भी उसी नाम से संकेतित करना - यह द्रव्यनिक्षेप है। जैसे कोई व्यक्ति पहले कभी अध्यापक था, किन्तु वर्तमान में सेवानिवृत्त हो चुका है उसे वर्तमान में भी अध्यापक कहना अथवा उस विद्यार्थी को जो अभी डाक्टरी का अध्ययन कर रहा है डाक्टर कहना अथवा किसी भूतपूर्व विधायक को तथा वर्तमान में विधायक का चुनाव लड़ रहे व्यक्ति को विधायक कहना - ये सभी द्रव्यनिक्षेप के उदाहरण हैं। लोकव्यवहार में हम इस प्रकार की भाषा के अनेकशः प्रयोग करते हैं, यथा - वह घड़ा जिसमें कभी घी रखा जाता था, वर्तमान काल में चाहे वह घी रखने के उपयोग में न आता हो फिर भी घी का घड़ा कहा जाता है।

भावनिक्षेप — जिस अर्थ में शब्द का व्युत्पत्ति या प्रवृत्ति निमित्त सम्यक् प्रकार से घटित होता हो वह भावनिक्षेप है, जैसे - किसी धनाढ्य व्यक्ति को लक्ष्मीपति कहना, सेवाकार्य कर रहे व्यक्ति को सेवक कहना आदि।

वक्ता के अभिप्राय अथवा प्रसङ्ग के अनुरूप शब्द के वाच्यार्थ को ग्रहण करने के लिए निक्षेपों की अवधारणा का बोध होना आवश्यक है। उदाहरण के रूप में किसी छात्र को कक्षा में प्रवेश करते समय कहा गया 'राजा आया' इस कथन का वाच्यार्थ, किसी नाटक के मंच पर किसी पात्र को आते हुए देखकर कहा गया 'राजा आया' इस कथन के वाच्यार्थ से भिन्न है। प्रथम प्रसङ्ग में राजा का वाच्यार्थ 'राजा' नामधारी छात्र है, जबकि दूसरे प्रसङ्ग में राजा शब्द का वाच्यार्थ है - राजा का अभिनय करने वाला पात्र। आज भी हम 'महाराजा-बनारस' और - महाराजा 'ग्वालियर' शब्दों का प्रयोग करते हैं। किन्तु आज इन शब्दों का वाच्यार्थ वह नहीं है जो सन् १९४७ के पूर्व था। वर्तमान में इन शब्दों का वाच्यार्थ द्रव्यनिक्षेप के आधार पर निर्धारित होगा, जबकि सन् १९४७ के पूर्व वह भावनिक्षेप के आधार पर निर्धारित होता था। 'राजा' शब्द कभी राजा नामधारी व्यक्ति का वाचक होता है। तो कभी राजा का अभिनय करने वाले पात्र का वाचक होता है। कभी

वह भूतकालीन राजा का वाचक होता है तो कभी वह वर्तमान में शासन करने वाले पात्र का वाचक होता है । निक्षेप का सिद्धान्त हमें यह बताता है कि हमें किसी शब्द के वाच्यार्थ का निर्धारण उसके कथन-प्रसङ्ग के अनुरूप ही करना चाहिए । अन्यथा अर्थबोध में अनर्थ होने की सम्भावना बनी रहेगी । निक्षेप का सिद्धान्त शब्द के वाच्यार्थ के सम्यक् निर्धारण का सिद्धान्त है, जो कि जैन दार्शनिकों की अपनी एक विशेषता है ।

C/o. प्राच्य विद्यापीठ,
शाजापुर (म.प्र.)

‘कज्जमाणे कडे’ मां तयसम्मति

— मुनि त्रैलोक्यमण्डनविजय

‘कज्जमाणे कडे’ (क्रियमाणं कृतम्) आ वात कया नयने सम्मत होइ शके ते विशे अत्रे विचारणा करवानो उपक्रम छे. आ सिद्धान्तना जमालिअे करेला अपलापनी कथा तो प्रसिद्ध ज छे,^१ तेथी ते अंगे वधु न लखतां सीधी नयविचारणा ज करीअे.^२

निश्चयनयनी अपेक्षाअे कोईपण क्रिया क्षणिक ज होय छे. मतलब के क्रियामात्र क्षणवारमां उत्पन्न थई, पोतानुं कार्य पेदा करीने, ते ज क्षणे नाश पामी जाय छे. बे के तेथी वधु क्षणो सुधी अेक ज क्रिया प्रवर्ते, ते आ नयना मते शक्य ज नथी. आपणे जे क्रियाने दीर्घकालिक समजीअे छीअे, ते वास्तवमां अनेक क्षणिक क्रियाओनो समूह ज होय छे. आपणी दृष्टिनी स्थूलताने लीधे आपणे अे समूहगत क्रियाओने अलग-अलग नथी जोई शकता, अने तेथी आपणे अे क्रियासमूहने अेक ज क्रिया गणी लईअे छीअे.

अेटलुं ज नहीं, अे दरेक क्षणिक क्रियाथी जन्य फळ पण जुदुं जुदुं ज होय छे. पण आपणे अेटलुं सूक्ष्म नथी समजी शकता अने अेटले ज आपणे घणी बधी क्षणिक क्रियाओ पछीनी क्षणिक क्रियाथी जन्य जे कार्य आपणी स्थूल दृष्टिमां जणाय, तेने ज ते तमाम क्षणिक क्रियाओनुं कार्य गणी लईअे छीअे.

आ वातने अेक उदाहरण द्वारा समजीअे : अेक कुम्भार घडो बनावी रह्यो छे. तेनी आ घटोत्पादन प्रक्रियानो आरम्भ तेणे माटीनो पिण्ड लईने चाकडे मूक्यो अेने गणीअे अने समाप्ति घडानी निष्पत्तिने समजीअे तो आ बे आरम्भबिन्दु अने समाप्तिबिन्दु वच्चे घणो लांबो काळ व्यतीत थाय छे. आ तमाम काळ आपणी स्थूल दृष्टिअे घटनिष्पादननो काळ छे, केमके आपणे घडाने ज आ समग्र क्रियाकलापना फळ तरीके गणी लीधो छे. परन्तु जो आपणे थोडीक काळजी राखीने तपासीशुं तो जणाशे के आ क्रियानी प्रत्येक क्षणे माटीनो पिण्ड बदलातो रह्यो छे. ते पिण्ड वच्चे अमुक क्षणो सुधी

પરિવર્તન પામતો નથી, પછી અચાનક એક ક્ષણે બદલાય છે, વઢી પાછો અપરિવર્તનશીલ બને છે - આવું તો થતું નથી. પ્રત્યેક ક્ષણે તે નવાં નવાં પરિવર્તન પામતો જ રહે છે, અને તે માટે જવાબદાર છે પ્રત્યેક ક્ષણે થતી નવી નવી ક્રિયા. પહેલી ક્ષણે થતી પ્રક્રિયા માટીના પિંડને થોડોક બદલે છે, બીજી ક્ષણિક પ્રક્રિયા વઢી ઓર બદલાવ લાવે છે. અને કાર્યકારણભાવની આ શૃંખલા જ એક એવી ક્ષણિક ક્રિયાને જન્મ આપે છે કે જે ઘડાને ઉત્પન્ન કરી આપે છે. આ અવાન્તર પરિવર્તનોમાંથી જે પરિવર્તનો આપણે સમજી શકીએ તેને આપણે શિવક, સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ વ. નામ આપીએ છીએ. વઢી, કુમ્ભાર જે ક્રિયાઓ કરે તે વખતે એના મનમાં ઘડાનો જ અભિલાષ હોય છે, તેથી આપણે તે તમામ ક્રિયાઓને ઘટજનક ગણીએ છીએ. પણ વાસ્તવિક રીતે તો ઘટજનક તો એક અન્તિમ ક્રિયા જ હોય છે, એ પહેલાંની તમામ ક્રિયાઓ તો ઘટની પૂર્વ અવસ્થાઓની જનક હોય છે, ઘટની નહિ.

ટૂંકમાં નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ દરેક ક્રિયા ક્ષણિક જ હોય છે અને એ દરેક ક્રિયા સ્વતન્ત્ર કાર્યને જન્મ આપે છે.

પ્રશ્ન એ થાય કે ક્ષણિક ક્રિયાથી જન્ય ફળરૂપ કાર્ય, ક્ષણિક ક્રિયાના સમયે જ જન્મે છે કે ક્ષણિક ક્રિયાના પછીના સમયે ? આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ એમ કહેશે કે ક્રિયા પૂરી થાય (મતલબ કે કાર્યની ક્રિયમાણતા સમાપ્ત થાય) એટલે કાર્ય જન્મે છે. અર્થાત્ ક્રિયાક્ષણની પછીની (-ક્રિયમાણતા ન હોવાની) ક્ષણે કાર્ય જન્મે છે. પણ ક્ષણિકક્રિયાવાદી નિશ્ચયનય એમ કહેશે કે ક્રિયા ચાલુ થાય તે જ ક્ષણે ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિ પણ થાય છે અને ત્યારે જ તે ક્રિયાથી જન્ય કાર્ય જન્મી જાય છે. ક્રિયા પૂરી થાય તે ક્ષણથી પછીની ક્ષણે જે કાર્ય જન્મે તેને તે ક્રિયાજન્ય કેમ કહેવાય ? કેમકે 'કારણ હોય ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય અને કારણ ન હોય ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન હોય' આવી વ્યવસ્થા છે. હવે જો ક્રિયા નાશ પામી જાય ત્યારે કાર્ય જન્મે તો ક્રિયા એ કાર્યનું કારણ જ નહીં ગણાય, કેમકે એ નહોતી ત્યારે પણ કાર્ય જન્મ્યું. અને તો તો કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે ક્રિયા કરવાની જરૂર જ નહીં રહે.

વઢી, જે ક્ષેત્રમાં ક્રિયા થતી હોય એનાથી જુદા ક્ષેત્રમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એ શક્ય નથી જ, પછી એ જુદું ક્ષેત્ર ક્રિયાક્ષેત્રથી ગમે તેટલું પાસે કેમ

ન હોય? અને જો કારણક્ષેત્ર અને કાર્યક્ષેત્ર જુદાં ન હોઈ શકે, તો કારણક્ષણ અને કાર્યક્ષણ જુદી કેમ હોઈ શકે ?^૩ જે ક્ષણે કારણરૂપ ક્રિયા છે તે ક્ષણે કાર્યરૂપ ફળ ન જન્મે, પરંતુ ક્રિયા નષ્ટ થઈ જાય પછી કારણાભાવ હોય એ ક્ષણે કાર્ય જન્મે, આવી વ્યવસ્થા તો કેવી રીતે સ્વીકારાય ? માટે ક્રિયા પોતાના અસ્તિત્વની ક્ષણે જ કાર્ય જન્માવે છે તે સ્વીકારવું પડશે.

આનો સૂચિતાર્થ એ થાય કે વસ્તુની ઉત્પાદનપ્રક્રિયા જે ક્ષણે પ્રવર્તે છે, તે જ ક્ષણે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ જે ક્ષણે કરાઈ રહી છે - 'ક્રિયમાણ' છે, તે જ વસ્તુ તે જ ક્ષણે કરાઈ ચૂકી છે - 'કૃત' છે. પ્રભુ વીરે કરેલી 'કજ્જમાણે કડે'ની પ્રરૂપણા આ નયવિચારણાથી સંગત બને છે.

આ વિચારણાના અન્ય ફલિતાર્થો નીચે મુજબ છે :

૧. નિશ્ચયનય મુજબ ચરમક્ષણે પ્રવર્તતી ક્રિયા જ કાર્યજનક હોય છે, તે પૂર્વેની ક્ષણિક ક્રિયાઓ નહીં. તેથી આ નય એક ચરમક્ષણની ક્રિયાને જ કારણ ગણે છે, તે પૂર્વેની ક્રિયાઓ તેના મતે કારણ નથી ગણાતી.^૪
૨. ક્રિયમાણ એ કૃત જ હોય છે, પણ કૃત સાધ્યતાવસ્થામાં ક્રિયમાણ પણ હોય છે અને સિદ્ધતાવસ્થામાં ક્રિયમાણ નથી પણ હોતું.
૩. 'ક્રિયમાણ'થી સાધ્યતા સૂચવાય છે અને 'કૃત' સિદ્ધતા સૂચવે છે. તેથી સાધ્યતા-સિદ્ધતા વચ્ચેનો વિરોધ 'કજ્જમાણે કડે' પ્રરૂપણાને મિથ્યા ઠેરવે છે. પણ આ નયના મતે સાધ્યતા 'સાધ્યતાવિશિષ્ટસિદ્ધતા' રૂપ જ હોય છે, તેથી ઉપરોક્ત વિરોધ નથી રહેતો.
૪. ક્રિયા (કાર્યની ઉત્પાદનપ્રક્રિયા) અને નિષ્ઠા (કાર્યની સમાપ્તિ) એ બે જુદી બાબત છે, પણ ક્રિયાકાલ અને નિષ્ઠાકાલ એક હોઈ શકે છે.

* * *

વ્યવહારનય લોકવ્યવહાર, પ્રત્યક્ષદર્શન વ. પર ધ્યાન આપે છે. તેથી તે એમ કહેશે કે કુમ્ભાર લાંબા સમય સુધી પ્રયત્ન કરે ત્યારે ઘડો જન્મે છે. આ બધો વખત તેણે ઘડો બનાવવાની જ મહેનત કરી હોય છે, તેથી તે ઘટોત્પાદનની જ પ્રક્રિયા છે.^૫ આ ક્રિયા ચાલુ હોય ત્યારે તમે કુમ્ભારને પૂછશો કે "ઘડો બની ગયો ?" તો તે એમ કહેશે કે "ના, ઘડો બનાવવાનું ચાલુ

છે.” આનો અર્થ એ છે કે ઘડો જ્યારે ‘ક્રિયમાણ’ હોય છે, ત્યારે ‘કૃત’ નથી હોતો. કેમકે જે બની રહ્યું છે તે ‘બની ગયેલું’ કેવી રીતે કહેવાય ?

વઢી, ‘ક્રિયમાણ’થી વર્તમાનકાલ સૂચવાય છે, જ્યારે ‘કૃત’ અતીતકાલનું સૂચક છે, તો બે ભિન્ન કાલને એક કેવી રીતે ગણાય ? ઘડો બનાવવાની પ્રક્રિયા પૂરી થાય ત્યારે જ ઘડો જન્મે છે. માટે ક્રિયાકાલ એ ક્રિયાકાલ છે અને નિષ્ઠાકાલ એ નિષ્ઠાકાલ છે, બન્ને એક ન ગણી શકાય. તેથી ‘ક્રિયમાણ’ વસ્તુ ‘ક્રિયમાણ’ જ રહે છે, ‘કૃત’ નથી બનતી અને ‘કૃત’ ‘ક્રિયમાણ’ હોય તે પળ સમ્ભવિત નથી.

ટૂંકમાં, આ મતે ‘કજ્જમાણે કડે’ એ સિદ્ધાન્તની સંગતિ શક્ય નથી.

* * *

હમણાં એક ઠેકાણે આ અંગે એક પૂજ્ય મહાનુભાવ દ્વારા થોડીક જુદી રજૂઆત થયેલી જોવા મઢી. આ રજૂઆત અનુસાર ‘કજ્જમાણે કડે’ આ વચન નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બન્નેને સમ્મત છે. તપાવત એટલો છે કે એક ક્ષણની ક્રિયાની વાત હોય ત્યારે આ નિશ્ચયનયને સમ્મત વચન છે, અને જ્યારે દીર્ઘકાલિક ક્રિયાની વાત હોય ત્યારે વ્યવહારનયને સમ્મત વચન છે.

આ માટેની ત્યાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય દલીલો નીચે મુજબ છે :

૧. સંથારો પાથરવો એ એક દીર્ઘકાલીન પ્રક્રિયા છે. જમાલિએ “સંથારો પથરાઈ ગયો ?” એમ પૂછ્યું ત્યારે સંથારો પૂરેપૂરો પથરાયો નહોતો જ, પાથરવાનું ચાલુ હતું. માટે શિષ્યે તે વખતે આપેલો “પથરાઈ ગયો” એવો જવાબ કયા નયને સમ્મત ગણવો ? આ જવાબ નિશ્ચયનયને તો સમ્મત નથી જ, કેમકે નિશ્ચયનયે તો સંથારો ચરમસમયે જ પથરાય છે, તે પૂર્વે નહીં. અને જમાલિએ પૂછ્યું ત્યારે ચરમ સમય તો નહોતો જ. માટે વ્યવહારનયથી જ આ વાક્યને સંગત ગણી શકાય.

તેથી ચરમ સમયના અભિપ્રાયે જો પથરાતા સંથારને ‘પથરાયેલો’ એમ બોલો તો નિશ્ચયનયની સંમતિ જાળવી અને તે પૂર્વેના સમયોમાં વ્યવહારનયની સંમતિથી આવા પ્રયોગો થાય છે.

૨. સાડીનો એક ભાગ બઢતો હોય તો પળ ‘સાડી બઢી મઈ’ આવું કથન,

ऋजुसूत्रनय (निश्चयनय)ना मते साडीना अेक भागमां आखी साडीनो उपचार करीने ज शक्य बने छे. अेटले ज्यारे आवो उपचार न होय त्यारे 'बळी रहेली साडी बळी गई छे' आवा वचनमां ऋजुसूत्रनी संमति न होवाथी व्यवहारनयनी संमति ज मानवानी रहे छे.

३. अथवा संथारो लगभग पथराई गयो होय त्यारे पण संस्तीर्णत्वनो व्यवहार थवामां, ते ज काळे संथारानो जे अेक देश संस्तीर्यमाण होय, अेने ज संस्तीर्ण जणाववानो अभिप्राय होतो नथी. कारण के 'आवो अेने सूओ' आवो अभिप्राय अेमां संगत थई शकतो नथी... आखो संथारो पथराई गयो होवानुं जणाववानो अभिप्राय ज अेमां होय छे, अे माटे उपचार आवश्यक बनी रहे छे. जे उपचारबहुल व्यवहारनयने ज संमत होवाथी आवा 'क्रियमाणं कृतं' प्रयोगमां व्यवहारनयनी संमति मानवी ज पडे छे.

* * *

'कज्जमाणे कडे' अे वात दीर्घकालीन क्रियाने अपेक्षीने व्यवहारनये सम्मत बनी शके छे अे अंगे उपर रजू थयेली दलीलो थोडो क विचार मांगी ले तेवी जणांय छे —

जेटला अंशे संथारो पथराई चूक्यो होय अेटला अंशमां आखा संथारानो उपचार करवो व्यवहारनयना मते अवश्य शक्य छे. पण अेवो उपचार कर्या पछी पण 'संथारानो अेक भाग पथराई रह्यो छे' अेवा वाक्यप्रयोगने बदले 'संथारो पथराई रह्यो छे' अेवो ज वाक्यप्रयोग ते करी शकशे. 'संथारो पथराई गयो छे' आवो वाक्यप्रयोग, संथारो पथराई रह्यो होय अेवा काळे करवो, ते अेकला व्यवहारनयमते शक्य ज नथी बनतो. केमके नथी ते क्रियाकाळ-निष्ठाकाळनो अभेद स्वीकारतो के नथी ते वर्तमानत्व-अतीतत्वनो अेक ज जग्याअे अन्वय स्वीकारतो. स्वयं ते महानुभावे पण व्यवहारनयमते क्रियाकाळ-निष्ठाकाळनो अभेद के वर्तमानत्व-अतीतत्वनो अवरोध सिद्ध नथी कर्यो. ते वगर तो 'कज्जमाणे कडे'मां व्यवहारनयनी संमति प्रमाणभूत कई रीते गणी शकाय ?

जमालिना शिष्यना जवाबनी संगति निश्चयनयमते कई रीते थई शके ते अंगे आपणने विशेषावश्यक महाभाष्य-गाथा २३३०नी मलधारीय टीकामां

સૂચન મળે છે. તદનુસાર નિશ્ચયનયના મતે ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલનો અભેદ હોવાથી, સંથારાનો જે ભાગ વર્તમાનસમયે પથરાઈ રહ્યો છે, તે ભાગ પથરાઈ ચૂકેલો જ છે. અને સંથારાના તે પથરાઈ ચૂકેલા ભાગમાં વ્યવહારનયથી આજ સંથારાનો ઉપચાર કરીને ઋજુસૂત્રનય(નિશ્ચયનયવિશેષ)ની અપેક્ષાએ 'સંથારો પથરાઈ ચૂક્યો છે' એવો પ્રયોગ કરી જ શકાય છે.^૬ નિશ્ચયનયમતે અનુપચરિત સંથારો ભલે ચરમ સમયે જ પથરાતો હોય, પણ વ્યવહારનયથી સંથારાના એક ભાગમાં સંથારાનો ઉપચાર કરીને તેને નિશ્ચયનયમતે અચરમ સમયે પણ પથરાતો સમજી જ શકાય છે.

જો કે ઋજુસૂત્રનયમતે ઉપચાર શક્ય નથી હોતો. તેથી ઉપચાર કરવા પૂરતું તેને ઉપચારમૂલક વ્યવહારનયનું અવલમ્બન લેવું પડે છે.^૭ પણ તેમ કર્યા પછી ક્રિયાકાલ-નિષ્ઠાકાલનો અભેદ સ્વીકારવાની બાબતમાં તો તે સ્વતન્ત્ર જ છે.

આ જ વાતનું અન્ય ઉદાહરણ જોઈએ. ભગવતીજી - શતક ૧, ઉદ્દેશ ૧, સૂત્ર ૮માં શ્રી ગૌતમસ્વામીજીએ પ્રભુ વીરને પૂછ્યું છે કે "સે નૂળં મ્હેતે! ચલમાણે ચલિએ?" (હે ભગવાન! જે (કર્મ) ચલાયમાન હોય તેને ચલિત કહેવાય?) આનો જવાબ આપતાં પ્રભુ વીરે નિશ્ચયનયના આશ્રયે ફરમાવ્યું છે કે "હંતા ગોયમા! ચલમાણે ચલિએ" (હા ગૌતમ! જે ચલાયમાન હોય તે ચલિત હોય છે.) આ પદાર્થને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવ્યું છે કે "પટની ઉત્પાદનપ્રક્રિયાના પ્રારમ્ભમાં પ્રથમ તન્તુનો પ્રવેશ થાય એ સાથે જ પટ ઉત્પન્નમાન પણ બને છે અને ઉત્પન્ન પણ બને છે. જો પ્રથમ તન્તુના પ્રવેશસમયે પણ પટ ઉત્પન્ન ન થાય, તો એ પ્રવેશની ક્રિયા તો વ્યર્થ બનશે જ, પણ પટ ક્યારેય ઉત્પન્ન ન થાય એવી આપત્તિ પણ આવશે. કેમ કે જો ક્રિયાની પ્રથમ ક્ષણે જ ઉત્પન્ન નથી થતો, તો પછીની ક્ષણોએ પણ એ ઉત્પન્ન નહીં જ થાય. કેમકે પ્રથમક્ષણ અને પછીની ક્ષણો વચ્ચે કોઈક તાત્ત્વિક તફાવત તો છે જ નહીં. માટે પ્રથમ તન્તુના પ્રવેશકાલે જ પટ કંઈક અંશે ઉત્પન્ન થઈ જ ગયો છે, અને એટલો અંશ અન્ય ક્ષણોની ક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન નથી જ થતો એમ સ્વીકારવું પડશે. જો કે પટની આ ઉત્પત્તિ ઉત્પન્નમાનતાથી વિશિષ્ટ હોય છે, એટલે પટ લોકવ્યવહારમાં ઉત્પન્ન નથી ગણાતો. પણ નિશ્ચયનયે તો એ ઉત્પન્ન જ છે. એ જ રીતે ઉદયાવલિકાના પ્રથમ સમયે કાંઈક

અંશે ચલાયમાન કર્મ નિશ્ચયનયથી તો 'ચલિત' જ ગણાય છે."

આ જ વાત સંથારાના દૃષ્ટાન્તમાં લાગુ પાડીએ તો સંથારાનો એક દેશ પથરાતો હોય તો પળ નિશ્ચયનયના મતે તો સંથારો તેટલા અંશે પથરાયેલો જ છે. અને તેથી 'સંથારો પથરાઈ ગયો છે' એમ બોલી જ શકાય. પળ એની નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ સંગતિ શક્ય છે. એકલા વ્યવહારનયે નહીં જ. જુઓ -

“ક્રિયામાણમકૃતમિત્યપિ ભગવાન્ કથञ्चિद् વ્યવહારનયમતેન મન્યતે એવ, પરં 'ચલમાણે ચલિએ, ડર્ઈરિજ્જમાણે ડર્ઈરિએ' ઇત્યાદિસૂત્રાણિ નિશ્ચયનયમતેનૈવ પ્રવૃત્તાનિ ।” (વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-ગાથા ૨૩૨૪ મલધારીય ટીકા)

“વ્યવહારનયશ્ચલિતમેવ ચલિતમિતિ મન્યતે, નિશ્ચયસ્તુ ચલદપિ ચલિતમિતિ” (ભગવતીજી - શતક ૧, ઉદ્દેશ ૧, સૂત્ર ૯ ટીકા)

“ક્રિયામાણમેતન્નયે ન કૃતમ્ । ન ચ વર્તમાનત્વમતીતત્વં ચૈકત્ર વ્યવહાર-સિદ્ધમ્ ।” (-નયરહસ્ય)

ટૂંકમાં, દીર્ઘકાલીન ક્રિયાની અપેક્ષાએ પળ વ્યવહારનયથી ઉપગૃહીત નિશ્ચયનયના અર્વાલમ્બનથી જ 'કજ્જમાણે કડે'ની સંગતિ શક્ય છે, પૂર્વોક્ત રજૂઆત જણાવે છે તેમ એકલા વ્યવહારનયના મતે નહીં.

સાડીનો છેડો બઢ્ઢો હોય અને તે સાડીના એક દેશમાં આંખી સાડીનો ઉપચાર ન કરીએ તો ઋજુસૂત્રનયના મતે 'સાડી બઢ્ઢી ગઈ' એમ નહીં કહેવાય, વ્યવહારનયે જ એમ કહી શકાશે - આ મતલબ ધરાવતી દલીલની વિચારણા લગભગ ઉપર આવી જ ગઈ છે. છતાં પળ એક પ્રશ્ન થાય છે કે તે મહાનુભાવ કહે છે તેમ એક દેશમાં આંખી સાડીનો ઉપચાર ન કરીએ તો, વ્યવહારનય પળ 'સાડી બઢ્ઢી રહી છે' કે 'સાડી બઢ્ઢી ગઈ' આવા પ્રયોગોમાં સંમતિ આપે ધરો ?

વઢ્ઢી, મહાભાષ્યકાર ભગવન્ત સ્વયં ગાથા ૨૩૨૯માં ફરમાવે છે કે “પ્રધુ વીરનાં વચનોને અનુસરીને ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ જ સાડીનો એક છેડો બઢ્ઢો હોવા છતાં 'સાડી બઢ્ઢી ગઈ' આવા પ્રયોગ શક્ય છે, તે સિવાય નહીં.” તો વ્યવહારનયના સ્વતન્ત્ર મતે આવા પ્રયોગની સંગતિ કરવાની કલ્પના પળ કેમ કરી શકાય ?

જો કે પૂર્વોક્ત રજૂઆત અનુસાર ક્રિયા પૂરી થવામાં બહુ જ થોડો કાલ્ઠ બાકી રહ્યો હોય ત્યારે લોકવ્યવહારમાં 'ઘડો થઈ ગયો, રસોઈ બની ગઈ, સંથારો પથરાઈ ગયો' આવા વાક્યપ્રયોગો થતા જ હોય છે. પણ આવા પ્રયોગોના આધારે વ્યવહારનયને 'કજ્જમાળે કડે' સમ્મત છે એમ સાબિત ન કરી શકાય. કેમકે આવા પ્રયોગો વચ્ચે ક્રિયાની શીઘ્ર સમાપ્તિ વિવક્ષિત હોવાથી વસ્તુની ક્રિયમાણતા અને ક્રિયાની અવશિષ્ટતા ગૌણ થઈ જાય છે, અને તેથી વસ્તુનો 'કૃત' તરીકે વ્યવહાર થાય છે. માટે આવા પ્રયોગોમાં 'કડે' હોય છે, 'કજ્જમાળે કડે' નહીં. પરન્તુ જો આવાં સ્થાનોએ વસ્તુની ક્રિયમાણતાને ધ્યાનમાં લઈએ તો તો ત્યાં કૃતત્વનો વ્યવહાર, પૂર્વે જણાવ્યું તેમ, વ્યવહારનયથી ઉપગૃહીત નિશ્ચયનયના મતે જ થઈ શકે, સ્વતન્ત્ર વ્યવહારનયની એમાં સંમતિ નહિ હોય.

ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ પણ છે કે વ્યવહારનય લોકવ્યવહારાનુરોધી અવશ્ય છે, પણ એટલા માત્રથી સઘલ્લોયે લોકવ્યવહાર 'વ્યવહારનય' નથી બની જતો. લોકવ્યવહારના 'મારું શરીર, ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચના પ્રદેશો' જેવા કેટલાય વાક્યપ્રયોગો અન્ય નયોની અપેક્ષાએ પણ હોય છે. માટે લોકવ્યવહારમાત્રથી કોઈ પણ પદાર્થ વ્યવહારનયસમ્મત બની જ જાય એવું નથી હોતું.

આ સમગ્ર ચર્ચાનો સાર એટલો જ છે કે 'કજ્જમાળે કડે' એ સિદ્ધાન્ત સ્વતન્ત્ર વ્યવહારનયમતે સમ્મત થઈ શકે કે નહીં તે અંગે પુનઃ ચિન્તન આવશ્યક છે. બહુશ્રુત ભગવન્તો આ બાબતમાં પ્રકાશ પાથરે તેવી વિનન્તિ.

*

ટિપ્પણ

૧. જમાલિના વિસ્તૃત ચરિત્ર માટે જુઓ ભગવતીજી - શતક ૧, ઉદ્દેશ ૬
૨. આ વિચારણામાં મુખ્ય આધાર આ સાહિત્યનો રહ્યો છે : વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ગાથા ૨૩૦૭ થી ૨૩૩૨ અને એની મલધારીય ટીકા, ભગવતીજી - શતક ૧, ઉદ્દેશ ૧, સૂત્ર ૮-૯ અને એની અભયદેવસૂરિકૃત ટીકા, નયોપદેશ શ્લોક ૩૧,૩૨ - સટીક અને નયરહસ્ય ગત 'કજ્જમાળે કડે'ની ચર્ચા.
૩. આ દલીલ ઉપરોક્ત સાહિત્યમાં સાક્ષાત્ નથી અપાઈ, પણ વિસ્તારભયે અહીં ન નોંધાયેલી દલીલોમાંથી એને ફલિત કરી શકાય છે.

४. कुर्वद्रूपत्वाच्चरमकारणमेव क्रियानयाभिमतं कारणं युक्तं, नाऽन्यत् । -नयरहस्य.
५. आ ज कारणे व्यवहारनय चरमक्षण पूर्वैनां कारणोने पण कारण तरीके स्वीकारे छे.
६. यो यो दाह्यस्य पटादेर्देशस्तन्त्वादिः समये समयेऽग्निभावमेति- दह्यते इत्यर्थः, तत्तद्देशरूपं वस्तु तस्मिन् समये दह्यमानं भण्यते, तथा दग्धमपि तदेव वस्तु तस्मिन्नेव समये भण्यते । अतो दह्यमानमेव दग्धम् । यत्तु देशमात्रेऽपि दग्धे 'सङ्घाटी मे दग्धा' इति त्वं वदसि, तत् सङ्घाट्येकदेशेऽपि सङ्घाटीशब्दोपचारादिति मन्तव्यमिति ।
७. अत्रोपचारमूलव्यवहारनयोपगृहीतस्यर्जुसूत्रनयस्य प्रवृत्तिरित्युक्तं भवति - नयोपदेश - ३२ टीका
८. तत्र योऽसावाद्यश्चलनसमयस्तस्मिंश्चलदेव तच्चलितमुच्यते । कथं पुनस्तद् वर्तमानं सदतीतं भवतीति?, अत्रोच्यते, यथा पट उत्पद्यमानकाले प्रथमतन्तुप्रवेश उत्पद्यमान एवोत्पन्नो भवतीति । उत्पद्यमानत्वं च तस्य प्रथमतन्तुप्रवेशकालादारभ्य पट उत्पद्यत इत्येवं व्यपदेशदर्शनात् प्रसिद्धमेव । उत्पन्नत्वं तूपपत्त्या प्रसाध्यते । तथाहि, उत्पत्तिक्रियाकाल एव प्रथमतन्तुप्रवेशेऽसावुत्पन्नः । यदि पुनर्नोत्पन्नो-ऽभविष्यत् तदा तस्याः क्रियाया वैयर्थ्यमभविष्यत्, निष्फलत्वाद् । उत्पाद्योत्पादनार्था हि क्रियाः भवन्ति । यथा च प्रथमे क्रियाक्षणे नासावुत्पन्नस्तथोत्तरेष्वपि क्षणेष्वनुत्पन्न एवाऽसौ प्राप्नोति । को ह्युत्तरक्षणक्रियाणात्मनि रूपविशेषो? येन प्रथमया नोत्पन्नस्तदुत्तराभिस्तूत्पाद्यते । अतः सर्वदैवाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः । दृष्टा चोत्पत्तिः, अन्त्यतन्तुप्रवेशे पटस्य दर्शनाद् । अतः प्रथमतन्तुप्रवेशकाल एव किञ्चिदुत्पन्नं पटस्य, यावच्चोत्पन्नं न तदुत्तरक्रियोत्पाद्यते, यदि पुनरुत्पाद्येत तदा तदेकदेशोत्पादन एव क्रियाणां कालानां च क्षयः स्यात्, यदि हि तदंशोत्पादननिरपेक्षा अन्याः क्रिया भवन्ति तदोत्तरांशानुक्रमणं युज्यते नाऽन्यथा । तदेवं यथा पट उत्पद्यमान एवोत्पन्नस्तथैवाऽसङ्ख्यातसमयपरिमाणत्वादुदयावलिक्त्रया आदिसमयात् प्रभृति चलदेव कर्म चलितम् ।

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન - પ્રાકૃત અધ્યાયગત કેટલાંક ઉદાહરણોનાં સમ્પૂર્ણ પદ્યો

- મુનિ ત્રૈલોક્યમણ્ડનવિજય

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન - પ્રાકૃત અધ્યાયમાં નિરૂપિત પ્રાકૃતભાષાઓના નિયમોમાંથી કેટલાકને ઉદાહૃત કરવા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે તે સમયે પ્રચલિત પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કરેલાં છે. અત્યારે उपलब्ध સાહિત્યમાંથી આ ઉદાહરણોનાં મૂલ સ્રોત શોધવાનું, उपलब्ध સાહિત્યની વિશાલતાને કારણે મુશ્કેલ બને છે. ઘણું સાહિત્ય લુપ્ત થઈ ગયું છે એ પળ મુશ્કેલી ખરી. વઢી, જ્યાં પદ્યના વચલા એક-બે શબ્દો લેવાયા હોય ત્યાં તો મૂલ સ્થાનની ઓઢ્ઢ અસમ્ભવપ્રાય ગણાય. છતાં કૃતિઓની મૂલ્યવત્તા, સ્વીકૃતિ, પ્રસિદ્ધિ, પૌર્વાપર્ય વ. નક્કી કરવામાં આવો પ્રયાસ ઘણો મૂલ્યવાન નીવડે છે.

વેબર, પિશેલ, નીતી દોલ્વી, ડો. કુલકર્ણી, પ્રં. શ્રીવજ્રસેનવિજયજી, પ્રા. વિજય પળ્ડ્યા વ.એ આ દિશામાં કરેલા પ્રયાસોની નોંધ, તેઓએ શોધેલાં મૂલ સ્થાન વ. ને લગતો ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણીનો મૂલ્યવાન લેખ અનુસન્ધાન - ૨, પૃ. ૨૫-૪૧ પર પ્રકાશિત થયો છે. તેઓએ સ્વયં પળ ઘણાં મૂલ સ્થાન શોધી આપ્યાં છે. પ્રસ્તુત લેખ એ દિશામાં જ એક વધુ પ્રયાસ છે.

ખમ્ભાતના શ્રીશાન્તિનાથ જૈન તાડપત્રીય જ્ઞાનમળ્ડારમાં વિ.સં. ૧૨૨૪ના વર્ષે લખાયેલી હૈમ પ્રાકૃતવ્યાકરણની તાડપત્ર પ્રતિ છે.* કલિકાલસર્વજ્ઞની હયાતીમાં જ લખાયેલી આ પ્રત પાઠશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તો મહત્ત્વની છે જ, પળ તેમાં પ્રતિલેખક દ્વારા અથવા કોઈક વિદ્વાન દ્વારા કરવામાં આવેલાં ટિપ્પણો પળ બહુમૂલ્ય છે. તેથી સં. ૨૦૪૫માં ખમ્ભાતમાં સ્થિરતા દરમ્યાન પૂજ્યપાદ ગુરુભગવન્ત આ. શ્રીવિજયશીલચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે પ્રત ઉકેલીને પાઠશુદ્ધિ તેમજ ટિપ્પણોની નોંધ તૈયાર કરી હતી.

આ ટિપ્પણોમાં ઘણે ઠેકાળે ટિપ્પણકાર વિદ્વાને ઉદાહરણોનાં મૂલ

★ પ્રતની પુષ્પિકા : સંવત ૧૨૨૪ વર્ષે ભાદ્રપદ શુદિ ૩ બુદ્ધે મહં. ચળ્ડપ્રસાદેન સુતયશોધવલસ્યાઽર્થે લિખિતા ।

સમ્પૂર્ણ પદ્યો નોંધ્યાં છે. પાઠશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તો આ પદ્યો મહત્ત્વનાં છે જ, પણ ઉપર જે પ્રયાસ અંગે વાત કરી તે રીતે પણ તેમનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. અત્યારે ઉદાહરણોનાં મૂલ સમ્પૂર્ણ પદ્યો કેટલેક ઠેકાણે મૂલ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જ પ્રવેશી ગયાં છે,* તો ભાયાણીસાહેબે જે સામગ્રી સઙ્કલિત કરીને આપી છે, તેના આધારે પણ ઘણાં મૂલ પદ્યો આપણને સાંપડે છે. તો પણ આ ટિપ્પણીમાંથી લગભગ ૧૮ જેટલાં મૂલ પદ્યો નવાં જડે છે. અત્યાર સુધી અજ્ઞાત રહેલાં ૧૮ પદ્યો એક સાથે મળે તે કેટલી આનન્દદાયક વાત છે ! આ સમ્પૂર્ણ પદ્યો ઉપલબ્ધ થતાં તેટલાં ઉદાહરણોનાં મૂલ સ્ત્રોત શોધવા તો સહેલાં બનશે જ; પણ આમાંથી જે પદ્યો કાલકવલિત કૃતિઓનાં હશે, તે તો પુનર્જીવિત જ ગણવાનાં ! પદ્યોની નોંધ અત્રે વ્યાકરણના સૂત્રક્રમે આપી છે. પદ્યોની સંસ્કૃત છાયા કરવામાં પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણકીર્તિવિજયજી મ.નો અમૂલ્ય સહયોગ મળ્યો છે.

*

સૂત્ર ૧. ૮૪ દિઢિક્કથળવટ્ટં

આમ્બ(?)લવલિઅવામોરૂ-વલ્લરીલંધિયરોરુજુઅં ।

તંસદ્વિયદરપરિઅત્તિ-અંગદિઢિક્કથળવટ્ટં ॥

(આમ્બલ(?)વલિતવામોરૂ-વલ્લરીલલ્હિતેતરોરુયુગમ્ ।

અસસ્થિતદરપરિવર્તિતાઙ્ગદૃષ્ટૈકસ્તનપટ્ટમ્ ॥)

સૂત્ર ૨.૧૨૦ હરણ મહપુંડરિણ

પઝમે ચ મહાપઝમે તેગિચ્છી કેસરી દહે ચેવ ।

હરણ મહપુંડરિણ પુંડરિણ ચેવ ડ દહાઓ ॥

(પદ્મશ્ચ મહાપદ્મઃ તેગિચ્છી કેસરી હૃદશ્ચૈવ ।

હૃદશ્ચ મહાપુણ્ડરીકઃ પુણ્ડરીક ઇવ તુ દ્રહાઃ ॥)

* જેમકે સૂત્ર ૬માં મૂલ ઉદાહરણ તો 'ગૂઢોઅરતામરસાણુસારિણી' એટલું જ હતું. તેને બદલે પ્રાકૃતવ્યાકરણની મુદ્રિત વાચનાઓમાં આ ઉદાહરણનું મૂલ પદ્ય 'રક્ષડ વો રોમલયા૦' (ગડડવહો-૧૮૮) આપ્યું જોવા મળે છે.

सूत्र २.१२९ चिच व्व कूरपिक्का

बाला लायण्णनिही अहिणवछल्लिव्व माउलिंगस्स ।
चिच व्व कूरपिक्का जणेइ लालाउलं हिअयं ॥
(बाला लावण्यनिधिरभिनवत्वगिव मातुलिङ्गस्य ।
अम्लीव ईषत्पक्वा जनयति लालाकुलं हृदयम् ॥)

सूत्र २.१९० णाइँ करेमि रोसं

णाइँ करेमि रोसं चित्तिअकरणेण तस्स मणखेअं ।
कायव्वेसु कुणंती नो जाणं कत्थ वच्चिस्सं ॥
(न करोमि रोषं चिन्तितकरणेन तस्य मनःखेदम् ।
कर्तव्येषु कुर्वन्ती न जानामि कुत्र व्रजिष्यामि ॥)

सूत्र २.१९६ दे पसिअ ताव सुंदरि

दे पसिअ ताव सुंदरि पुणो वि सुलहाइँ भूसिअव्वाइँ ।
एसा मयच्छि मयलंछणुज्जला गलइ छणराई ॥
(दे (-सम्मुखीभव) प्रसीद तावत् सुन्दरि! पुनरपि सुलभानि भूषयितव्यानि ।
एषा मृगाक्षि! मृगलञ्छनोज्ज्वला गलति क्षणरात्रिः ॥)

सूत्र २.१९८ तं पि हु अच्छिन्नसिरी

तं पि हु अच्छिन्नसिरी सेविज्जइ तं पि वारणारीहिं ।
तुह कडआ रिउनयरस्स भिज्जए नाह! न तिलो वि ॥
(तदपि खलु अच्छिन्नश्रीः सेव्यते तदपि वारणारीभिः ।
तव कटकाद् रिपुनगरस्य भिद्यते नाथ! न तिलमपि ॥)

सूत्र २.१९८ तं खु सिरीए रहस्सं

तं खु सिरीए रहस्सं जं सुचरिअमग्गणिककरसिओ वि ।
अप्पाणमोसरंतं गुणेहिं लोओ न लक्खेइ ॥
(तत् खलु श्रियाः रहस्यं यत् सुचरितमार्गणैकरसिकोऽपि ।
आत्मानमपसरन्तं गुणेभ्यो लोको न लक्षयति ॥)

सूत्र २.२१७ अणुकूलं वोत्तुं जे

अणुकूलं वोत्तुं जे दाउं अइवल्लहं पि वेसे वि ।
कुविअं च पसाएउं सिक्खउ लोओ तुमार्हितो ॥

(अनुकूलं वक्तुं यद् दातुमतिवल्लभमपि द्वेष्येऽपि ।
कुपितं च प्रसादयितुं शिक्षतां लोकस्त्वत्तः ॥)

सूत्र ३.१६ दिअभूमिसु दाणजलोल्लिआइं

दिअभूमिसु दाणजलोल्लिआइं कालम्मि जाइं उताइं ।
ताइं तुह नाह! रोहंति संपयं विहवबीआइं ॥
(द्विजभूमिषु दानजलार्द्रितानि काले यान्युत्तानि ।
तानि तव नाथ! रोहन्ति सम्प्रति विभवबीजानि ॥)

सूत्र ३.८५ सव्वस्स वि एस गई सव्वाण वि पत्थिवाण एस मही

सव्वस्स वि एस गई सव्वाण वि पत्थिवाण एस मही ।
न उणिवक्कविक्रमरसा हवंति सिरिभाइणो पुरिसा ॥
(सर्वस्याऽप्येषा गतिः सर्वेषामपि पार्थिवानामेषा मही ।
न पुनरेकविक्रमरसा भवन्ति श्रीभाजः पुरुषाः ॥)

सूत्र ३.८५ एस सहाओ च्चिअ ससहरस्स

एस सहाओ च्चिअ ससहरस्स खीणस्स वंकिमा जं से ।
रिद्धीइं पंजला हुंति सुवुरिसा न उण विवयासु ॥
(एष स्वभावश्चैव शशधरस्य क्षीणस्य वक्रिमा यत् तस्य ।
ऋद्ध्या प्राञ्जला भवन्ति सुपुरुषा न पुनर्विपत्सु ॥)

सूत्र ३.८७ अह मोहो परगुणलहुअयाइ

अह मोहो परगुणलहुअयाइ जं किर गुणा पयट्ठंति ।
अप्पाणं गारवं चिअ गुणाण गुरुअत्तणनिमित्तं ॥
(असौ मोहः परगुणलघुकतया यत् किल गुणाः प्रवर्तन्ते ।
आत्मनो गौरवं चैव गुणानां गुरुत्वनिमित्तम् ॥)

सूत्र ३.१०५ उन्नम न अम्मि कुविआ

उन्नम न अम्मि कुविआ अवऊहसु किं मुहा पसाएसि ।
तुह मन्नुसमुप्पन्नेण मज्झ माणेण वि न कज्जं ॥
(उन्नम नाऽस्मि कुपिता अवगूहस्व किं मुधा प्रसादयसि ?।
तव मन्नुसमुत्पन्नेन मम मानेनाऽपि न कार्यम् ॥)

सूत्र ३.१०५ जेण हं विद्धा

जम्मंतराईं सत्त वि चलणे जीएण मयण! अग्घिस्सं ।
जइ तं पि तेण बाणेण विधसे जेण हं विद्धा ॥
(जन्मान्तराणि सप्ताऽपि चरणौ जीवेन मदन! अर्घिष्यामि ।
यदि तमपि तेन बाणेन विध्येर्येनाऽहं विद्धा ॥)

सूत्र ३.१०५ अहयं कयप्पणामो

सीसत्तेणोवगया संपयमिदग्गिभूइणो जस्स ।
अहयं कयप्पणामो स महाभागोऽभिगमणिज्जो ॥
(शिष्यत्वेनोपगताः साम्प्रतमिन्द्राग्निभूती यस्य ।
अहं कृतप्रणामः स महाभाग्योऽभिगमनीयः ॥)

सूत्र ३.१३५ तिसु तेसु अलंकिया पुहईं

विहलं जो अवलंबइ आवइपडिअं च जो समुद्धरइ ।
सरणागयं च रक्खइ तिसु तेसु अलंकिया पुहईं ॥
(विह्वलं योऽवलम्बते आपदि पतितं च यः समुद्धरति ।
शरणागतं च रक्षति त्रिभिरैतैरलङ्कृता पृथिवी ॥)

सूत्र ३.१४१ बहुजाणय रूसिउं सक्कं

हियअट्ठिअमनुं खुअ अणरुद्धमुहं पि मं पसायंतं ।
अवरद्धस्स वि न हु दे बहुजाणय! रूसिउं सक्कं ॥
(हृदयस्थितमन्युं खलु अनुर्ध्वमुखीमपि मां प्रसादयतः ।
अपराद्धस्याऽपि नैव ते बहुशायक! रोषितुं शक्नोमि ॥)

सूत्र ४.२६४ भयवं तित्थं पवत्तेह

एए देवनिकाया भयवं बोहेति जिणवरिदं तु ।
“भद्र! जगज्जीवहिअं भयवं! तित्थं पवत्तेह” ॥
(एते देवनिकाया भगवन्तं बोधयन्ति जिनवरेन्द्रं तु ।
“भद्र! जगज्जीवहितं भगवन्! तीर्थं प्रवर्तय ॥”)

*

आ उपरान्त हैम प्राकृतव्याकरणनी अेक प्राचीन हस्तप्रतमां पण
टिप्पणमां चार नवां पद्यो मळ्यां —

सूत्र ३.४१ अम्मो भणामि भणिए

अयि दीहराइं सुण्हे सीसे दीसंति पत्ताइं ।
 अम्मो भणामि भणिए तुम्हाण वि पंडरा पिठ्ठी ॥
 (अयि दीर्घाणि सुषे! शीर्षे दृश्यन्ते पत्राणि ।
 अम्ब! भणामि भणिते युष्माकमपि पाण्डुरं पृष्ठम् ॥)

सूत्र ३.७३ इमिआ वाणिअधूआ

इमिआ वाणिअधूआ मज्झ कए मुक्कजीविओ य सोमिती ।
 निष्फलवूढभुयभरो नवर मए चेय लहुईकओ ॥
 (इमा वाणिजदुहिता मम कृते मुक्तजीवितश्च सौमित्रिः ।
 निष्फलव्यूढभुजभरः केवलं मया चैव लघूकृतः ॥)

सूत्र ३.८७ ताओ एआओ महिलाओ

ताओ एआओ महिलाओ माणुन्नय(यं) देइ मं अवमाणं ।
 अणुसरिसं ति भणंती आहंतूण पडियथिरत्तणुच्छं ॥
 (ता एता महिला मानोन्नतं ददति मामपमानम् ।
 अनुसदृशमिति भणन्त्यः आहत्वा पतितस्थिरत्वोत्सङ्गम् (?) ॥)

सूत्र ३.८७ अह णे हिअएण हसइ मारुयतणओ

संखोहिअमयरहरो संभंतुव्वत्तदिट्ठरक्खसो लोओ ।
 वेलायडमुज्झंतो अह णे हियएण हसइ मारुयतणओ ॥
 (संक्षोभितमकरधरः सम्भ्रान्तोद्वृत्तदृष्टराक्षसो लोकः ।
 वेलातटमुज्झन् असावस्मान् हृदयेन हसति मारुततनयः ॥)

વિહંગાવલોકન

— ઉપા. ભુવનચન્દ્ર

અનુસન્ધાનનો ૬૦મો અંક 'વિજ્ઞપ્તિપત્ર વિશેષાઢ્ક' રૂપે પ્રગટ કરવાનું સમ્પાદકશ્રીએ વિચારેલું, તેને સ્થાને વિશેષાઢ્કના ચાર ભાગ કરવા પડ્યા (૬૦-૬૩-૬૪-૬૫). દરેક અઢ્ક પૂર્વના અઢ્કથી મોટો થતો ગયો. જૈન સાહિત્યના એક પેટાપ્રકાર સમા વિજ્ઞપ્તિપત્રો (વિ.પ.) એકત્ર કરવાનું અને સમ્પાદિત કરવાનું (અને હજી સુધી ન થયેલું) આ મોટું કામ આ નિમિત્તે થવા પામ્યું છે. વિ.-પત્રો ભેગાં કરવાનું કામ મૂઢ્માં જ કઢાકૂટવાલું છે. એ પત્રોને ડકેલી-વાંચી-સમજી વાચના તૈયાર કરવી એ કામ પળ શારીરિક-માનસિક શ્રમ અને સમય માગી લે. છન્દ, અલઢ્કાર, કલ્પનાવિહાર, ઐતિહાસિક સન્દર્ભો, કૂટકવિતા, ચિત્રબન્ધ, વ્યાકરણના કઠિન/અપ્રચલિત પ્રયોગો - આવું બધું વિ.પ.માં ઠસોઠસ ભરેલું હોય. જુદા જુદા પ્રદેશ અને સમયની ભાષાઓ પ્રયોજાઈ હોય. પત્રોને ક્ષતિ પહોંચી હોય, લિપિકાર દ્વારા લેખનસમયે ભૂલો થઈ હોય - વિ.પ.ના સમ્પાદકે આવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો હોય છે. માટે, આ જે કામ થયું છે તેને માત્ર સઢ્ગ્રહ-સંકલનનું કામ કોઈ સમજી લે તો તેમાં તેની આ ક્ષેત્રની અજ્ઞતા જ પ્રગટ થાય.

દરેક વિ.પ.નો પરિચય/સારાંશ તે તે સમ્પાદક દ્વારા અપાયો છે. તે ઉપરાન્ત અનુસન્ધાનના સમ્પાદકશ્રીએ પ્રત્યેક વિ.પ. ઉપર અધ્યાસનોંધ લખી છે. આનાથી આ સઢ્ગ્રહની સાર્થકતા વધી છે.

વિ.પ.નો વિષય સીમિત હોય છે, રચનાશૈલી કે માઢ્લું પળ પરમ્પરાગત રૂપે નિશ્ચિત હોય છે. તેમ છતાં કવિઓએ સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂના બને એવું રૂપ આ વિ.પ.ને આપ્યું છે. વર્ણ્ય વિષય એક સમાન હોવા છતાં એક બીજાને ભૂલાવે એવાં નાવીન્યપૂર્ણ વર્ણનો દ્વારા વિદ્વાન મુનિઓએ પત્રોને રસમય બનાવ્યા છે - બેઠી નકલનો કે નીરસ એકવિધતાનો તો પ્રશ્ન જ ઋખો થતો નથી.

પ્રભુસ્તુતિ, નગરવર્ણન, ગુરુપરમ્પરા, પર્યુષણ-ચાતુર્માસના વૃત્તાન્ત, ક્ષમાપના, વિનન્તિ - વિ.પ.નાં આ સામાન્ય વિષયવસ્તુ છે. ગુરુ, રાજા, નગર, નગરજનો,

શ્રેષ્ઠિઓ, પર્વતો ઇત્યાદિનું દસ્તાવેજી વર્ણન વિ.પ.માં મળે. આથી, ભાષા, ઇતિહાસ, પ્રજા, સંસ્કૃતિ વ.ના સંશોધક વિદ્વાનોને માટે વિ.પત્રો મહત્ત્વની આધારભૂત સામગ્રી પૂરી પાડે.

જૈન સંઘ માટે મહત્ત્વની ગણાય એવી, આ વિ.પત્રોમાંથી તરી આવતી કેટલીક 'હકીકતો' પર નજર નાખીએ :

- ઉપધાનનો ઉલ્લેખ લગભગ બધા જૂના વિ.પ.માં છે. ઉપધાન ચાતુર્માસ દરમ્યાન થતા હતા - એ તથ્ય આ પત્રોમાંથી ઊપસી આવે છે.
- દૈનિક વ્યાખ્યાનનો સમય સૂર્યોદયવેળાનો હતો.
- પ્રાયઃ સર્વ વિ.પ.માં આગમ આધારિત વ્યાખ્યાનનો ઉલ્લેખ છે. ચરિત્રવાચનનો નથી.
- કલ્પસૂત્રનાં નવ વ્યાખ્યાન થતાં.
- પર્યુષણના કર્તવ્યોમાં યાચકોને દાન આપવાની પ્રણાલિકા હતી.
- સ્વપ્નદર્શન કે તેની ઉછામણીનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ પત્રમાં નથી.
- વિજ્ઞપ્તિપત્રો, ઉપયોગી હોઈ તેની નકલો થતી. કેટલાક વિ.પ. આવી નકલ રૂપે મળે છે, મૂળ પત્ર અપ્રાપ્ય છે.
- અમુક પત્રોના કાચા खरड़ा મળ્યા છે, મૂળ પત્ર નથી મળ્યા.
- કોઈ કોઈ પત્રો એક ગ્રન્થ જેવું સ્વરૂપ ધરાવે એટલા વિશાલ છે.

અઢ્ક ૬૪

આ ખણ્ડમાં ૨૫ વિ.પ્ર. પ્રકાશિત છે. સર્વપ્રથમ વિ.પ. એક પ્રાચીન બૃહત્કાય વિ.પ.નો એક ભાગ છે. અનુ.ના સમ્પાદકજીએ આ વિ.પ.ના બારામાં પર્યાપ્ત છંપાવટ કરી છે. આનો એક હિસ્સો 'ગુર્વાલી' નામે પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં ૫૦૦ શ્લોક છે. સ્તોત્રો રૂપે બીજો થોડો ભાગ છૂટો છવાયો મળે છે. અહીં ૧૬૨ જેટલા શ્લોકો પહેલીવાર પ્રકાશમાં આવે છે. આ બધું મૂળ વિ.પ.ની સમયે સમયે થતી રહેલી પ્રતિલિપિઓ રૂપે મળે છે. વિક્રમના પન્દરમા સૈકામાં રચાયેલ એ અદ્ભુત પત્રની મૂળ પ્રતિ મળવાની તો હવે કોઈ શક્યતા જ નથી.

પૃ. ૧૫, શ્લો. ૨૭ નો ઉત્તરાર્ધ આમ વાંચીએ તો અર્થ બેસે છે : તરસા સારતત્ત્વાપ્તિં વિતરેહિતદાયકઃ । એ જ પૃષ્ઠમાં નીચેથી બીજી પંક્તિ આમ હોઈ

શકે - 'શિવમાં માં વશિનં નય વિ-ભવ !'. પૃ. ૧૭, પં. ૫- તત્તત્થા
કુરુ કુબોધ૦, પં. ૬માં ૦ઽખિલધામધામ[ન], પં. ૧૧માં ૦દિદ્વિષતો હિ.....
આટલો પાઠ કલ્પી શકાય છે, આગળનો પાઠ ખણ્ડિત છે. પૃ. ૧૮, પં.
નીચેથી ૬ - ૦યોગાદ્ધતા. પૃ. ૧૯, પં. ૫ - શમં. પૃ. ૧૯, પં. ૧૬ - નય
સ્ફુરદ્૦. પૃ. ૨૩, પં. ૧૦ - ત્વં યેતિષે. પં. ૧૨ - ૦જ્ઞાન ! પં. ૨૮ -
પરધ્યેયે. પૃ. ૨૫, પં. નીચેથી ૩ - ગતામય !. આવી પાઠશુદ્ધિ વાચન કરતાં
સૂઝી છે.

ક્ર. ૨ વાળો વિ.પ. અત્યંત અશુદ્ધ છે, પરંતુ રચિતાની વિદ્વત્તા
તો પ્રતિબિમ્બિત થાય છે જ. ક્ર. ૩નું વિ.પ. વિશિષ્ટ છે. પ્રત્યેક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ
પ્રાકૃતમાં અને ઉત્તરાર્ધ સંસ્કૃતમાં છે. રચિતા છે ઉપા. વિનયવિજયજી મહારાજ.
પ્રખર પ્રતિભાના સ્વામી ઉપાધ્યાયજી આવા પત્રમાં કોઈક નવો ઉન્મેષ દાખવ્યા
વિના કેમ રહે ?

'આનન્દવિજ્ઞપ્તિ' નામક વિ.પ. (ક્ર. ૪) વિ.પત્રો લખનારને ઉપયોગી
થવા લખાયો હોય એવું લાગે છે. અથવા કવિએ લખવા-ધારેલા વિ.પ.નો ધરડો
પણ હોઈ શકે. શ્લોક ૫૦ નો ઉત્તરાર્ધ 'ઇતિ વા' કરીને બીજી વાર લખ્યો
છે. શ્લો. ૧૫ (૫૨)માં ઉત્તરાર્ધમાં પણ 'શ્રમણા' શબ્દ છે ત્યાં 'શ્રમણ્યઃ' હોવું
ઘટે, કારણ કે ત્યાં 'સર્વા' એવું સ્ત્રીલિંગી વિશેષણ પણ છે જ. શ્લો. ૧૭
(૫૪)માં 'પ્રસદ્યં પ્રસાદ્ય મે'ના સ્થાને 'પ્રસદ્ય પ્રસાદ્યં મે' એવો પાઠ હોવાની
શક્યતા છે.

વિ.પ્ર. ક્ર. ૫ નાનો હોવા છતાં પ્રગલ્ભ પાણ્ડિત્યનો પરિચય આપી જાય
છે. ક્ર. ૬વાળો વિ.પ. પ્રૌઢ પાણ્ડિત્ય અને સ-રસ કાવ્યતત્ત્વથી મનોહર બન્યો
છે. ક્ર. ૫ વાળો પત્ર, હકીકતમાં વિ.પ.ના ઉત્તરરૂપે ગચ્છપતિ દ્વારા લખાયેલ
પ્રસાદપત્ર છે.

૭મા ક્ર. નો પત્ર, તેના સમ્પાદકો કહે છે તેમ, વિ.પં. લખનારને
ઉપયોગી અંશો રૂપે લખાયો છે. કવિત્વ ધ્યાનાકર્ષક છે. 'ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુઃ'
એ જાણીતા શ્લોકનો વિસ્તાર કર્યો હોય એવા ગુરુસ્તુતિના ૫-૬ શ્લોક આમાં
છે કે જે સ્તુતિ રૂપે પ્રચલિત થઈ શકે. કવિએ આમાં ગુરુની કાયાનું સાંગોપાંગ
વર્ણન કરવાની નવીનતા દાખવી છે - જે અઘરું હોવા છતાં કવિએ કુશલતાથી

पार पाड्युं छे. गुरुनां नेत्रोनुं वर्णन १५ जेटला श्लोकोमां थयुं छे. पृ. १०८, श्लो. २ मां '०दतिशय्यान (?) छे त्यां '०दतिशयवान्' पाठ विचारी शकाय. श्लो. ३मां पहेलुं चरण आ रीते शुद्ध करी शकाय : नेमिं जिनं यं प्रणमन्ति देवाः । पृ. १०१, श्लो. ५७मां 'परिपाट्या गतं' ने स्थाने 'परिपाट्यागतं' वांचवुं जोईए. पृ. ११७, पं. ९मां '०राग्य-गुर्वा०' ए रीते पाठ बेसाडी शकाय छे.

त्रण पत्रो अने पत्रोना खरडाओ (क्र. ८-१७) वांचतां मजानी कविता वांच्यानी लागणी थाय. एकना एक विषयने विद्वान कवि-मुनिओए केटकेटलां लाड़ लडाव्या छे ! पृ. १३८, पं. ६ - 'त्वद्गाणी' छे त्यां 'त्वद्वाणी' समजवुं जोईए. नीचेथी पं. ११ 'स्थल्याविवा०' छे त्यां 'स्थल्यामिवा०' साचो पाठ बने. पृ. १३९, पं. १ - 'कृतान्साभरैः' ने बदले 'कृताशाभरैः' संगत बने. पं. ८मां 'साधारणीया' छे ते वाचनभूल जणाय छे. साधारणायाः (स्त्री. नुं ष. ए.व.) होवुं घटे. नीचे अन्तिम पंक्तिमां सूतस्थया (?) एम शङ्कायुक्त पाठ छे. त्यां पाठ बराबर ज लागे छे. सूत (सारथि) पासे रहेल दोरडा वड़े बळ्दो सीधा रस्ता पर लवाय, तेम - आवी अर्थसंगति छे ज. पृ. १४०, पं. ५ - 'विरचय (?)' ने स्थाने 'विरचितक्लेश०' एवो समास स्वीकारीए तो अर्थ बेसे.

क्र. १८ ना वि.प.मां संस्कृत, गुजराती, राजस्थानी, चारणी जेवी भाषाओ वपराई छे. पत्र विस्तृत, वर्णनप्रचुर छे. पृ. १४५, पं. १६- 'मांटे' ने बदले 'माहे', पृ. १४७, पं. नीचेथी २ - 'ठद्' छे त्यां 'छद्' होवानुं समजाय छे. पृ. १४८, पं. १२ - 'आवरं' नहि पण 'अवर' जोईए. पृ. १४९, पं. १४ 'धण' छे त्यां घण हशे.

क्र. १९ना पत्र गुजरातीमां छे. क्र. २० नो वि.प. पण आवो ज छे. संस्कृत भाग ओछे, देशी छन्द अने ढाळनो उपयोग वधारे थयो छे. पृ. १८५ पर 'गूढा' छे. गूढा एटले समस्या जेवा दूहा. अहीं अमुक गूढाना उत्तर सम्पादके शोधीने आप्या छे. गूढा १ नो जवाब छे : 'सिरोही'. 'दधिसुता' = लक्ष्मी, पण तेनुं बीजुं नाम 'सियह' मगूको.मां मळे छे. चन्द्रप्रिया = रोहिणी. अने मुक्ताहार हृदय पर धारण कराय माटे 'हीयडुं'. आ त्रण शब्दोना

પ્રથમાક્ષરથી 'સિરોહી' મળે. આ વિ.પ. સિરોહી મોકલાયો છે. ગૂ. ૨ નો અર્થ 'જીવ' અપાયો જ છે. ગૂ. ૩નો જવાબ છે : સેવક. વક (વક) પક્ષી. સેક = તાપ. સેવ = ભોજનની વસ્તુ. ગૂ. ૪ નો જવાબ 'દરસણ' બરાબર છે. ગૂ. ૫ નો જવાબ 'કીકી' સમ્પાદકે આપ્યો છે. ગૂ. ૬નો જવાબ 'સવી' (બધું) છે. ઝલટા વીસ અક્ષર ઇટલે 'સવી' - 'અમને સવી (બધું) લખજો.' ગૂ. ૭નો અર્થ પળ 'દરસણ' આવે છે. 'દરબાર'નો અર્ધભાગ 'દર'. કાગળનો તાત ઇટલે જનક સળ (શળ) છે. શળમાંથી કાગળ બનતો હતો. અન્તે શ્રાવક-શ્રેષ્ઠિઓનાં નામો ધ્યાન ઝેંચે છે. શ્રાવકોએ લખેલ લખાણમાં ભાષાની અશુદ્ધતા ઘણી છે જે ત્યારના સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હતું તે દર્શાવે છે.

૨૦-૨૧-૨૨ ક્ર. વાઘા વિ.પત્રો મુખ્યત્વે ગુજરાતી છે. છન્દ, દેશી ઢાળો, દૂહા, રસભર્યાં વર્ણનો વગેરે થકી આવા પત્રો એક સાહિત્યકૃતિ કેવી રીતે બને છે તે આ પત્રો વાંચવાથી સમજાશે. પૃ. ૨૧૬, પં. ૧૨ - 'રચણા ગિરનાર-તન' છપાયું છે તે લિપ્યન્તર કરતી વખતે થયેલી વાચનભૂલ છે. 'રચણાગિરના રતન' એમ વાંચવું જોઈતું હતું. પૃ. ૨૧૮, પૃ. ૧૩ - જિનસર છે ત્યાં પાઠ ત્રુટિ છે. જિન સર[દાર] એવો પાઠ વિચારી શકાય. પૃ. ૨૨૦, પં. નીચેથી ૨-માં વાચનભૂલ જણાય છે. 'ડગગ ગયંદ ડિગમગત, થગ થગ થરકીય' એમ વાંચવાથી અર્થ બેસે છે. 'ત્કાસન' છે ત્યાં 'આસન' જેવો શબ્દ હોવાનો સમ્ભવ. હ.પ્ર. તપાસવી પડે.

ચાળસ્મા અને ઘાળેરાવનાં વર્ણનો સારી વિગતો આપે છે. રચયિતા મારવાડી અને ચારણી ભાષાના પળ ખાસા જાળકાર છે. તઢપદાં રાજસ્થાની, ઉર્દૂ અને ચારણી શબ્દો આમાં પુષ્કળ છે. વાચનભૂલો થકી પળ ભ્રામક શબ્દો સર્જાવા પામે એમ બને. જેમકે, પૃ. ૨૨૯, પં. ૩માં 'છિબ' છે, પળ અહીં 'છબિ' શબ્દ સ્થાનપ્રાપ્ત છે. છબિ સહિરકી = શહેરની છબી.

આ વિ.પ. માં ગાહિડ, ગાહિડ ગાત જેવા શબ્દો તે તે ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે રસપ્રદ બને. વારંવાર આવેલો બીજો શબ્દ છે : સાંમ-ધ્રમ, સાંધમ, સાંમ-સુધર્મ. ઝળિહાર, ટુકરાની જેવા શબ્દ ભાષાના નિયમોનાં ઉદાહરણ બની શકે. ઉચ્ચારપરિવર્તન કેવી રીતે સ્થાન લે છે તે ધ્યાનમાં હોય તો આવા

शब्दो समजाय.

वि.प. २३मां पृ. २४९ 'अप करप करन जधपुर वेग पधारसी' जेवा लखाण ते समये सहज हता. कानो-मात्रा-मींड़ी स्वयं समजीने बोली के लगाडी लेवाना रहे. क्यारेक आवां लखाणोथी केवी गेरसमज थाय ते विशे एक जूनी रमूजी वार्ता चाली आवे छे : कागळमां लखेलुं हतुं - 'सेठअजमरगयछ'. एक बिन-अनुभवी जुवानियाए वांच्युं - 'सेठ आज मरी गया छे'. रडारोळ थई गई. सेठ पाछा आव्या त्यारे खरी वातनी समज पड़ी के सेठ अजमेर गया हता. वि.प.मां 'अप करप....' पंक्ति छे ते कानोमात्रा व. उमेरीने आम वंचाय: 'आप किरपा करीने जोधपुर वेगे पधारसी.'

छेल्ला बे पत्रो श्रावकोए लखेला छे. क्र. २४ नो पत्र तैयार करवामां साधुए मदद करी होय एवं बने, पण क्र. २५ नो वि.प. श्रावके ज पोताना उपकारी गुरुभगवन्तने भक्तिभावे लख्यो छे अने तेमां मगनीराम नामना कविए मदद करी छे.

जैन देरासर

नानी खाखर-३७०४३५

जि. कच्छ, गुजरात

ટૂંકનોંધ :

- મુનિ ત્રૈલોક્યમण्डनविजय

૧. ‘મસ્કરિન્’ પરિવ્રાજક અંગે

હમણાં ડૉ. નીલાઝના શાહ લિખિત “સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં મઢતા ‘મસ્કરિન્’ શબ્દ વિશે વિચાર” એ લેખ વાંચવાનો થયો. (પ્ર. Journal of the Gujarat Research Society - Vol. 57, July-December, 2012, page - 58-63) આ લેખમાં ‘મસ્કરિન્’ શબ્દની વિવિધ વ્યુત્પત્તિઓ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ આ અંગે A.L. Basham નું History & Doctrines of the Ājivikas પુસ્તક પળ જોયું.* પં. શ્રીકલ્યાણવિજયજી-લિખિત ‘શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર’** ગત ‘આજીવકમત-દિરદર્શન’ પ્રકરણમાં પળ આ અંગે ઘળી ઉપયોગી માહિતી અપાઈ છે. અત્રે આ ત્રણે સ્થાને અપાયેલી માહિતી તેમજ અન્ય થોડીક સામગ્રીને આધારે ‘મસ્કરિન્’ શબ્દના મૂલ અંગે વિચાર કરવાનો ઉપક્રમ છે.

પાળિનીય અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્ર ૬.૧.૧૫૪ “મસ્કર-મસ્કરિણૌ ચ વેણુ-પરિવ્રાજકયોઃ”માં મસ્કરિન્ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મસ્કરિન્ શબ્દનો આ સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ગળાય છે. આ સૂત્ર મુજબ ‘મસ્કર’ એટલે ‘વંશદણ્ડ’ અને ‘મસ્કરી’ એટલે ‘વંશદણ્ડ લઈને ફરતો પરિવ્રાજક’ એવા અર્થો ફલિત થાય છે. પળ મહાભાષ્યકારે અત્રે ચોખવટ કરી છે કે “ન વૈ મસ્કરોઽસ્યાઽસ્તીતિ પરિવ્રાજકઃ । કિં તર્હિ ? ‘મા કૃષત કર્માણિ, શાન્તિર્વઃ શ્રેયસી’ત્યાહ અતો મસ્કરી પરિવ્રાજકઃ ।” (મસ્કર હોવામાત્રથી ‘મસ્કરી’ નથી કહેવાતા, પળ “તમે કર્મનું આચરણ ન કરશો, શાન્તિ જ તમારા માટે શ્રેયસ્કર છે” એમ બોલતા હોવાથી ‘મસ્કરી’ કહેવાય છે.) કાશિકાકાર પળ કહે છે, “મા કરણશીલો મસ્કરી કર્માપવાદિત્વાત્ પરિવ્રાજક ઉચ્ચતે ।” પાળિનીય વ્યાકરણની અન્ય વૃત્તિઓ પળ આ જ અર્થ દર્શાવે છે. ટૂંકમાં, વૈયાકરણોના

* પ્ર. મોતીલાલ બનારસીદાસ, ઈ.સ. ૨૦૦૧

** પ્ર. શારદાબહેન ંજ્યુકેશનલ રિસર્ચ સેન્ટર, ઈ.સ. ૨૦૦૨

मते कर्मनिषेधक परिव्राजकना अर्थमां 'माङ् + कृ' ना आधारे 'मस्करिन्' शब्द निपातित थाय छे.

'मस्करी' शब्द अंगेनी आ मान्यता पाछळ्थी अटली स्थिर बनी के अमरकोश, हलायुधकोश, अभिधानचिन्तामणि व. कोशोमां नोंधायेला परिव्राजक-अर्थपरक 'मस्करी' शब्दनी व्युत्पत्ति कोशोना टीकाकारो 'मस्करो वेणुदण्डः सोऽस्याऽस्तीति मस्करी' अथवा 'मा कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य' अेवा मतलबनी ज आपे छे. अलबत्त, जे परिव्राजको 'मस्करी' तरीके ओळखाता हता, ते परिव्राजको दण्डधारी अने कर्मनिषेधक होवाथी आ व्युत्पत्ति खोटी तो नथी ज; पण 'मस्करी' शब्द खरेखर आ परिव्राजको माटे वपरातो थयो तेनुं मूळ कारण दण्डधारण के कर्मनिषेध नथी जणातुं.

'कर्मनिषेध' खरेखर तो नियतिवाद सूचवे छे. "तमे कर्म करशो नहि, शान्ति ज तमारा माटे श्रेयस्कर छे." आ कथन पुरुषार्थनी निरर्थकता सूचवे छे. आ हिसाबे जोईअे तो मस्करीओ खरेखर तो नियतिवादी छे. आचाराङ्गसूत्रना टीकाकार शीलमङ्गाचार्ये मस्करीओने नियतिवादी ज गणाव्या छे.^१ हवे अे तो प्रसिद्ध ज छे के गोशालक मङ्गलिपुत्त नियतिवादना प्रवर्तक हता. तेथी गोशालकनो गोत्रवाची 'मङ्गलि' शब्द ज 'मस्करी' शब्दनुं मूळ लागे छे. आसमीमांसा परनी विद्यानन्दस्वामी कृत अष्टसहस्रीवृत्ति (श्लोक १)मां पण गोशालकनुं ज 'मस्करी' तरीके सूचन छे.

'मङ्ग' अे जातिविशेषवाची नाम छे. आ जातिना लोको चित्रपट हाथमां लईने फरता अने लोकोने अे देखाडीने अने तेने अनुरूप गीत गाईने, लोको पासेथी धन मेळवी गुजरान चलावता.^२ गोशालकना पिता आ जातिना हता. अने तेथी ते 'मङ्गलि' तरीके ओळखाता. गोशालक पोते पण पूर्वावस्थामां अे रीते ज गुजरान चलावता^३, तेथी ते 'मङ्गलि' अथवा तो पिताना नामे 'मङ्गलिपुत्त' तरीके ओळखाता.

उत्तरावस्थामां गोशालके तीर्थप्रवर्तन कर्युं, त्यारे तेमनी परम्परा, जेम निर्ग्रन्थ महावीरनी परम्परा 'निर्ग्रन्थ' तरीके ओळखाई तेम, 'मङ्गलि' तरीके ओळखाई हशे.^४ आ शब्दनुं उच्चारण केटलेक ठेकाणे 'मक्खलि' तरीके पण

થતું હતું.^૧ આ શબ્દને મગધના લોકો પોતાની લાક્ષણિક બોલીમાં 'પેસ્કદિ' (-પેક્ષદ્, પ્રેક્ષતે)', 'આચસ્કદિ' (-આચક્ષદ્, આચક્ષતે)' ની જેમ 'મસ્કલિ' તરીકે બોલતા હતા.^૨ પછીના કાળમાં જેમ અનેક પ્રાકૃત શબ્દો નજીવા વર્ણપરિવર્તન સાથે સંસ્કૃતભાષામાં પ્રવેશ્યા તેમ 'મસ્કલિ' પણ 'મસ્કરિન્' તરીકે સંસ્કૃતમાં સ્થાન પામ્યો હશે. આ જ કારણ છે કે શીલાઙ્કાચાર્ય નિયતિવાદી તરીકે 'મસ્કરિન્'ને જણાવે છે, જે એમને અભિપ્રેત 'મઙ્ગલિ'નું જ સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે.

બની શકે કે વ્યુત્પત્તિકારોને 'મંઘલિ' કે 'મક્ષલિ' શબ્દની 'મસ્કરી' સુધીની આ યાત્રા ધ્યાનબહાર રહી હોય અને તેથી તેઓએ આ શબ્દને જુદી રીતે વ્યુત્પાદિત કર્યો હોય. અથવા તો ઘણી વખત રૂઢ શબ્દોને ફક્ત પ્રકૃતિ-પ્રત્યય વિભાગ દર્શાવવા પૂરતા જ વ્યુત્પાદિત કરવામાં આવતા હોય છે, તેમ અત્રે પણ બન્યું હોય.

આ બાબતે વધારે પ્રકાશ પાડવા તજ્ઞોને નમ્ર વિનંતિ.

ટિપ્પણ :

૧. પદાર્થનામવશ્યન્તયા યદ્યથાભવને પ્રયોજકકર્ત્રી નિયતિઃ... ઇયં ચ મસ્કરિપરિવ્રાણ્મતા-નુસારિણી પ્રાયઃ - ૧.૧.૩ આચારાઙ્ગવૃત્તિઃ
૨. જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રકોશગત 'મઙ્ગ' શબ્દ.
૩. ભગવતીજી ૫૪૧
૪. આમ એટલે સમજી શકાય કે આજીવક સમ્પ્રદાય ગોશાલક પૂર્વે પણ વિદ્યમાન હતો. ગોશાલક તેજોલેશ્યાલબિંધારી અને નિમિત્તશાસ્ત્રવેદી હોવાથી આજીવક સમ્પ્રદાયના મુખી બન્યા હતા. તેમણે નિયતિવાદ જેવો મહત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ આજીવકોને આપ્યો હતો. આચાર-વિચારણામાં પણ તેમણે કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફાર કર્યા હતા. પણ તમામ આજીવકોએ તે બધી વાતો યથાવત્ સ્વીકારી હોય એ સાંયોગિક પ્રમાણોથી નથી જણાતું. સમ્ભવિત છે કે ગોશાલકની શિષ્યસન્તતિ કદાચ આ જ કારણે 'મઙ્ગલિ' તરીકે ઓઢાલાતી હોય અને એ રીતે અન્ય આજીવકોથી જુદી પડતી હોય. જુઓ "શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર" ગત 'આજીવકમતદિગ્દર્શન'.
૫. આ ઉચ્ચારણ માટે બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં મઘ્તી કાલ્પનિક રસપ્રદ કથા માટે જુઓ History & Doctrines of the Ajivikas - Page 37.

६. जुओ सिद्धहेम-अष्टमाध्याय पाद ४-सूत्र २८९ गत उदाहरण 'मस्कली'.
७. "प्राकृत भाषायां आ शब्द मंखलि तरीके, पालिमां मक्खलि तरीके अने संस्कृतमां मस्करी तरीके प्रयोजायो छे." - डॉ. नीलांजना :
- "बौद्धोंने इस विशेषण के एक देश 'मंखलि' का गोशालक के लिये ही प्रयोग कर डाला और पिछले लेखकों ने उसका संस्कृत रूप 'मस्करिन्' बनाकर उसे 'परिव्राजक' शब्द का पर्याय बना लिया" - पं. श्रीकल्याणविजयजी
- "The name (Makkhali Gosala) appears thus in the Pali Canon. In Buddhist Sanskrit works it usually becomes Muskarin Gosala".
- A.L. Basham

२. 'दिट्ठाऽसि कसेरुमई' गाथा विशे

श्रीआचाराङ्गसूत्रना 'लोकविजय' अध्ययनना चोथा उद्देशाना सूत्र ८५ नी शीलाङ्गाचार्यकृत टीकायां नीचेनी गाथा उद्धृत थी छे :

"दिट्ठाऽसि कसेरुमई, अनुभूयाऽसि कसेरुमई ।

पीयं चिय ते पाणिययं, वरि तुह णाम न दंसणं ॥"

आ गाथानी छाया श्रीसागरजी महाराजे आ प्रमाणे करी छे :

"दृष्टाऽसि उदारमते!, अनुभूताऽसि उदारमते! ।

पीतमेव ते पानीयं, वरं तव नाम न दर्शनम् ॥"

श्रुतस्थविर मुनि श्रीजम्बूविजयजी महाराजे ई.स. १९७८मां संशोधित करावीने छपावेली आचाराङ्गटीकायां (प्र. मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली) पण आ छाया यथावत् राखवायां आवी छे. तेमां कोई सुधारो सूचवायो नथी.

वास्तवमां जोईअे तो आ गाथा जे सन्दर्भे प्रयोजाई छे, ते सन्दर्भ ध्यानबहार जवाने लीधे आवी छाया थी होय ते सम्भवित छे. अने तेथी ज 'कसेरुमई' अे नदीनुं नाम छे अेम न समजावाने लीधे 'उदारमति' अेवुं तेनुं अर्थघटन थयुं छे.

जैन परम्परानो इतिहास - भाग १, पृष्ठ १९४ पर आचार्य वज्रभूतिना प्रकरणमां आ गाथानो व्यवहार-भाष्यवृत्तिगत साचो सन्दर्भ जडे छे. व्यवहार-सूत्रभाष्य-गाथा ५८, ५९नी वृत्तिमां जणाव्या मुजब -

આચાર્ય વજ્રભૂતિની કાવ્યશક્તિ અજબ હતી. તેમનાં કાવ્યો ગુજરાત-ભરમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં, એટલું જ નહીં, રાજાઓના અન્તેપુરની રાણીઓ પણ તેમનાં કાવ્યો રસપૂર્વક ગાતી હતી. ભરૂચના રાજા નમોવાહનની રાણી પદ્માવતીને આવા મહાકવિ આચાર્યનાં દર્શન કરવાની હોંશ જાગવાથી, તે ભેટળું લઈને દાસી સાથે આચાર્યની વસતિમાં ગઈ.

આચાર્ય પોતે કર્મયોગે કદરૂપા, દૂબળા અને શિષ્યપરિવારથી રહિત હતા. તેમનો દેખાવ પ્રભાવ વગરનો હતો, તેથી રાણીએ તેમને ઓઢાંચા પળ નહીં. અને જ્યારે દાસીના કહેવાથી તેને ઓઢાંચા પડી ત્યારે તે પોતાનો અભિપ્રાય સાંકેતિક રીતે જણાવતાં બોલી કે - “દિટ્ઠા સિ કસેરુમઈ૦” (હે કસેરુમતી નદી! તને જોઈ પળ ખરી અને તારું પાણી પળ પીધું. તારું પાણી જ સારું છે, પળ તારું દર્શન સારું નથી.)

કસેરુમતી નદી ભરૂચની આજુબાજુ ક્યાંક હશે, જેનું પાણી મીઠું હશે, પળ દેખાવ સારો નહીં હોય. એની જેમ વજ્રભૂતિ આચાર્યનાં કાવ્યો સારાં છે, પળ દર્શન સારું નથી એમ આ અન્યોક્તિનો ભાવ છે. દૂરથી ડુંગરા રઠ્ઠિયામણા! - એની જેમ.

આચારાઙ્ગટીકામાં આ ગાથા ગોચરચર્યા સન્દર્ભે ઉદ્ધૃત છે, કે સાધુ કોઈ મહાધનવાન ગણાતા ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષાર્થે જાય અને તેવા ગૃહસ્થને ત્યાં પળ કોઈક કારણસર આહાર-પાણી ન મળે, તો પળ તે સાધુ ગૃહસ્થને નિન્દે નહીં, મતલબ કે એ ગૃહસ્થને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ ભાષામાં ઉપાલમ્બ ન આપે. જેમકે તે સાધુ ગૃહસ્થને એમ ન કહે કે - “દિટ્ઠા સિ કસેરુમઈ૦”, આ ગાથાથી વ્યક્ત થતો ઉપાલમ્બ સ્પષ્ટ જ છે કે ભાઈ! તારું નામ તો ઘણું સારું છે, પળ ઘરે આવીને જોઈએ તો ખબર પડે કે નામ જ સારું છે, કામ નહીં. અને આવો ઉપાલમ્બ ન આપવાની શીખામણ આચારાઙ્ગટીકામાં આપવામાં આવી છે. દશવૈકાલિકસૂત્ર - ગાથા ૫.૧.૨૪ની અગસ્ત્યસિંહસૂરિ કૃત ચૂર્ણિમાં પળ પ્રસ્તુત સન્દર્ભે આ જ ગાથાનો નિર્દેશ છે.

ટૂંકમાં, ‘કસેરુમઈ’ની છાયા ‘ઉદારમતિ’ નહીં, પળ ‘કસેરુમતી’ જ થશે, કેમકે તે વિશેષ નામ છે.

३. 'चूलिकापैशाची' अंगे

श्रीहेमचन्द्राचार्ये प्राकृतव्याकरणना चोथा अध्यायना ३२५-३२८ सूत्रोमां चूलिकापैशाची भाषानां लक्षणो जणाव्यां छे. भाषानुं नामकरण ज सूचवे छे तेम आ भाषा पैशाचीनो ज अेक उपप्रकार छे. पैशाचीना कैकयपैशाची, शौरसेन-पैशाची व. अन्य उपप्रकारोनी जेम आ उपप्रकार कोई प्रदेशविशेष साथे संकळायेलो नथी. तेथी आ भाषा क्यां बोलाती हशे ते अंगे विद्वानोमां अवढव जणाय छे.

प्राकृत साहित्य का इतिहास (-डॉ. जगदीशचन्द्र जैन, प्र. चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, ई.स. १९८५)मां पृष्ठ ४० पर आ अंगे आ मुजब टिप्पणी छे : "चूलिक, चूडिक अथवा शूलिकों का नाम तुखार, यवन, पह्लव और चीन के लोगों के साथ गिनाया गया है। बागची के अनुसार यह भाषा सोगडियन लोगों द्वारा उत्तर-पश्चिम में बोली जाती थी।"

परन्तु वास्तवमां 'चूलिकापैशाची' कोई प्रदेशविशेष के जातिविशेष साथे जोडायेली भाषा नथी. अेना आवा नामाभिधान पाछळनुं कारण तदन जुहुं ज छे.

खम्भातना श्रीशान्तिनाथ जैन ताडपत्रीय ज्ञानभण्डारमां सिद्धहेम-प्राकृत व्याकरणनी प्राचीन ताडपत्रीय प्रत छे. आ प्रतमां कोईक विद्वाने बहुमूल्य टिप्पणो नोंध्यां छे. जेमां 'चूलिकापैशाची' परनुं टिप्पण आ प्रमाणे छे :

"दशरूपके चूलिकानाम प्रकरणम् । तत्र यानि पात्राणि पैशाचिकभाषया भाषन्ते, तेषां पैशाचिकभाषायामिदं लक्षणम् । चूलिकायाः चूलिकारूपं वा पैशाचिकं तत्र ।"

अर्थात् दशरूपकमां 'चूलिका' नामनुं प्रकरण आवे छे. तेमां जे पात्रो पैशाचिक भाषामां बोले छे, तेओनी पैशाचिकभाषामां आ लक्षण छे. चूलिकानुं के चूलिकारूप पैशाचिक अेवो तेनो अर्थ छे.

महाकवि धनञ्जयरचित 'दशरूपक'मां चूलिका नामनो सन्दर्भ प्रथम प्रकाशना ६१मा श्लोकमां मळे छे. "अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकाऽर्थस्य सूचना". धनिककृत टीकामां आनो अर्थ अेम जणावायो छे के "नेपथ्यपात्रेणाऽर्थसूचनं

‘ચૂલિકા’ ।

આનો મતલબ એવો સમજી શકાય કે નાટકના પ્રસ્તુતીકરણ દરમ્યાન નેપથ્યમાં રહેલાં પાત્રો અર્થસૂચન માટે જો પૈશાચિક ભાષા પ્રયોજે તો તેઓની પૈશાચી ભાષામાં આવાં લક્ષણો હોય છે. અને તે ભાષા ‘ચૂલિકા’ (-અર્થસૂચન)માં પ્રયોજાયેલી હોવાથી ‘ચૂલિકાપૈશાચી’ તરીકે ઓળખાય છે.

‘ચૂલિકાપૈશાચી’ અંગેનો આ ઢલ્લેખ એક નવી જ વિચારણા પ્રેરે છે. વિદ્વજ્ઞનો આ વિશે વિશદ પ્રકાશ પાડે તેવી નમ્ર વિનંતિ.

* * *

૪. સાધુશ્રીપૃથ્વીધરકારિત-જિનશુવનસ્તવનમ્ વિશે

અનુસન્ધાન-૫૫, પૃષ્ઠ ૧૫-૨૨માં મન્ત્રી પેથડશાહ કારિત જિનમન્દિરો અને તે તે જિનમન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂઢનાયકોનું વર્ણન કરતું સ્તવન પ્રકાશિત થયું છે. (સં. - પૂ.આ. શ્રીવિજયશીલચન્દ્રસૂરિજી મ.) આ સ્તવનની સમ્પાદકીય ભૂમિકામાં આ સ્તવન અજ્ઞાતકર્તૃક હોવાનો નિર્દેશ થયો છે. સમ્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલી પ્રતમાં પુષ્પિકા કે અન્ય કોઈ નિર્દેશ ન હોવાથી સ્તવન કયા સમયે રચાયું હશે તે પળ અનિર્ણીત રહ્યું છે.

પરન્તુ તાજેતરમાં શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિવિરચિત ગુર્વાવલી (પ્ર. યશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા, વારાણસી, વીર નિ.સં. ૨૪૩૭) તપાસતાં આ સ્તવન તેમાં જોવા મળ્યું. આ સ્તવન ત્યાં શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિજી દ્વારા ઉદ્ધૃત થયું છે. સ્તવનના રચયિતા તપગચ્છપતિ શ્રીસોમતિલકસૂરિજી (શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિજી - શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિજી - શ્રીધર્મઘોષસૂરિજી - શ્રીસોમપ્રભસૂરિજી - શ્રીસોમતિલકસૂરિજી) છે. જેઓ પૃથ્વીધર (-પેથડશા) મન્ત્રીના પ્રતિબોધક શ્રીધર્મઘોષસૂરિજીના પ્રશિષ્ય છે. તેમનો સત્તાસમય વિ.સં. ૧૩૫૫-૧૪૨૪ છે. તેથી આ સ્તવન ૧૪મી સદીના અન્તે કે ૧૫મી સદીના પ્રારમ્ભે રચાયું હોય તેમ માની શકાય.

સ્તવનની બંને વાચના સરખાવતાં અનુસન્ધાનગત વાચનામાં કેટલાક સુધારા જણાય છે :

श्लोक	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
१	प्रणस्य हूषा	प्रणश्यदूषा
८	वोऽरजिनश्च	वीरजिनश्च
१०	संखोडे	खण्डोहे
११	डण्डानके	चन्द्रानके
१२	सचरमः	स चरमः
१३	०नगरे घोरंगले	०नगरेऽथोरंगले
१३	वठपद्र०	वटपद्र०
१४	ढोरसमुद्र०	ढोरसमद्र०
१५	नाभेयो जिन(?) वट०	नाभेयो वट०
१५	०पुरयोः श्रीनाभि(?) चन्द्र०	०पुरयोश्चन्द्र०
१५	त्रिक्षदां(?)	त्रिक्षणं
बन्ने वाचनामां केटलाक सामान्य फेरफारवाळा पाठान्तरो -		
श्लोक	अनु. वाचना	गुर्वावलीवाचना
४	०पालस्याऽथ च	०पालस्याऽप्यथ
६	०ष्वहो	०ष्वथो
६	०विंशत्यभ्यधि०	०विंशत्याभ्यधि०
८	सजीरापुरे	स जीरापुरे
८	०डाहडपुर०	०दाहडपुर०
९	०मङ्गलाद्ये	०मङ्गलाख्ये
९	०स्तथैन्द्री०	०स्तथैन्द्री०
१०	ताल्हणपुरे०	ताह्णपुरे०
१०	हस्तिनाद्ये	हस्तनाद्ये
११	०द्रहे	०द्रदे
१३	ष्टक्कारकायां	ष्टकारिकायां
१४	चारूपे	चारूप्ये
१४	श्रये	श्रिये
१४	०युते	०युतः

पूर्ति

अनुसन्धान-६१, पत्र क्र. - ५३, पृ. २२७-२२८ पर श्रीविजयप्रभसूरिजी द्वारा प्रेषित प्रसादपत्री छपाई છે. તે પત્રનો છેલ્લો અમુક ભાગ ત્યાં છપાયો નથી. તે અપ્રગટ અંશ હમણાં મળી આવતાં પત્ર પૂર્ણ થઈ શકેલ છે. તે અપ્રગટ અંશ નીચે મુજબ છે -

કલિ(વિ)કુલવર્ણનીયાનવદ્યહદ્યપદ્યસન્દર્ભિતં પાર્વણપત્રં પ્રાપ્તં સમવગતં
ચ તત્પ્રમેયં કિં ચાસ્માકં ડ૦ શ્રીવિનીતવિજયગણિપ્રભૃતેરનુનતિર્નતિર્વા સમવસેયાઽ-
વસાયયિતવ્યાચક્ષે પરેષાં પારિપાર્શ્વિકાનાં અમુકગણિપ્રભૃતેઃ કિં ચાસ્માકીના
ધર્માશીર્વાચ્યા સકલસદ્વ્યસ્ય શ્રીપરમેષ્ઠિનોઽસ્મન્નામગ્રાહં નમિકર્મીકાર્યાં । સૌભાગ્ય-
પદ્ધતીકર્મવાદ્યામિતિમઙ્ગલમ્ । શ્રીરસ્તુ ॥ શુભં ભવતુ ॥ છ ॥

शुं महत्त्वपूर्ण ? आपणुं मन्तव्य के शास्त्रनुं ऐदम्पर्य ? : एक चर्चा

— विजयशीलचन्द्रसूरि

ताजेतरमां प्रकाशित एक पुस्तक “बत्रीशीना सथवारे-कल्याणनी पगथारे-७” जोवामां आव्युं. घणा भागे तो तेना लेखक महोदयनी सूचनाथी ज, कोई व्यक्ति आवीने आपी गई. तेमां छेवाडानां पृष्ठोमां “एक पत्र” छापेल छे, ते जोवा मळ्यो. प्रायः ते वंचाववाना हेतुसर ज पुस्तक आ रीते मोकल्युं हशे.

पत्र अन्य व्यक्ति उपर, ते पण घणा महिना अगाऊ, लखायेलो छे, तेथी तेना मुद्दा परत्वे जवाब आपवानुं के चर्चा करवानुं अमारा माटे अनावश्यक छे. अमने एक ज वात खटके छे, अने ते ए छे के —

— जैन शासनना कोई सिद्धान्त के सैद्धान्तिक मुद्दा पर, कोई एक-अमुक व्यक्ति ज चिन्तन करी शके, ते ज लखी के प्रतिपादन करी शके; अने तेमना मत के प्रतिपादनथी जुदी वात, कोई, तेमने पूछ्या के जणाव्या सिवाय, करी न शके, करे तो ते जाणे के गुनेगार गणाय !; आ पद्धति तो केवी रीते मान्य गणी शकाय ?

— एवं चोक्रस बने के तेओनुं प्रतिपादन साचुं होय, अने प्रतिविधान के जुदुं चिन्तन करनारनी वात खोटी दिशानी होय; पण तो, सुज्ञपुरुष होय तो, ते व्यक्तिना विधानमां के चिन्तनमां क्यां / कई सैद्धान्तिक खामी छे ते दर्शावे; पण आडाटेडा अप्रस्तुत मुद्दाने प्रधान विषय न बनावी मूके.

— आगमोना पायाना सिद्धान्तो परत्वे, ते सिद्धान्तोने अन्यथा करी मूके तेवुं चिन्तन/विधान करवानी पोताने छूट, एकाधिकार; अने ते बीजा (पोताना होय तेटला ज नहि) कोईने दर्शाव्या वगर छपी पण शकाय — तेमां क्यांय सभ्य के शिष्ट परम्परा आडे न आवे; पण अन्य कोई जो ते वातने अन्यथा ठराववानो प्रयास करे, तो तेनाथी तेम न कराय; बताव्या विना न ज छपाय, आ केवी पद्धति ? केवी मान्यता ?

— तेओनी जेम, अमारो क्यारेय एवो दावो नथी के अमारुं चिन्तन साचुं ज छे - अकाट्य छे. अमारो तो, अमारा अतिमन्द क्षयोपशमने आधारे पण, प्रभुशासननी दुर्गम पण श्रेष्ठतम वातोने समजवानो प्रयासमात्र छे. तेम करवा जतां जो अन्यनी वात बराबर न लागे तो ते अंगे टिप्पणी न ज करी सकाय, एवो कोई नियम तो छे नहि. अने छातां, अमारां ते चिन्तनोमां जे कांई पण खामी बताडवामां आवे तेनो स्वीकार करवानी सज्जता छे ज - होवी ज जोईए. अमे “हाथी चले बजार....” एवं कहेवा जेवी निम्न के अकृतज्ञ भूमिकामां नथी ज. हजी पण अमारी नम्रपणे प्रार्थना छे के जे जे मुद्दा विषे लखवामां आव्युं छे, आवे, ते लखाणमांना प्रतिपादन के प्रतिविधाननुं निरसन अवश्य करो. पहेलां पण कहेलुं, फरी पण कहीशुं के “वादे वादे जायते तत्त्वबोधः”. परन्तु छाशियां करवाथी अने तेने ‘चोयणा-पडिचोयणा’नां रूपाळां नाम आपी देवामात्रथी कांई व्यग्र मनःस्थितिने छूपावी नथी सकाती.

रही वात उपाध्याय भुवनचन्द्र म.नी मध्यस्थतानी. पहेली वात तो ए के आ कोई विवाद के क्लेश तो नहोतो के जेमां निवेडो लाववा माटे ‘मध्यस्थ’ ने लाववाना थाय. आ तो अमारा एक लेखना जवाबरूपे ‘बत्रीशी’ना एक पुस्तकमां तेना लेखकमहोदये जरा विचित्र लागे तेवी टीका करी हती, तेथी अमारा प्रतिपादन परत्वे अमारा मनमां वहेम जाग्यो के आमां कांई क्षति हशे ? शास्त्रविरुद्ध प्रतिपादन तो नहि थई गयुं होय ? आथी अमारां प्रतिपादनोनी खराई नक्की करवा अमे ते बन्ने तरफनां प्रतिपादनो भुवनचन्द्रजी म.ने तथा एक अन्य गच्छनां विदुषी शास्त्राभ्यासी साध्वी म.ने मोकल्यां. ते बन्नेए अमारां प्रतिपादनो परत्वे समर्थनात्मक सूचना मोकली, जे अमारा माटे आश्वासक बनी रही. बाकी, ते लेखकश्रीने ऊतारी पाडवानो के खोटा दर्शाववानो उ. भुवनचन्द्रजीनो आशय त्यारे पण नहोतो, आजे पण नथी. तेओ स्पष्ट छे के ज्ञानना क्षेत्रमां आवा मत-मतान्तर थतां ज होय छे, अने थवां ज जोईए; तो ज कशुं तत्त्व सांपडे. अमारा कारणे ते उपाध्यायश्रीने अजुगता पत्र-आक्षेपो वेठवाना आव्या ते माटे अमे तेमना प्रत्ये दिलगीरी दर्शावीए छीए.

पुनःमुद्रित आगमादि ग्रन्थोमां पूर्व सम्पादकनुं नाम न लखवा अंगे करवामां आवेल टिप्पणी विषे टकोर छे ते अंगे पण स्पष्टता करवी जोईए.

આગમોનું સમ્પાદન-પ્રકાશન આગમોદ્ધારક શ્રીસાગરજી મ.એ કરેલું છે તે સર્વવિદિત છે. દે.લા., આગમોદય સમિતિ વ. સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રન્થો મહદંશે તેઓ દ્વારા જ તૈયાર થયેલા છે તે પળ બધા જાણે છે. તેમણે પોતાની અલ્પતાને પ્રાધાન્ય આપીને સં. તરીકે પોતાનો નામોલ્લેખ ન કર્યો હોય, તોયે પોતે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં તેમણે પોતાનું નામ નિર્દેશેલું હોય જ છે.

આજના આગમોના અભ્યાસુ જનો આગમોદ્ધારકજીનાં સમ્પાદનો વાંચી-ખળીને, મોટાભાગે, તૈયાર થયા હોય છે. તેઓને ધ્યાલમાં હોય જ કે આના સમ્પાદક કોણ છે. સામાન્ય સૌજન્ય કે કૃતજ્ઞતાનો કે છેવટે વ્યવહારનો પળ તકાજો એ છે કે તે વ્યક્તિએ ભલે પોતે નામ ન લખ્યું, પળ પુનઃમુદ્રકે ક્યાંક ને ક્યાંક તેમનો નામોલ્લેખ કરવો તે ઔચિત્યપૂર્ણ ગણાય. આ પુનઃમુદ્રકોએ પોતાનાં, દાતાઓનાં, પ્રેરકના તથા ગુરુજનોનાં નામો, પ્રશસ્તિઓ વગેરે વિગતવાર છાપ્યું, પળ પેલું નામ ‘મૂઠ્ઠ પ્રકાશનમાં નામ ન હોવાથી અમે ન લખ્યું’ એમ વિચારીને-કહીને ટાઢ્યું. આ અમને ન જચ્યું, તો અમે તે મુદ્દે ટિપ્પણી લખી. તેથી તે પુનઃમુદ્રક મહારાજશ્રીને માતું લાગેલ, તો તે મુદ્દે ‘મિચ્છામિ દુઃકર્ડ’નો પત્ર પળ પાઠવ્યો. પરંતુ તેમાં પળ, તેમનો પોતાના પ્રકાશનમાં કરેલો દાવો “આવશ્યકસંશોધનપુરસ્સરમ્”, તે તદ્દન ઓટો હોવાનું સૂચન તો અમે કર્યું જ હતું. નામોલ્લેખ કરવા જેટલી ઉદારતાની અપેક્ષા ભલે ન રાખીએ, પળ જેમાં જરા પળ સંશોધન-સુધારા કર્યા જ ન હોય, પ્રૂફની ભૂલો સમેત બધું યથાવત્ ફોટોસ્ટેટ દ્વારા છપાવ્યું હોય, તે માટે આવો દાવો થાય તે કેમ માન્ય બને ?

આ મુદ્દે સાગર-સમુદાયના આ.નયચન્દ્રસાગરજીએ છપાવેલા શબ્દો જોવા યોગ્ય છે : “..... સાગરજી મ. દ્વારા મહામહેનતે સમ્પાદિત પ્રતોને આજની વગર મહેનતની ઓફસેટ પદ્ધતિ દ્વારા છપાવી પૂજ્યપાદ સાગરજી મ. કે પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણા દ્વારા સ્થાપિત (પ્રકાશક) સંસ્થાને (શ્રીજિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ દ્વારા પુનઃપ્રકાશિત ગ્રન્થો) સદંતર ભૂલી ગયા છે. અભ્યાસુને ઉપયોગી ઉપોદ્ઘાત, ગ્રન્થપરિચય, પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા વિગેરે કાઢી નાખેલ છે.”

આટલી સ્પષ્ટતા પર્યાપ્ત જણાય છે, અને ‘બેજવાબદાર’ કોને ગણાય તે હવે સ્વયંસ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

બત્રીશીની ઉપરોક્ત ચોપડીમાં છેલ્લે ‘એક વિશેષ વાત’ એવા શીર્ષકમાં

अमारा मुनिराजे करेल विचारणाने “एमना क्षयोपशमनी अतिमन्दताना वरवा प्रदर्शन” तरीके वर्णवेल छे. सैद्धान्तिक रीते प्रत्युत्तर आपवानी अक्षमता के अनुदारताजनित अनिच्छा आवो बालजनोचित जवाब आपवा प्रेरी ज शके. पोतानी ख्यातिना जोरे कोईने पण आ रीते ऊतारी पाडवानुं शक्य जरूर छे, पण ते शासनशैली नथी, तेथी मान्य पण न ज बने, ते पण समजवायोग्य छे. अस्तु.

*

केटलाक मित्र मुनिराजो तरफथी बे प्रश्नो अमारी सामे वारंवार मूकवामां आव्या छे : १. तमारे ‘अनुसन्धान’मां लेख छपवाने बदले ते लेखकश्री उपर ते मोकलवो जोड़तो हतो. २. हवे तेमनी वातनो जवाब तमारे आपवो जोड़ै; न आपो तो तमारी वात बराबर न होवानुं स्थापित थशे.

पहेली वातनो जवाब ए छे के अमारे ते लेखकश्री जोड़े कोई संघर्ष के विवाद तो हतो नहि, छे नहि. तेमणे पोताना संस्कृत-गुजराती निबन्धात्मक पुस्तकमां कोई एक बाबते प्ररूपणा करी, ते वांचतां अमोने तेमां कांईक ठीक न लाग्युं; शास्त्रमर्यादाने बिनअनुरूप लाग्युं, तो ते विषे अमे अमारुं चिन्तन रजू कर्युं. अे तेमने पूछीने के बतावीने ज छपाववुं - एवो आग्रह कोई न राखी शके. तेओए पोतानी नवी प्ररूपणाओ छपावी ते स्वपक्ष सिवायना कोई अन्यने बतावी नथी ज; तो अमारे तेमने बताववी जोड़ै एवो आग्रह शा माटे ? हा, शास्त्रार्थ अथवा संघर्ष होत तो जरूर तेम करवुं उचित बनत. शास्त्रीय प्रतिपादनो अंगे विचारणात्मक लखाणो तो कोई पण लखी शके छे. अने अमे ते छपाव्युं ते, ते लखाण/चिन्तन तेमना सुधी पहोंचे ते भावथी ज; वधुमां शास्त्रीय मुद्दा परत्वे अभ्यासी जीवो गलत मान्यता स्वीकारतां अटके के पुनर्विचार करे ते आशयथी. बाकी, खरी रीते कहीए तो अमे तेमना उपकृत छीए. तेमणे शास्त्रना पदार्थ विषे नवुं ज चिन्तन कर्युं, तो अमे ते समजवा प्रेराया, अने तो अमने थोडोघणो ख्याल जे आव्यो ते लखवा प्रेराया. तेमनी चिन्तनक्षमताने धन्यवाद ज आपवा घटे.

ते लेखकश्रीने एम लाग्युं छे के अमे तेमने आदर नथी आप्यो;

आदरसूचक कशुं लख्युं नथी. आनो जवाब तो शुं आपवो ? अमे तेमने माटे अनादरभर्यो एक पण शब्दप्रयोग नथी कर्यो, 'बेजवाबदार' जेवा शब्दो नथी वापर्या, ते तरफ हवे सहनुं लक्ष्य जवुं जोईए. वास्तवमां तो तेमना प्रत्ये, तेमना ज्ञान तेमज चिन्तनक्षमता प्रत्ये आदर हतो ते कारणे ज तेमनो ते निबन्ध (हा निबन्ध; 'शास्त्र' नहि ज) अमे जोयो, वांच्यो, अने तेमां जणायेला चिन्तनीय मुद्दाओ पैकी अेक मुद्दा पर वळतुं चिन्तन कर्युं. बाकी तो केटलांय पुस्तको, पत्रो, लखाणो आपणे त्यां छपातां रहे छे; ते वांचवानी पण जग्या नथी होती, तो तेना विषे चिन्तन करीने कांईक लखवानी तो वात ज शानी होय ? तेओने तो गर्व थवो जोईए के "मारा निबन्धना चिन्तनमां कांईक दम छे तेथी ज आ अन्य पक्षना साधुने पण ते पर चिन्तन करवानुं मन थयुं; मारा चिन्तन प्रत्येना आदरभाव वगर कोई आवुं न करे."

जरा जुदी रीते कहीए तो, मूळे ते लेखकश्रीनां विधानोनुं खण्डन करवानो अमारो उद्देश हतो ज नहि. अमे तो 'सन्मतितर्क'नी अेक गाथाना अर्थनुं चिन्तन करता हता. चिन्तन दरमियान ऊहापोह करतां अे गाथाना न्यायपंचानन अभयदेवसूरि, महोपाध्याय श्रीयशोविजयजी अने पं. सुखलालजीअे करेला अर्थो करतां जुदुं तात्पर्य जणायुं तो ते अंगे अेक लखाण तैयार कर्युं. ते वखते आ. श्रीअभयशेखरसूरिजीअे पण आ गाथाना तात्पर्य विशे चिन्तन रजू कर्युं छे ते जाणमां आवतां ते पण तपास्युं अने लखाणमां सांकळी लीधुं. स्वाभाविक रीते कशुं नवुं चिन्तन रजू करीअे तो जूनां चिन्तनोनुं अवलोकन करवानुं थाय ज. अने अेम ज थयुं हतुं. आमां कोईना पण अपमाननो इरादो हतो ज नहि. परन्तु ते लेखकश्रीए अमारा द्वारा थयेल चिन्तनने पोतानुं अपमान समजीने, अहंकार तेमज तुच्छकारपूर्वक, बत्रीशीना अगाऊना भागमां जे टिप्पणी करी, ते छपावतां पूर्वे अमने जणावेलुं के पूछेलुं नथी. एटले आ प्रकारनी पहेल तेमणे करी छे, अमे तो, पछी, अमारा हाथे शास्त्रीय पदार्थनुं विपरीत प्रतिपादन नथी थयुं तेनी खातरी मात्र करी छे, अने ते हेतुथी ज, पछीथी, प्रकाशित कर्युं छे.

बीजा प्रश्ननो जवाब तो आ लेख ज गणाय.

ઉપર અમે 'શાસનશૈલી'ની વાત કરી. શાસનશૈલી એટલે શું ? શાસનશૈલી એટલે પરસ્પરને ઠતારી પાડે તેવી સંઘર્ષાત્મક પદ્ધતિને બદલે પરસ્પર પ્રત્યેના અને પરસ્પરના મત પ્રત્યેના આદરપૂર્વક, જે તે મુદ્દે ખણ્ડન-મણ્ડનાત્મક સ્વસ્થ વિમર્શની પ્રક્રિયા. આમાં એક ઓટો પડે અને એક સાચો - એવી હાર-જીતની ભાવના ન હોય; પણ શાસન અને શાસ્ત્રને સાચા ઠરાવવાની અને તેને અનુકૂલ નિષ્કર્ષ પામવાની જ ઓવના હોય. આમાં "અમે જ સાચા, અમને જ આવડે, અમારો જ આવી બાબતોમાં અધિકાર; બીજાને ન જ આવડે અથવા તો ઓટા જ હોય" - આવા આગ્રહ, પૂર્વગ્રહ કે ગુરુતાગ્રન્થિપ્રેરિત તુચ્છ ભાવ ન હોય, પરન્તુ અનાગ્રહભાવ હોય, 'મારું જ સાચું' એમ નહિ, પણ 'સાચું તે મારું' એવો નમ્ર, વિવેકપૂર્ણ, અને શાસ્ત્રોના તાત્પર્ય સુધી પહોંચવાનો ભાવ હોય. એમાં નાની વ્યક્તિ પણ પોતાની ઓમી ડેઢાડે તો તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત થતો હોય, અનુદારતા કે તુચ્છતા નહિ. એમાં પોતાની ઓમી નીકળે તેની ચિન્તા ન હોય, શાસ્ત્રમર્યાદા સાચવવાની જ તમન્ના હોય. એમાં કોઈએ ડેઢાડેલી ધૂલ સાવ ઓટી-અવાસ્તવિક હોય તો પણ તેના માટે હીનભાવ ન લાવતાં, મારી વાત પ્રત્યે તેણે પ્રયત્ન કર્યો તેનો સન્તોષ હોય, એટલું જ નહિ, તે ક્યાં ઓટો છે તે તેને સમજાવવાની તત્પરતા હોય. 'અતિ મન્ડ ક્ષયોપશમવાળે' એમ કહીને તેને ઠતારી પાડવાની પ્રવૃત્તિ તો, ક્યારેક, આપણી જ અક્ષમતાની સૂચક બની શકે.

*

મિત્ર મુનિવરોનાં સૂચનોને અનુલક્ષીને આટલું વિસ્તારથી અમારું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજાવ્યું છે. આમાં કોઈનો પણ અનાદર, ગૌરવધ્ન કે ખણ્ડન કરવાનો આશય તસુભાર નથી. તેમ છતાં કોઈને પણ તેવું લાગે, અથવા આ લઘાણથી નારાજગી થાય, તો તે સર્વ પ્રત્યે અમારા હૃદયપૂર્વકના મિચ્છામિદુક્કડ છે. તે લેખકશ્રી પ્રત્યે પણ, અજાણતાં જ તેમને ઠેસ પહોંચાડી ડીધી તે બદલ, અમે ક્ષમાપ્રાર્થી છીએ. અમારા કોઈ પણ ચિન્તન/વિધાનમાં શાસ્ત્રમર્યાદાનો લોપ થાય તેવી વાત જણાય તો તે પ્રત્યે, કોઈ પણ વ્યક્તિ, અમારું ધ્યાન ડોરી શકે છે. અમારી ધૂલ સ્વીકારતાં અને સુધારતાં અમને આનન્દ જ થશે, અણગમો નહિ.

એક સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી જણાય છે : પૂર્વ મહર્ષિઓએ જે પણ

विचारणा करी, तेना विषे तर्क कर्या, ते बधुं ज 'शास्त्रवचन'ने अने 'शास्त्रना ऐदम्पर्य'ने केन्द्रमां राखीने ज कर्युं छे. शास्त्र द्वारा समर्थन न सांपडे एवा एक पण तर्कने, ते गमे एटलो श्रेष्ठ लागतो होय तोय, ते महर्षिओए महत्त्व आपेल नथी. शास्त्र-असमर्थित तर्क तो कुतर्क ज बनी रहे, एवी एमनी स्पष्ट समजण होवी जोईए.

अमारा द्वारा रजू थती विचारणाओमां अन्तिम सत्य के आखरी मुकाम 'शास्त्रवचन' ज होय छे अने हशे. शास्त्रनिरपेक्ष रीते बौद्धिक क्षयोपशमनी नीपज समा तर्कनी प्ररूपणाने शासनशैली स्वीकारी शके नहि, एवी अमारी नम्र समजण छे.

* * *

આવરણચિત્ર-પરિચય

સરસ્વતીદેવીની પ્રતિમા

દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રાચીન ઝાઘડિયાજી તીર્થ છે. ત્યાંના ભવ્ય જૈન મંદિરમાં રૂઢ-મળડપની બહાર ચોકીમાં નિર્મિત ૨ પૈકી ૧ દેવકુલિકામાં આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત છે. આ પ્રતિમા ઋષી પ્રતિમા છે, અને તે વીણા-પુસ્તક-કમલધારિણી ભગવતી સરસ્વતી દેવીની પ્રતિમા છે. ૧૨મા શતકની આ પ્રતિમાની આકૃતિ અત્યંત સોહામણી, દિવ્ય, નયન-મનો-વલ્લભ છે. પ્રતિમાના ૨ હાથમાં કમલપુષ્પો છે, જમણો હાથ વરદમુદ્રામાં છે, અને ડાબા હાથમાં નાનીએવી પોથી છે. તો પગ પાસે હંસ પગ જોઈ શકાય છે.

જોકે ત્યાં તો આ પ્રતિમાને ‘ચક્રેશ્વરીદેવી’ તરીકે ઓઢ્ઢવામાં આવે છે. ‘સરસ્વતીદેવી’ હોવા છતાં, અને તે તરફ ધ્યાન દોરવા છતાં, ત્યાં તેની ઓઢ્ઢવ બદલવા કોઈ તૈયાર નથી. તેના પર લખેલ અક્ષરો-લેખ સુવાચ્ય છે, અને તે આ પ્રમાણે છે :

“સં. ૧૧૨૦ માઘ સુ. ૧૪ શ્રી પૃથ્વીપાલેન કારિતા ॥”

સ્વયંસ્પષ્ટ આ લેખને ત્યાં આ રીતે ડકેલવામાં આવ્યો છે :

“૧૨૦૦ વર્ષે, પાલેજ” ॥

અને આ જ પ્રમાણે ત્યાંના આધુનિક શિલાલેખોમાં તેનો પરિચય પળ આલેખાયેલો જોવા મળ્યો છે. ઇતિહાસ વિકૃત શી રીતે થાય, તે આ ડદાહરણથી સમજી શકાય તેમ છે.

ભવતુ. પળ અમારે તો આ વર્ષે આ દિવ્ય સરસ્વતી-પ્રતિમાનાં દર્શન થવાથી, અમારી તીર્થયાત્રા સફલ થઈ ગઈ !

પ્રથમ આવરણ પર પ્રતિમાની તસવીર, અને ચોથા આવરણ પર તે પ્રતિમાની પલાંઠી પર ડત્કીર્ણ લેખાક્ષરોની તસવીર આપેલ છે.

